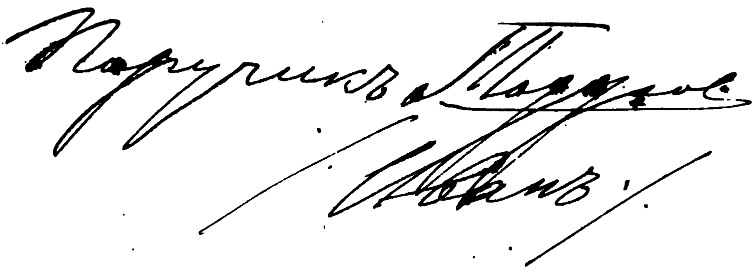
Поручикъ

БОРБАТА НА БЪЛГАРИТѢ

За

СЪЕДИНЕНИЕТО СИ.

ПОЛИТИЧЕСКО ВОЕННА ИСТОРИЯ

на

Българо-румелийскитѣ събития

въ 1885 год.

Второ преработено издание.

отъ

А. фонъ Хуна.

Превелъ

Др. Валтеръ.

РУССЕ

Скоро-печатница на **Ст. Ив. Роглевъ**

1890.

Съдържание.

Предисловие.

Непосрѣдственно слѣдъ избухвание на въстанието въ Пловдивъ бѣхъ поканенъ отъ редакцията на „Келнише Цайтунгъ“ да отида въ България и да слѣдвамъ отъ тамъ политическо-военнитѣ събития. Азъ дойдохъ въ България като безпристрастенъ наблюдатель и се убѣдихъ, че българското движение не е врѣдително нито за европейския миръ, нито пъкъ за европейскитѣ интереси. При това се увѣрихъ, че политиката на русскитѣ дипломатически агенти въ България е недостойна и отвратителна въ най-висша стъпень, та за това издигамъ своя гласъ противъ Руссия. Азъ не съмь неприятель на Руссия. Напротивъ, азъ съмь защищавалъ много пѫти русскитѣ интереси и ще ги защищавамъ пакъ, но подъ други обстоятелсва. Подъ тѣзи обстоятелства, обаче, не е възможно за честенъ и справедливъ мѫжь да одобрява русската политика спрямо България.

Борбата на българския народъ за съединението си, независимостьта и свободата заслуж-

на пълно признание и симпатии на цѣлия образованъ свѣтъ; а поведението на князь Александра показва явно, че е значителенъ мѫжь въ всѣко отношение.

Азъ искамъ да покажа на Европа, че това мое мнѣние не е пристрастно, а е основано на истина и необорими фактове.

Затова написахъ тази книга.

Парижъ, мѣсецъ априлий 1886 г.

А. фонъ Хунъ.

I.

Въведение.

България сега и преди русско-турската война. Санъ-стефанския миръ и берлинския конгресъ. Държавнитѣ отношения въ България и Източна-Румелия. Дондуковъ Корсаковъ и българската конституция. Румелийския уставъ. Отношението на България къмъ Руссия и Турция. Мухамеданцитѣ и българитѣ. Русската власть въ България и негодуванието противъ нея. България за българитѣ. Великобългарската идея и Руссия.

Русско-турската война въ 1877—78 г. имаше за слѣдствие създаванието на двѣ нови държавни сѫщества. Съ други думи: тя създаде княжество България и автономната область, Източна-Румелия. И двѣтѣ държави останаха зависими на Турция. Но тази зависимость сѫществуваше само по име. Въ сѫщность, обаче, България и Източна-Румелия бѣха, токо-рѣчи, съвсѣмъ независими отъ Турция и се грижѣха твърдѣ малко за волята на султана. Когато берлинския конгресъ унищожи миръть на Санъ-Стефано и тури на мѣстото му раздвоенитѣ държави България и Източна-Румелия, то всѣ-

ки разуменъ човѣкъ знаеше твърдѣ добрѣ, че това дипломатическо създание не ще може да сѫществува дълго време. Отъ една страна конгресътъ не удовлетвори рускитѣ желания, относително съединението на българския народъ, а отъ друга страна му даде престранна държавна самостоятелность и свобода, за която не бѣше още приготвенъ. Съ една дума: берлинския конгресъ създаде самичъкъ зародишътъ за бѫдащи раздори и смутове между българския народъ и самитѣ европейски сили. Всѣки ще разбере това, ако си представи, въ какво положение се намѣрваше Сѣверна и Южна-България, когато мечътъ на Руссия и волята на великитѣ сили отдѣли тѣзи двѣ прелѣстни области отъ болното турско тѣло. До тогава тѣзи двѣ турски области бѣха, токо-рѣчи, съвсѣмъ неизвѣстни на европейското общество. Истина е, че се е писало доста за България, и азъ се сѣщамъ още днесь за превъсходната книга отъ фелдъмаршала графъ Молтке. Но при всичко това България остана пакъ неизвѣстна на по-голѣмата часть отъ обществото въ Европа. Обаче това стана съвсѣмъ друго-яче съ избухванието на руско-турската война. Европейското общество доби отвѣднажъ изъ хиляди источници извѣстия за България. Сѫщо и азъ дойдохъ тогава съ руситѣ — като корреспондентинъ на

„Келнише Цайтунгъ“ — въ България и се бавихъ тамъ почти една цѣла година. Главната ми работа бѣше, разбира се, като корреспондентинъ, да слѣдвамъ ходътъ на военнитѣ операции; но азъ се погрижихъ сжщевременно да изучя добрѣ животътъ и характерътъ на българския народъ.

Не искамъ да започна отъ Адама и Ева, сир. да раскажа на читателя, какъ и кога българитѣ насѣлиха Балканския-Полуостровъ. Не. Азъ искамъ да кажа само това, което сьмь видѣлъ и чулъ въ България въ време на русско-турската война.

Първото, което забѣлѣжихъ, бѣше това, че този ужъ „угнѣтенъ“ народъ се намѣрваше въ такова благосъстояние, въ каквото малко народи се намѣрватъ въ цивилизована Европа. Това чудно откритие не направихъ само азъ, но и всичкитѣ русски офицери и войници. Тѣ предприеха своя крьстоносенъ походъ, за да избавятъ своитѣ бѣдни еднокръвни братия отъ турското робство. — Русско-турската война бѣше въ пълна смисьль на думата единъ крьстоносенъ походъ — единъ походъ на християнството противъ исляма. — Но какво намѣриха братушкитѣ въ България при крьстоносния си походъ? — Тѣ не намѣриха угнѣтени робове, а единъ състоятеленъ, богатъ народъ, който се наслаждаваше почти съ по-голѣми права, отъ

колкото самитѣ му избавители! На врѣдъ азъ чувахъ думитѣ: „Но болгары находятся въ болѣе лучшемъ положенiи, чѣмъ мы русскiе, а наши крестьяни были-бы очень счастливы, если бы могли сдѣлать замѣну съ болгарами!“ И наистина, тази замѣна (трампа) не щеше да излѣзе лоша за русскитѣ селѣни, които се хранятъ само съ картофи и овесяникъ . . . .

Колкото по-много се бавяхъ въ България, толковъ по-много се увѣрихъ, че тя е една богата земя. Нигдѣ въ цѣла България не срѣщнахъ ни най-малка диря отъ истинска бѣдность, която въ Руссия се срѣща на всѣка стѫпка. Всѣкой българинъ си има своя кѫщичка, своя нива, свое лозе, свои волове, крави и овци, а при това още и готови парички. Съ една дума: всѣки български селѣнинъ е, по имотътъ си, малъкъ чокой. Слѣдователно, ако се касаеше само за материални богатства, то русситѣ спокойно можеха да напуститѣ освобождението на България. Сѫщо и това не бѣше до тамъ истина, че турцитѣ преслѣдваха по свирепъ начинъ християнската религия въ България. Нигдѣ не намѣрихъ разрушени християнски цьркви, и българскитѣ попове бѣха сѫщо така добрѣ угоени, както и русскитѣ. Най-доброто доказателство за богатството на страната е този необоримъ фактъ, че България презъ цѣли шесть мѣсеци е храни-

ла безъ затруднение цѣлата русска армия. Русското интенданство *) бѣше до крайна стьпень лошо. То се грижеше само за своя джобъ, но не за русската войска. Ако останеше да се надява само на него, то русската армия би измрѣла десеть пѫти отъ гладъ. То проводи презъ Дунава едно нищожно количество провизия, а при това и тя развалена. Какво би станало съ русската армия, ако да не бѣше намѣрила тя достатъчна храна въ България? — Този въпросъ може да си разрѣши всѣки самичъкъ, безъ да размишлява дълго време . . . . Расказванията за угнѣтяванието на християнската религия могѫтъ да се оборятъ вече чрезъ този единственъ фактъ, че тя слѣдъ 500 годишното робувание подъ турското иго не е претърпяла нито най-малко промѣнение въ религиознитѣ си обичаи. Напротивъ, християнската религия бѣше запазена въ България непокътната, както е била преди 500 години. Това не е измислица, а жива истина, която не може да обори нито пресвѣтейшиий русски синодъ.

Азъ казахъ вече, че България е богата страна. Но тази дума „богата страна“ трѣбва да се ограничи до негдѣ. Богатството на България се състоеше и се състои и до днесь ис-

*) Интендантството образува единъ особенъ клонъ въ военната часть, който трѣбва да се грижи да снабди войската съ храна, муниция и други потрѣбности.

ключително само въ земледѣлието и скотовод-ството. Индустрията е почти още съвсѣмъ не-развита. Сѫщо и търговията е още много на-задъ и се намѣрва въ рѫцѣтѣ на евреитѣ, гър-цитѣ и иноземцитѣ. Този недостатъкъ на тър-говията и индустрията е причината, гдѣто не-сѫ се образували голѣми народни срѣдоточия (голѣми градове) въ България, безъ които не е възможно да се докара едно истинско обра-зование и развитие на народа. Турското прави-телство не се погрижи никакъ да построи доб-ри пѫтища въ България и да подигне съ туй нѣщо търговията на страната. Не, то се грижe-ше само да прибере данъкътъ отъ народа и да живѣе въ раскошество и бездѣятелность — нѣ-ща, които сѫ свойственни почти на всѣкой ос-манлия. Съ една дума: турското правителство не се погрижи ни най-малко за напредъкътъ, развитието и благосъстоянието на българския народъ. Да, то се не погрижи нито за своя османский народъ, а го остави да тлѣе въ тѫпо-сть и невежество. Нехайството на турското пра-вителство удуши всѣко стрѣмление за предприем-чивость и напредъкъ въ България. Това трѣбва да признае всѣкой безпристрастенъ човѣкъ. — Само единъ великъ османлия се опита съ силна рѫка, да пробуди задрѣмалия народъ и да го подбутне къмъ модерния животъ. А то-

зи великъ османлия бѣше Мидхадъ паша. Всичкитѣ пѫтища и други полезни учреждения, които притѣжава България, трѣба да се дължатъ най-много на Мидхадъ паша. И Богъ знае, докждѣ би докаралъ България този модеренъ духъ, ако би той останалъ поне 20 години на властьта си. Подъ тѣзи обстоятелства, България въ време на освобождението си представляваше една селска държава съ малочисленна интелигенция. Интелигенцията въ България бѣше така малочисленна, щото можеше да се преброи на пръсти. За това изникна въ Европа въпроса, какъ ще се управлява тази страна. Отговорътъ, че русситѣ ще се погрижатъ за туй нѣщо, не бѣше до тамъ утѣшителенъ за европейската дипломация. Но русситѣ не искаха и да знаятъ за европейската дипломация и приготовляваха тази страна не за самостоятелна държава, а за русска губерния. При това, българския народъ изгуби въ Европа всичкитѣ си симпатии още и чрезъ дивото си преслѣдвание на всичко, което не бѣше отъ русско потекло. За щастие, това преслѣдвание не трая дълго време. Българитѣ се убѣдиха твърдѣ скоро, че Руссия обича много България, но не българския народъ.

Великитѣ сили въ берлинския конгресъ не си правиха много главоболие за бѫдѫщностьта на България и Источна-Румелия. Тѣ знаѣха

твърдѣ добрѣ, че тѣзи двѣ области ще станатъ рано или късно руска губерния. Договорътъ на Санъ-Стефано се измѣни само по формата си, но не и по естеството. Европейската дипломация знаеще добрѣ, че Русия иска да употрѣби България и Източна-Румелия, като авангвардия за Цариградъ. Тя допусна на Русия да върши спокойно работата си и чакаше за по-благоприятни времена . . . Европа не спре тогава походътъ на Русия за къмъ Цариградъ, а само го отложи. Да, Европа създаде още по-здрава почва на Русия за бѫдѫщитѣ ѝ планове. Ако сетнѣ не излѣзе всичко така, както желаеше Русия, това не е заслуга на Европа, а на българския народъ и държавнитѣ му мѫже.

Да хвърлимъ единъ кратъкъ прегледъ на България и Източна-Румелия и да видимъ, какъ се развиха тѣзи двѣ сестрични държави. Въ България владѣеше най-напредъ, като генералъ губернаторъ, князь Дондуковъ Корсаковъ. Той, разбира се, погрижи се да въведе въ България една чисто руска администрация и да приготви съ туй основата за бѫдѫщето поведение на новоизбрания князь Александръ фонъ Батембергъ. Най-удивителното създание на князь Дондукова е българската конституция. Тя е една отъ най-свободнитѣ конституции въ цѣла Европа и даде на страната не само кон-

ституционално, но и парламентарно право. Върху това владѣе още и до днесь една тайна, та се не знае, кои причини подбудиха князя Дондукова, да даде на българския народъ такава една конституция, за която не сѫ здрѣли не само българитѣ, но и още много народи въ Европа. Да ли князь Дондуковъ е предвиждалъ възможностьта, че между Руссия и князь Александра ще може да се роди единъ день несъгласие, и да ли е смѣталъ на това, да изиграе тогава парламента противъ князя, или обратно, князя противъ парламента? — Това, обаче, е вѣрно, че князь Дондуковъ бѣше напълно убѣденъ, щото неговата конституция не ще трае дълго време. Най-доброто доказателство за туй нѣщо е разговорътъ на Дондукова съ единъ депутатъ въ Търново, който между друго му каза и това, че българския народъ не е още приготвенъ за такава свободна конституция. Дондуковъ се подсме и отговори на депутатина: „Comme vous êtes naïf, mon cher! Les constitutions c'est comme les jolies femmes: elles ne demandent qu'a être violées.“ Ще рече: „Колко сте наивенъ, любезний ми! Конституциитѣ сѫ като красивитѣ жени: тѣ искатъ да бѫдѫтъ насилени.“ Така принцъ Александръ фонъ Батембергъ дойде въ България, като конституционаленъ князь Александъръ I „съ Божия милость и народна воля.“

Младия български князь при ввеждането си въ България навърно не е помислилъ, каква корона, отъ бодливи трьне, го очаква въ тази страна . . .

Въ сжщото време, когато князь Дондуковъ Корсаковъ въведе организацията въ България, въ това време и комисаритѣ на великитѣ сили изработиха въ Пловдивъ единъ „органически уставъ“ за Източна-Румелия. И тукъ се погрижи Руссия, да се скрои румелийския уставъ така, щото да стане турския генералъ губернаторъ петото колело въ колата. То значи: Руссия направи невъзможно сжществуването на турския генералъ губернаторъ въ Източна-Румелия, въ случай ако му доде на умъ да покаже, че е чиновникъ на султана. Но ние трѣбва да бждемъ справедливи и да признаемъ, че двамата губернатори, Алеко паша — Богоридисъ и Гавраилъ паша — Кръстевичъ, не имъ идваше никогашъ на умъ, че сж турски чиновници. Не. Тѣ се грижеха само да останатъ дълго време на властьта си и да получаватъ точно тълститѣ си заплати. Надъ тѣхъ и надъ областното събрание висеше като управляющи духъ представительтъ на царя, русския генералъ консулъ въ Пловдивъ. Отъ начало вървеше всичко по медъ и масло, до като влиянието на Руссия не бѣше унищожено чрезъ самитѣ ѝ сжщества.

Както вече казахъ, берлинския конгресъ раздѣли Северна отъ Южна-България и създаде чрезъ това двѣ особни държави. Но тѣзи държави бѣха раздѣлени само вънкашно. Вжтрѣшно, обаче, тѣ останаха свързани помежду си по най-тѣсенъ начинъ. Двѣтѣ държави приличаха на двѣ тѣла съ едно сърдце. Всѣко приключение, което се появи въ едната държава, чувствуваше се и въ другата. Въ първитѣ години владѣеше само русско влияние въ двѣтѣ държави. Влиянието на другитѣ сили стоеше тогава подъ нулла на българския барометръ. Българитѣ испълняваха безусловно желанията и заповѣдитѣ на матушка Руссия и я обичаха по-много, отъ колкото себѣ-си. Това бѣше нѣщо съвсѣмъ естественно, защото Европа се показа враждебна противъ българския народъ и освободителката му — Руссия. Българския народъ знаеше твърдѣ добрѣ, че Европа бѣше причината, за гдѣто не получи съединението си и остана подъ върховната власть на Турция. Руссия се въсползува отъ това обстоятелство, преобърна България и Источна-Румелия въ русска губерния и създаде въ нея единъ русски аванкорпусъ, който бѣше готовъ всѣка минута да нападне Турция. Руссия мислеше да управляла по своему Источна-Румелия чрезъ генералния си консулъ въ Пловдивъ, а България — чрезъ не-

вожния и несамостоятелния „ce jeune prince" Александръ фонъ Батемберга. Така наричаха князь Александра въ Руссия. Че Руссия се излъгала горчиво въ това отношение, това ни показва най-добрѣ историята на миналитѣ три мѣсеца. Но азъ пакъ мисля, че Руссия е могла да осѫществи плановетѣ си и да съедини съ себѣ-си двѣтѣ страни веднѫжъ за всѣкога, ако да би удовлетворявала, поне отчасти справедливитѣ желания на българския народъ и ако да е била по-внимателна при изборътъ на орѫдията за политиката си. Че България не е Туркмения, която може да се управлява просто съ камшикъ, това Руссия трѣбваше да знае. Ако другитѣ не сѫ знаели туй нѣщо, то е опростимо. Но за Руссия не е опростимо, защото България бѣше за нея презъ цѣлъ единъ вѣкъ главната точка за источната ѝ политика. Руссия, слѣдователно, трѣбваше да познава България и българския народъ, както себѣ-си. Но това не бѣше случай. Русскитѣ дипломати не изучиха добрѣ характерътъ на българския народъ, та за това се излъгаха горчиво. Тѣ мислѣха, че ще могѫтъ да управляватъ българитѣ съ камшикъ, както татаритѣ и туркменитѣ. Не господа, русски дипломати, българитѣ не сѫ родени за камшикъ и робство, а за самостоятеленъ, свободенъ

животъ. Лозинката на българския народъ е: „свобода, независимость и България за себѣ-си.“

Най-напредъ вървеше всичко добрѣ, сир. така, както искаха русситѣ: българитѣ и румелийцитѣ показаха въ явни манифестации, че не припознаватъ суверенната власть на султана, а че стоятъ подъ покровителството на русския царь. Не се минуваше день, въ който Турция да не направеше горчивото откритие, че нѣма никаква сила и влияние въ България и Источна-Румелия и че е всичко настроено противъ нея.

Слѣдъ свършвание на войната русситѣ завзеха всичкитѣ висши мѣста въ административната и военната часть въ България и Источна-Румелия. При недовѣрието, което българинътъ храни въобще противъ всѣки чужденецъ, русското правителство е трѣбвало да внимава строго при изборътъ на офицеритѣ и чиновницитѣ и да проводи въ България само честни и достойни мѫже, които би могли да привлѣкѫтъ любовьта и уважението на българския народъ къмъ Руссия. Но русското правителство направи противното. То проводи въ България само развалени и недостойни личности, безъ да се погрижи, какъ ще управляватъ тѣ страната и какво ще каже за туй нѣщо българския народъ. Слѣдствията на тази неумна постѫпка се появиха тлърдѣ скоро. Вече въ първата година се забѣлѣжи

между българитѣ едно очевидно негодувание противъ освободителитѣ си. Това негодувание се уголѣмяваше отъ година на година — и най-сетнѣ между българитѣ се появи явно желание, да се отърватъ, колкото е възможно по-скоро, отъ русситѣ. Българинътъ е, по естеството си, твърдъ спестеливъ, нравственъ и противъ раскошеството и развратътъ голѣмъ врагъ — качества, които не притѣжаваха русскитѣ офицери и чиновници въ България. Те живѣяха въ най-голѣмо раскошество и развратъ и расточаваха българскитѣ парички по безбоженъ начинъ. Освѣнъ това, русситѣ не се задоволяваха съ ролята на единъ благороденъ и доброжелателенъ настойникъ, а се явяваха като господари на страната. Долонаведения примѣръ, мисля, ще бѫде достатъченъ, за да покаже на европейското общество, по какъвъ безобразенъ начинъ се отнасяха русситѣ спрямо българитѣ. Единъ день русския консулъ въ Пловдивъ поканилъ най-първитѣ граждани и чиновници въ дома си и държалъ слѣдующата рѣчь на пловдивския управитель: „Вие сте управитель, не е ли тъй? Но Вие трѣба да знаете, че това сте добили само чрезъ милостьта на Руссия и че, слѣдователно, длъжность Ви е да се считате като русски, а не като български управитель. Вие, българе, мислите, че русситѣ

сж у васъ само на гости. Това не е вѣрно. Русситѣ сж въ собственния си домъ. България е русска земя.“ Всѣки разуменъ човѣкъ ще признае, че това не бѣше никакъ начинътъ, чрезъ който русситѣ бѣха могли да спечелятъ любовьта на българитѣ.

До когато живѣеше царь Александръ II. бѣше всичко добрѣ. Той обичаше българитѣ съ бащинска любовь и подкрѣпляваше младия българский князь въ всѣко отношение. Всичкитѣ спорни въпроси, които се родиха вече тогава между управляющитѣ русси въ България и между князь Александра, бѣха рѣшени по благороденъ начинъ — и България се развиваше, както майско цвѣте. Но щомъ освободительтъ затвори очитѣ си за вѣченъ сънъ, всичко стана другояче. Русскитѣ офицери и чиновници започнаха да се отнасятъ грубо и недостойно противъ князя и показаха явно чрезъ постжпкитѣ си, че искатъ да се откаже отъ българския престолъ. И когато князьтъ не направи това, тѣ отидоха още по-надалечъ. . . . А защо? — Защото бѣше нѣмецъ. Аксаковъ каза въ лицето на князя: „Ние нѣмаме нищо лично противъ Васъ, но ние нѣма да мируваме до тогава, до като Ви не свалимъ отъ престола, защото сте нѣмецъ.“ Можемъ ли да се чудимъ тогава, ако князь Александръ не е питаелъ горѣща любовь про-

тивъ гонителитѣ си и ако е направилъ опитъ, да направи отъ своя народъ — българи?

Въвеждането на Дондуковата конституция докара трудни времена за българския народъ — особено за княжеството. Тя даде на народнитѣ представители, тако-рѣчи, неограничени права и докара голѣми бъркотии въ страната. Младитѣ българи, възпитани въ странство, се хвърлиха съ честолюбие и страсть на политическото поприще. Въ България настанаха партии, които управляваха тѣзи господиновци, но твърдѣ лошо, защото имъ липсваше всѣка опитность. Съ други думи: въ България станаха таквизи политически бъркотии, както никдѣ въ свѣтътъ, и князь Александръ трѣбваше да употрѣби всичката си дипломатическа способность, за да изкара щастливо държавата си презъ тѣзи опасни вирове. Най-лошото бѣше това, че руситѣ се мѣсяха въ вътрешния споръ и подкрѣпляваха ту една, ту друга партия и сваляха ту едно, ту друго министерство. Че подъ тия обстоятелства не се срути младата държава, е голѣмо чудо. Ако не стана това, трѣбва да се благодари най-много на политическата честность на князь Александра и способностьта на българитѣ. Колкото българския народъ бѣше назадъ преди руската война, толкова той напредна въ послѣднит[illegible]и. Той

показа такава способность за учение и напредъкъ, както никой народъ въ свѣтътъ. И отъ предишнитѣ демагоги станаха сериозни държавни мѫже. България направи голѣмъ прогресъ въ всѣко отношение: тя има днесь превъсходни училища, добро сѫдебно производство и изрядна администрация. Младата държава спести въ шесть години 43 1/2 милиона лева. Коя държава е направила това? Никоя. — Другитѣ държави не могѫтъ да спестятъ днесь ни една продупчена пара, а не 43 1/2 милиона лева. Да, тѣ не могѫтъ нито да си покриятъ разноскитѣ, а правятъ ежегодно борчъ.

Както вече казахъ, отношенията къмъ Турция бѣха твърдѣ лоши. Тѣ не бѣха лоши само за това, че българитѣ искаха да се отърватъ отъ досадната власть на султана, но най-много за туй, че искаха да усѫществѭтъ санъ-стефанския договоръ и да създадѫтъ една велика България. Това стремление за създавание една велика България произлѣзе отъ българския народъ и биде подкрѣпено съ всичка сила отъ самитѣ русси. Тѣ знаѣха твърдѣ добрѣ, че ще иматъ по-голѣмо влияние на българитѣ, ако имъ обѣщаятъ още нѣщо. Че българитѣ ще могѫтъ да постигнатъ съединението си и безъ русситѣ, въ това вѣрваха само малцина. Въ България и Источна-Румелия се образували комитети, които

имаха за цѣль. да работятъ за съединението на двѣтѣ страни. Работитѣ се вършѣха явно и предъ очитѣ на цѣлия свѣтъ. Всѣки знаеше, че сѫществува едно великобългарско движение. Но понеже това движение сѫществуваше отдавна, безъ да е избухнало, то никой не обрѫщаше вече внимание на него.

Така стоѣха работитѣ презъ мѣсецъ августъ 1885 г.

II.

Пѫтуванието ми къмъ революционното зрѣлище.

Въ Бѣлградъ. „Краль на Сърбия и Македония.“ Презъ Ломъ-Паланка и София въ Пловдивъ. Нѣкогашъ и сега. Какъ е ставала революцията въ Източна-Румелия. Въстанието въ Пловдивъ. Стълбоветѣ на старото правителство: Гаврaилъ паша — Кръстевичъ и Дригалски паша.

На 20 септемврий 1885 г. стѫпихъ пакъ на българска земя слѣдъ седемьгодишното ми отсѫтствие. Причината за дохожданието ми въ България бѣше станалото събитие въ Пловдивъ. То подигна отново „източния въпросъ“ на дневенъ рѣдъ и причини голѣмо главоболие на европейската дипломация. Азъ искахъ най-напредъ да пѫтувамъ презъ Бѣлградъ — Нишъ за въ София. Но въ сърбската столица нагазихъ на голѣми препятствия и се научихъ, че не е възможно да пѫтувамъ презъ Нишъ въ София, та за това измѣнихъ и программата за пѫтуванието си. Азъ видѣхъ, какъ сърбската армия се мобилизира, видѣхъ, какъ краль Миланъ напус-

на столицата си и чухъ ужаснитѣ викове на сърбитѣ при испровождането на краля си. Сърбитѣ викаха изъ хиляди гърла: „да живѣе кральтъ на Сърбия и Македония.“ Предъ желѣзническата станция сърбитѣ поднесоха на краль Милана една златна чаша съ вино и извикаха громко: „да живѣе за честь и слава на Сърбия сърбския и македонския краль Миланъ.“ Миланъ испразди златната чаша съ весело сърдце и съ надежда, че ще завоюва Македония. Но работата излѣзе съвсѣмъ друго-яче.

Азъ се бавихъ само два деня въ Бѣлградъ. Сърбската столица не ми направи добро впечатление, а още по-малко сърбската полиция съ досаднитѣ си паспортни ревизии. И тъй, напуснахъ пакъ сърбската столица и отплувахъ съ австрийския вапоръ „Радецки“ за къмъ Ломъ-Паланка, отъ гдѣто, както се казваше, може да се стигне най-лесно въ София. Отъ предишното ми пѫтувание по България, обаче, знаяхъ добрѣ, че пѫтнитѣ съобщения въ тая страна сѫ твърдѣ неудобни, та за това се грижѣхъ непрестанно по пѫтя, какъ ще стигна въ София. И така, пристигнахъ загриженъ въ Ломъ-Паланка. Но вече при излѣзванието ми изъ вапорътъ бѣхъ много изненаденъ, гдѣто никой не ме питаше за паспорта. Каква разлика между двѣтѣ страни, веднага си помислихъ: въ Сър-

бия полицията ме мжчеше половина день съ паспортнитѣ си ревизии, а въ България никой даже и не ме попита за паспортъ! Това обстоятелство ме накара да симпатизирамъ още отъ напредъ за българитѣ. Първото нѣщо, което чухъ въ тази страна, бѣха нѣмски думи: „Искате ли да слѣзите въ хотелъ Балканъ или въ хотелъ Белви?“ Съ тѣзи думи ме посрѣщнаха портиритѣ съ чисто европейски хотелски шапки. „Таково нѣщо нѣмаше преди въ България,“ мина презъ главата ми. Хотели, портири съ европейски хотелски шапки, нѣмскоговорящи човѣци: не, това го нѣмаше преди въ България. Тѣзи хотели, вѣроятно, трѣбва да бждятъ ужасни гнѣзда, си помислихъ, предадохъ нѣщата си на портирътъ отъ хотелъ Балканъ и се въскачихъ на една малка възвишенность, гдѣто се намѣрваше хотелътъ. На половинъ пжть ме посрѣщна ступанътъ на хотела, поздрави ме по нѣмски и ме попита: да ли искамъ да тръгна съ файтонъ за София. Да тръгна съ файтонъ за София! Това ме много учуди. За това попитахъ хотелиерина, гдѣ се намѣрватъ тѣзи файтони въ Ломъ-Паланка, и като ми отговори, че ще се погрижи за добъръ файтонъ, влѣзохъ съ весело сърдце въ салонътъ на хотела. Въ салонътъ срѣщнахъ нѣколко българи, които сѣдѣха около една голѣма маса и пияха бира. Че ще намѣра въ Ломъ-Паланка

истинска, добра и хладна бира, това даже не съмь и сънувалъ, а камо ли мислилъ. Слѣдъ като се нахранихъ добрѣ и испихъ нѣколко чаши хладна бира, съобщихъ желанието си на хотелиерина: че искамъ да тръгна още днесь за София. Не се изминаха нито петь минути — и желанието ми бѣше испълнено. Предъ хотелътъ стоъха нѣколко хубави, съвсѣмъ нови файтони, които бѣха готови, разбира се за добра заплата, да ме закаратъ за 24 часа въ София. Азъ си избрахъ единъ отъ файтонитѣ и трѣбва да призная, че бѣхъ много задоволенъ отъ него и отъ пжтуването си. Половина часъ слѣдъ това, азъ сѣдяхъ вече въ файтонътъ и се намѣрвахъ на пжтьтъ за къмъ София.

Мнозина, може би, ще кажатъ: защо се занимава този човѣкъ толкозъ съ тѣзи маловажни нѣща? — Азъ, именно, се занимавамъ за това толкозъ съ тѣзи маловажни нѣща, защото искамъ да покажа на читателя, каква разлика има въ България между нѣкогашь и сега. Онзи, който не познава България отъ преди, той щеше да намѣри всички тѣзи нѣща, като нѣщо съвсѣмъ естественно. За мене, обаче, тѣзи нѣща значеха една голѣма революция въ културно отношение. При пжтуването ми за София срѣщнахъ още много други нѣща, които сж най-доброто доказателство, че българитѣ не сж спали

отъ времето на освобождението си, а сж работили твърдѣ много. Слѣдъ Мидхатъ паша не се сѣти никой да построява нови пжтища въ България. Сега, обаче, намѣрихъ единъ съвсѣмъ новъ пжть презъ Балкана. Този пжть е построенъ твърдѣ искуственно и може да струва нѣколко милиони лева. Сжщо и други признаци на цивилизация срѣщнахъ при пжтуването си. Така, напр., намѣрихъ въ нѣколко селски гостилници между другитѣ хубави нѣща и шампанско вино. Това шампанско вино, наистина, носеше маркитѣ на „Léonis Rédérer“ и „Moërt Chandron“, но при всичко това мисля, че то не е расло въ шампанскитѣ лозя. Азъ, слава Богу, не вкусихъ отъ това сжмнително вино и се запазвамъ сжщевременно противъ укорътъ, ако кажатъ нѣкои, че считамъ това подправено вино, като триумфъ на цивилизацията. Но това шампанско вино е пакъ единъ признакъ на цивилизацията. За да не остана на чисто материално-спиритуозната область, ще приведа още и други признаци на цивилизацията и напредъкътъ. А тѣзи признаци на цивилизацията и напредъкътъ сж пощенскитѣ котии, които намѣрихъ почти въ всичкитѣ по-голѣми села. Тѣзи пощенски котии сж, наистина, малки и твърдѣ прости и се отнасятъ по сързмѣрностьта си къмъ хубавитѣ и голѣмитѣ берлински котии,

както България към германското царство. Но тѣ сѫ пакъ голѣмъ признакъ на цивилизацията. Въ турското време не видѣхъ нито една диря отъ пощенски котии въ България. Онзи човѣкъ, който изрѣкалъ думата, че цивилизацията на една страна може да се оцѣни по нуждата отъ сапунътъ, трѣбваше да е билъ предприемчивъ сапунджия. Азъ пакъ казвамъ, че тази страна може да се счита като най-цивилизована, която има най-много пощенски котии.

На 21 септемврий предъ вечерь пристигнахъ благополучно въ София. При пѫтуванието си видѣхъ още много други интересни нѣща, но нигдѣ не съзряхъ нито диря отъ войната. Населението показваше на всѣкждѣ едно удивително спокойствие и вършеше така равнодушно работата си, както въ мирно време. Съ други думи: азъ срѣщнахъ голѣмъ рѣдъ и тишина въ България. А що се касае за безопасностьта на особата, то могѫ да кажа, че такава безопасность се срѣща рѣдко другадѣ. Човѣкъ може да пѫтува по България денѣмъ или нощѣмъ, безъ да се заплашва отъ опастность, че ще бѫдѣ обранъ — нѣщо, което не се срѣща даже въ нѣкои европейски държави.

За София — столицата на България — нѣма да кажа за сега нищо, защото се бавихъ тамъ само една нощь. Главното ми бѣше да

пристигна, колкото е възможно по-скоро, въ Пловдивъ, гдѣто прибиваваше тогава князь Александръ и гдѣто се намѣрваше главната точка на събитията. Азъ трьгнахъ съ пощата за Пловдивъ и се бавихъ въ Източна-Румелия по-много отъ четири недѣли. Сетнѣ, обаче, се убѣдихъ, че бързанието ми бѣше съвсѣмъ излишно. То, наистина, не ми докара врѣда, но и никаква полза.

Като напуснахъ Европа, мислѣхъ, че ще пристигна на бойното поле и че, може би, ще срѣщна турската войска въ Пловдивъ. Тогава всичко говореше за туй нѣщо. Всѣки, безъ исключение, мислеше, че султана ще удовлѣтвори желанието на Руссия и че ще потуши съ силата на оржжието избухналото въстание въ Източна-Румелия. Но всичко това не се сбждна — и предъ мене тихо и мирно лѣжеше революционния градъ Пловдивъ. Ако пристигванието и трьгванието на войскитѣ не нарушаваше тишината, то никому не щеше да дойде на умъ, че тукъ преди кратко време е станалъ голѣмъ превратъ и че ежедневно се очаква избухванието на една ужасна война. По-голѣмата часть на българската рѣдовна войска бѣше вече пристигнала и трьгнала за къмъ границата. Сега, обаче, отъ всичкитѣ части на страната почнаха да пристигватъ доброволческитѣ чети. Много отъ доброволцитѣ носѣха на грждитѣ си медали и крьстове, кои-

то получиха въ последната русско-турска война. Редовната войска изглеждаше отлично и беше много добре упражнена. Тя, по външния си изгледъ, не падаше долу отъ германската или друга европейска войска. Доброволческите чети, напротивъ, беха недостатъчно въоржжени и лошо облечени. Сжщо така те беха лишени отъ най-нуждните офицери. Съ една дума: външния изгледъ на тези доброволчески чети не обещаваше голeми надежди. Но при всичко това требва да забележа, че доброволческите чети сж се събрали съ неисказана скорость, за да испълнятъ свещенния си дългъ къмъ отечеството си. Те беха вдъхновени отъ стремлението, да се борятъ до последна капка кръвь за съединението на любимото си отечество — България. Отъ тукъ се вижда твърде ясно, че българското движение имаше по-джлбоки корени въ народа, отъ колкото се мислеше въ Европа. Разноцветното облекло и военственния изгледъ на доброволческите чети съставляваше една твърде интересна картина. И азъ съжалявамъ твърде много, че въ Пловдивъ немаше единъ живописецъ, който да увековечи таза картина за българското потомство.

При всички тези военни приготовления населението отъ Пловдивъ си вършеше пакъ спокойно работата. Всичките дюкени и магазии

бѣха отворени, и край българския и гръцкия търговецъ сѣдеше спокойно мухамеданеца. Този тихъ и братски животъ между българитѣ и турцитѣ — между християнитѣ и мухамеданцитѣ — бѣше най-удивителното явление за всѣки страненъ човѣкъ. Въстанието въ Пловдивъ бѣше насочено направо противъ суверенната власъ на султана. То бѣше едно възбунтувание на християнскитѣ българи противъ върховния началникъ на исляма. За това сж били въ правото си ония, които мислѣха, че освенъ войната може да се роди въ страната и едно ужасно въстание на турцитѣ противъ българитѣ. И азъ трѣбва да призная, че се чувствувахъ като новороденъ, когато видѣхъ, вмѣсто ужасно клание и убивание, братско съгласие между турцитѣ и българитѣ, и когато чухъ, какъ звукътъ на християнскитѣ камбани се смѣсва безспорно съ молитвенната пѣсень на мюезимътъ отъ високото минаре. Кой благороденъ и мждъръ мжжь издѣйствува това? — Този благороденъ и мждъръ мжжь бѣше българския князь Александръ.

Какъ е станала тази революция въ Източна-Румелия? — Тя е станала, както громъ изъ ясното небе. Когато въ Европа пристигна извѣстието за революцията, тога цѣлия свѣтъ си състави въпросътъ: „кой е направилъ тази революция?“ Едни казваха, румелийцитѣ сж я на-

правили; други казваха, князь Александръ я направи, а трети —, русситѣ сж я направили. Мнѣнията, както се вижда, бѣха твърдѣ различни. Мнозина мислѣха, че задъ революционния комитетъ стои руската ржка и че князь Александръ работи въ споразумение съ бѣлия царь. Отъ тукъ се вижда, че европейскитѣ народи и държавнитѣ имъ мжже не сж познавали добрѣ нито българитѣ, нито пъкъ князь Александра. Истинската причина за революцията, „la vérité vraie," е слѣдующата. Вече отъ 1878 г. българитѣ отъ двѣтѣ страни на Балкана не бѣха задоволни отъ това, че берлинския конгресъ унищожи договорътъ на Санъ-Стефано и раздѣли България на двѣ части. Русситѣ, разбира се, подкрѣпляваха това незадоволствие съ всичкитѣ си срѣдства, и въ Южна, и Северна-България се образуваха революционерни комитети, клоноветѣ на които се простираха до въ Македония. Цѣлия свѣтъ знаеше това и очакваше отъ день на день една революция въ България. Но между това се промѣниха обстоятелствата: князь Александръ — кандидатътъ на великобългарския тронъ — падна въ немилость при петербурския дворъ. Сетнѣ, Руссия сключи германо-австрийския съюзъ и се отказа привременно отъ великобългарскитѣ си планове. Руссия се оттегли отъ българското движение и го остави само на

себѣ-си, съ пълно убѣждение, че нито единъ българинъ нѣма да се мрьдне безъ позволението ѝ. Но тя се излъга. Главната вина за туй нѣщо бѣха русскитѣ дипломатически агенти въ България. Тѣ не внимаваха на движението и пращаха само недостатъчни извѣстия на правителството си. Този укоръ заслужватъ и другитѣ европейски агенти въ България. Занемареното отъ русситѣ движение премина въ чисто народни ржцѣ и се вкореняваше все по-много въ българския народъ. Главатаритѣ на движението: Николаевъ, З. Стояновъ, Ив. Стояновичъ, Паница, Чардафонъ, бай Иванъ Арабаджията, д-ръ Странски и пр. се убѣдиха най-сетнѣ, че не могжтъ да постигнатъ нищо съ помощьта на Руссия, та за това се опитаха да вършатъ работата и безъ нея. Даже тѣ не се оповаваха и на самото българско правителство и криѣха за това предъ него плановетѣ си. Тѣ се оповаваха само на българския народъ и бѣха напълно убѣдени, че правителството му ще бжде принудено да приклони главата си предъ свършеното дѣло и предъ волята на народа. И така, революционния комитетъ приготовляваше тайнимъ образомъ, но съ голѣмо искуство, работитѣ си за превратътъ, който и стана на 6 септемврий 1885 г. — Нѣколцина черни душички обвиняватъ главатаритѣ на превратътъ, че

сж нахално подкладили пожарътъ въ Балканския-Полуостровъ и казватъ, че тѣ не сж били водители на нѣкоя известна партия въ страната, а просто една шайка, гладни за кокалъ хора. Колкото се касае до първата точка, то могж да кажа, че е до негдѣ върна, а до негдѣ невърна; но колкото се касае до втората, то могж да кажа смѣло, че е подла лъжа. Главатаритѣ на превратътъ, наистина, не сж притѣжавали законни, отъ правителството потвърдени, пълномощия да произведжтъ превратътъ. Не. Тѣ не сж имали тѣзи нѣща, нито имъ сж пъкъ и трѣбвали. Но тѣ сж притѣжавали народната воля — най-силното пълномощно въ свѣтътъ — и сж ратували за една идея, която бѣше идеалътъ на цѣлия български народъ. Ако това не бѣше тъй, то българския народъ не щеше да се присъедини и подчини на тѣхъ, както е станало това. Ако това впрочемъ не бѣше тъй, то българския народъ не щеше да принесе доброволно таквизи огромни жъртви на народния олтаръ, каквито принесе, и най-сетнѣ, той не щеше да се бие подиръ това така храбро, както се би. Главатаритѣ на превратътъ, наистина, не бѣха министри или водители на нѣкоя партия. Не. Тѣ не бѣха отъ този родъ хора. Тѣ бѣха прости народни мжже и носѣха една народна идея и бѣха за това носени отъ нея. Онзи човѣкъ, кой-

то отрича правата на една народна идея, понеже водителитѣ ѝ не сж голѣмци, той не познава нито силата на идеята, нито пъкъ силата на народа.

Но тѣзи мжже пакъ не сж могли да бждтъ сжвсѣмъ непознати и незначителни лица, защото иначе, превратътъ не щеше да стане така лесно, както е станалъ. Наистина, тѣ имаха работа само съ слаби и нищожни противници, но работата все какъ не бѣше така лесна, както си я представляватъ некои си. — Гавраилъ паша — Крьстевичъ, сѣдеше тъкмо при закуската, когато майоръ Николаевъ, придруженъ отъ нѣколко офицери, стжпи въ стаята и му съобщи, че е свaленъ отъ губернаторския си постъ и арестуванъ. Гавраилъ паша побърза къмъ прозорецътъ, за да вика за помощь, но като съзре Николаевата дружина въ двора на конакътъ, той веднага разбра положението си и се покорои съ достоинство предъ немилостивата сжщность. Между това, населѣнието отъ Пловдивъ съ бурно възклицание провозгласи съединението на Източна-Румелия съ България. И жандармерия, и милиция стжпи подъ оржжието, за да потуши съ въоржжена ржка всѣко опорство противъ революционното движение. Но това бѣше съвсѣмъ излишно. Никой не се противи на станалото. Гавраилъ паша, къмъ

когото се придружи една въоржжена съ сабя мома, биде сетнѣ каранъ съ файтонъ презъ цѣлия градъ Пловдивъ за развлечение на вѣрнитѣ му подданници. Това бѣше единственната погрѣшка, която направиха българитѣ въ този день. Превратътъ успе блѣскаво и безъ кръвопролитие. Между това и главнокомандующия на румелийската армия, Дригалски паша, чу шумътъ по улицата. Той веднага опаса най-добрата си сабя и се упжти къмъ площадьта, за да види, какво е станало. Тамъ стоеше една дружина милиция, а предъ нея майоръ Николаевъ, и между Дригалски паша и майоръ Николаева стана слѣдующия разговоръ:

Дригалски: „Господине, какво правите тукъ съ дружината на площадьта?“

— Николаевъ: „Не Ви познавамъ.“

Дригалски: „Какво, не ме познавате?!“

— Николаевъ: „Жандарми, откарайтѣ този господинъ въ домътъ му.“

Двама жандарми взеха Дригалски паша по-между си и го откараха хубавичко въ домътъ му. Това, може би, е единственния случай въ свѣтътъ, който се случи съ единъ главнокомандующи на армията. За арестувание на стария Гавраилъ паша българитѣ употрѣбиха поне една дружина войска и го караха сетнѣ съ файтонъ презъ градътъ — нѣщо, което на-

истина, не бѣше голѣмъ знакъ на уважение. Но това поне показва, че българитѣ не сж забравили своя генералъ губернаторъ. Съ Дригалски паша, главнокомандующия на румелийската армия, това не бѣше тъй. Българитѣ не считаха даже за нуждно да арестуватъ този господинъ, а го оставиха спокойно въ домътъ му. Чакъ слѣдъ превратътъ, той доби единъ караулъ предъ портата си и заповѣдь, че е арестуванъ. Главатаритѣ на въстанието показаха чрезъ тази постжпка, че не само сж способни да правятъ преврати, но че умѣятъ да даватъ и свидѣтелства за неспособность.

Както въ Пловдивъ, така и въ цѣлата провинция сполучи въстанието: войската и народътъ припознаваха навсѣкждѣ привременното правителство, и въ само една сутринь бѣше свалено турското правителство и въстановенъ новъ рѣдъ.

III.

Князь Александръ и румелийския превратъ.

Князь Александръ приема управлението на Източна-Румелия. Предполагаемото ужъ съучастие на княза въ превратътъ. Защо той прие поканата на румелийцитѣ. Пѫтуванието му за къмъ Пловдивъ. Князь Александръ като дипломатъ. Князь Александръ и турцитѣ.

Първото дѣйствие на привременното правителство бѣше това: да телеграфира на князь Александра, да му съобщи станалото и да го покани, да приеме незабавно управлението на съединената България. Румелийцитѣ получиха твърдѣ скоро отговоръ: князьтъ прие поднесената му корона отъ Източна-Румелия и издаде сѫщевременно едно възвание къмъ Сѣверна и Южна България, въ което заповѣда мобилизацията на всичкитѣ военни сили въ двѣтѣ страни. Слѣдъ това, българскитѣ войски, на чело съ князь Александра, преминаха румелийската граница и занѣха най-важнитѣ стратегически точки по балканитѣ. Сѫдбата на България бѣше рѣшена!

Всичко това стана толкозъ скоро, щото европейската дипломация бѣше се вкаменила отъ очудвание и страхъ. На всичкитѣ очитѣ бѣха обърнати къмъ Турция и цѣлия свѣтъ мислеше, че днесь или утрѣ турскитѣ войски ще нахлуятъ въ Източна-Румелия. Но свѣтътъ остана излъганъ. Турция остана мирна, и то отъ страх, защото мислеше, че задъ България стои бѣлата мечка. Че Руссия бѣше първа отъ европейскитѣ сили, която съвѣтваше Турция, да окупира Източна-Румелия, това е явно; и тъкмо това увеличи още по-вече сжмнението на Турция, за да повѣрва, че пловдивския превратъ не е друго нищо, освѣнь единъ капанъ, приготвенъ за нея отъ великодушния бѣлъ пар, най-искрения приятель на динъ-ислямитѣ. . . Въ Турция бѣше още много прѣсно въспоминанието за казацитѣ, които презъ 1878 г. се грѣяха подъ стрѣхитѣ на Цариградъ, та за това Високата Порта се рѣши да стои мирна и да проводи привременно само една дипломатическа нота до великитѣ сили. И тъй, свѣтътъ доживе до чудното зрѣлище, че не пострадалата и въ правото си нарушената Турция се обърна противъ българското съединение, а тази държава, която създаде България преди седемь години и която не преди много време е подкрѣплявала съ всичкитѣ си сили идеята за съединението въ българския

народъ! Наистина, чудно нѣщо. Цѣлия свѣтъ бѣше напълно убѣденъ, че отечеството на Катковцитѣ ще се пукне отъ радость и ржкоплѣскание, щомъ се извѣсти за смѣлата постжпка на българскитѣ си чада и напредванието на славянството. Пуста суета: Свѣтътъ остана смаянъ. Матушка Руссия не ржкоплѣскаше и не викаше браво на смѣлитѣ българи, а посипа недозарасната рана съ соль и пиперъ. . . . Но какви причини накараха матушка Руссия да постжпи така съ славянскитѣ си чада? — Пустъ егоизмъ; идиотския завѣтъ на Петра велики; наскърбявание на панславистическото честолюбие, за гдѣто българитѣ се опитаха да се отърватъ отъ русското желѣзно опекунство и священния камшикъ; грозящата опасность за православието и славянството, гдѣто протестанския нѣмецъ Батембергъ стана князь на обещаната велика България, и купъ гнусни женски интриги и каприции. Ето тѣзи сж истинскитѣ причини, които накараха матушка Руссия да се разгнѣви на православнитѣ си чяда, макаръ че тя изложи предъ свѣтътъ съвсѣмъ други причини. Разбира се, покровителката на православието и славянството не е можила да допусне да се вършатъ таквизи антипанславистически работи въ освободената отъ нея православна и славянска страна, та за това се и рѣши, да накаже за

благото на общото славянство заблуденитѣ и непокорнитѣ българи. Така и стана. Като първо наказание матушка Руссия повика всичкитѣ си достойни офицери, служащи въ българската армия, за да съсипи войската на антипанславистическата България. Но матушка Руссия се излъга горчиво. Българската армия не се съсипа чрезъ оттеглюванието на развратнитѣ руски офицери, а се усили още по-вече. Тази бѣше първата зломисленна постѫпка на матушката противъ България; но слѣдъ нея послѣдваха и слѣдватъ още и до днесь цѣла върволица коварни дѣйствия, подкупничества, нихилистически покушения на българския държавенъ глава и много други адски намѣрения за одушванието на България. Но всички тѣзи зли намѣрения не можяха да намѣратъ почва въ България. Българския народъ стои непоколебимъ, като канара и отблъсва съ желѣзна рѫка отровнитѣ стрѣли, отправени къмъ него отъ северния колосъ съ дървенитѣ крака. Предъ свѣтътъ, обаче, Руссия казва, че българитѣ по безбоженъ начинъ сѫ нарушили берлинския трактатъ и че ужъ князь Александръ билъ излъгалъ русския царь. Князь Александръ, така казватъ Гирсовцитѣ, Катковцитѣ и Зиновиевцитѣ, е далъ обещание на Руссия, че нѣма да предприеме нищо за съединението на България, и то тъкмо въ това

време, когато пловдивския превратъ бѣше вече отъ него приготвенъ и рѣшенъ.

Ако да бѣше истина казаното, то Руссия имаше право да се сърди на нѣмския принцъ Батемберга. Но това е много далечъ отъ правата истина. Никой не е можалъ да знае по-добрѣ, отъ колкото князь Александръ, какъ тогава стояха работитѣ въ България и Източна-Румелия, и за това считамъ за истинно слѣдующето разяснение на работитѣ, което ми даде той самичъкъ въ Пловдивъ: „Азъ бѣхъ неволно принуденъ,“ каза князя, „да се боря отъ дълго време съ враждебнитѣ намѣрения на русскитѣ агенти въ София, които употрѣбляваха всичкитѣ срѣдства, за да подкопаятъ властьта ми въ България. Сѫщо така се увѣрихъ чрезъ постѫпкитѣ на г-на фонъ Гирса, че негова милость не храни благородни намѣрения къмъ мене. Положението ми стана несносно, и когато се възвърнахъ отъ предприетото си пѫтешествие въ Англия, рѣшихъ да се срѣщна лично съ г-на фонъ Гирса, който се намѣрваше тогава въ Франценсбадъ. Азъ отидохъ въ Франценсбадъ и разяснихъ на фонъ Гирса истинското положение на работитѣ въ България. Слѣдъ свършвание разговорътъ ни, убѣдихъ се, че въ бѫдѫще, може би, ще стане възможно, да се дойде до по-добро съгласие съ Руссия, и се простихъ съ г-на Гир-

са съ улегчено сърдце. Той между друго ми каза, че политиката на Руссия привременно изисква поддържанието на стария рѣдъ въ истокъ и че за съединението на България съ Источна-Румелия за сега, слѣдователно, не може да стане ни дума. Азъ увѣрихъ, до колкото знаяхъ, г-на фонъ Гирса, че наистина ми е извѣстно желанието на българския народъ за съединението си, но че това желание не е още до тамъ доздрѣло, щото да би могло да се очаква едно скорошно сериозно движение между нарора. Отъ Франценсбадъ се върнахъ пакъ въ България, и то въ Варна. Тамъ съвсѣмъ ненадѣйно получихъ извѣстие за планътъ, и то три дни преди превратътъ. Веднага проводихъ свой повѣренникъ въ Пловдивъ и го натоварихъ, да съобщи на главатаритѣ на заклѣтието думитѣ на г-на фонъ Гирса и ги съвѣтвахъ да се оставатъ привременно отъ предприятието си. Съ други думи: азъ наприивихъ всичко, което ми бѣ възможно, за да спрж движението въ Источна-Румелия. Но работата излѣзе съвсѣмъ друго-яче. Преди още да пристигне повѣренникътъ ми въ Пловдивъ, получихъ една телеграмма отъ привременното правителство, което ми съобщи станалото и ме покани да приема управлението и да се поставя на чело на движението. Какво да правя? Два часа размишлявахъ върху работата и най-сетнѣ

се рѣшихъ, да взема властьта въ ржцѣтѣ си. Азъ бѣхъ напълно убѣденъ, че, ако отблъсна поканата, то не ми остава друго нищо, освѣнь да се откажа отъ българската корона и да напусна минутно страната. Да остана още князь на България и слѣдъ отблъсвание поканата, това бѣше нѣщо немислимо. Българския народъ щеше да ме свали веднага отъ престола. Слѣдователно, азъ бихъ падналъ отъ българския престолъ по единъ срамenъ начинъ Сжщо така знаяхъ добрѣ, че въ случай на приеманието ми управлението тоже ме заплашва опастностьта, за да изгуба короната. Положението ми се намѣрваше въ опастность и въ двата случая. Но незабавното ми рѣшение бѣше необходимо нуждно, и ако излѣзе за приеманието ми властьта въ Източна-Румелия, то се основава на слѣдующитѣ важни причини: Азъ познавамъ добрѣ страната си и предвидѣхъ, че румелийското движение ще вземе ужасенъ край, ако отблъсна властьта. Старата умраза между турцитѣ и българитѣ не е още исчезнала, и азъ предвиждахъ, че отъ превратътъ ще произлѣзе гражданска война между мухамеданцитѣ и християнитѣ. Само азъ бѣхъ въ състояние да удържа движението въ мирни пжтища; безъ мене грозеше анархия; съ мене бѣше осигуренъ мирътъ и тишината. За това

приехъ поканата на привременното правителство въ Източна-Румелия.“

Това простичко, но важно разяснение показва най-добрѣ, до колко несправедливи сѫ укоряванията, които Руссия хвърли на князя заради „двоеличието и ненадежностьта“ му. Ако князь Александръ притѫжава нѣкой недостатъкъ, то му е голѣмата откровенность. Сѫщо така е лъжливо, гдѣто казватъ, че ужь нещастния министръ президентъ Каравеловъ е знаелъ за планътъ на превратътъ и че е билъ душата на движението. Щомъ князь Александръ прие поканата, той веднага телеграфира на Каравелова въ София, да ли иска да върви съ него, или не. На тази телеграмма се отговори, че Каравеловъ е отпѫтувалъ отъ София и не се знае накѫдѣ. Чакъ слѣдъ като отправиха телеграмми на всичкитѣ управители изъ България, се узна, че Каравеловъ се намѣрва при приятелитѣ си въ гр. Руссе. Отъ тамъ чакъ послѣдва отговорътъ, че министръ президентъ одобрява постѫпката на князя и че ще го слѣдва. Отъ тукъ се вижда, че и този пакостникъ нѣмалъ нищо общо съ инициаторитѣ на пловдивския превратъ; че и той е билъ неволно принуденъ, както и князьтъ, да поведътъ хорото.

Слѣдъ като свиканото народно събрание удобри станалото и отпусна нуждните пари,

князь Александръ веднага потегли съ двама адютанти за въ Пловдивъ. Това бѣше едно пѫтувание въ неизвѣстность. Никой не можеше да предскаже, да ли князьтъ ще пристигне въ Пловдивъ безъ опастность. Че превратътъ успя, това знаеше всѣкой; но че партията на Крьстевича бѣше до тамъ слаба и нищожна, щото никой въ цѣлата страна не ще да се подигне за него, — това не можеше да се помисли. Слѣдователно, князьтъ и съпроводницитѣ му трѣбваха да се приготватъ, да бѫдѫтъ посрѣщнати или съ триумфиални порти, или съ щикове и крушуми. Опастностьта бѣше голѣма, защото никой не е можалъ да предвиди, да ли мухамеданцитѣ нѣма да въстанатъ противъ новото правителство. За щастие, не стана това. Пѫтуванието на князя отъ Шипка до Пловдивъ приличеше на истинско триумфиално шествие, а посрѣщанието му въ града бѣше едно неописуемо народно тържество. Всички българи бѣха готови да положатъ най-голѣми жьртви за съединението и всѣки бѣше въсхитенъ отъ станалото, макаръ и цѣлия свѣтъ да бѣше убѣденъ, че кръвавото хоро съ Турция е неизбѣжно. Главаритѣ на превратътъ и българския народъ знаеше твьрдѣ добрѣ, че съединението може да се постигне само чрезъ война съ Турция.

Тукъ князь Александръ имаше първъ пѫтъ

случай, да покаже своя дипломатически талантъ, и смѣло можемъ да кажемъ, че бѣше гениална постжпка, когато той въ срѣдъ революцията исповѣда явно: че революцията не е обърната срѣщу Турция и че остава, както и преди, вѣренъ васалъ на султана. Това признание направи силно впечатление, както на Турция, така и на Европа, и по-нататъшния вървежъ на събитията показваше явно, че князятъ знаеше твърдѣ точно, какво казваше и какво икаше. Но тукъ бѣше нуждно да се докаже не само съ думи, ами и съ фактове, че движението въ Източна-Румелия нѣма враждебенъ характеръ противъ Турция. За това, князьтъ издаде заповѣдь, да се турятъ пакъ на мѣстото сваленитѣ турски знамена, и скоро слѣдъ това се развѣваше спокойно турското знаме край българския лъвъ надъ конакътъ. Сжщевременно князьтъ телеграфира на султана, съобщи му станалото и помоли своя владѣтель, подъ увѣрение на найджлбоката си подданность, да припознае свършеното дѣло на съединението.

Но кпнязь Александръ не се задоволи само съ туй нѣщо, ами отиде още по-далечъ. Той още на първия день слѣдъ пристигванието си въ Пловдивъ и послѣ изслушванието на светата литургия въ православната катедрална църква „св. Богородица“ посѣти тутакси и турската джамия

„Джумая,“ гдѣто заповѣда да се отслужи молебенъ за султана. Това произведе силно впечатление между турцитѣ. До колко това въсхити мухамеданцитѣ, показватъ най-добрѣ слѣдующитѣ думи, които чухъ изъ устата на единъ старъ турчинъ въ Пловдивъ: „Азъ съмь остарелъ,“ каза той, „и доживѣхъ много нѣща въ послѣднитѣ години на раздѣлението ни отъ Турция. За всичко бѣхъ приготвенъ, но само за това, което направи гявурския краль Александръ — не. Падишахътъ ни проводи два генералъ губернатора, едина отъ тѣхъ не само че промѣни на границата своя фесъ съ българския калпакь, но и измѣни турското си име, Алеко паша, съ християнското — князь Александръ Богориди. Сѫщото чудо доживѣхъ и при наслѣдникътъ му, Гавраилъ паша, който се назначи отъ падишаха за генералъ губернаторъ на Източна-Румелия и прие управлението въ Пловдивъ подъ име Крьстевичъ. И двамата не ни защищаваха нито най-малко, а ни считаха като рая. Нито единъ отъ тѣхъ не е престѫпилъ прагътъ на турска джамия, макаръ и да бѣха проводени отъ падишахътъ ни. А сега дохожда този страненъ бунтовникъ, изгонва съ орѫжие въ рѫка представительтъ на султана — и първото му дѣло бѣше да посѣти турската джамия „Джумая!“ Казватъ ни, че той обичалъ въ

държавата си турцитѣ съ сжщата бащинска любовь, както и християнитѣ. Ако той ни носи братската обичь и правда, то нека да бжде благословенъ отъ Аллаха!“

Князь Александръ предчувствуваше съвсѣмъ право, че безъ него движението ще предизвика вжтрѣшна и външна война. Когато той пристигна въ Пловдивъ, положението бѣше доста опасно и имаше изглѣдъ, като че различнитѣ народности искатъ да се нападатъ помежду си. Макаръ привременното правителство и да е умѣло да приготви и доискара превратътъ по майсторски начинъ, но пакъ въ минутата на успѣхътъ липсваше му нуждната държавна опитность, съ която единственно бѣше възможно да се поддържа вжтрѣшния рѣдъ и тишина на страната. Тукъ трѣбваше да дѣйствува силна ржка и проницателенъ духъ, за да се искара страната отъ грозящата ѝ пропасть. А тѣзи рѣдки качества притѣжаваше князь Александръ. Само той бѣше въ състояние да избави страната отъ всичкитѣ ужаси на гражданска война. И ако румелийския превратъ се свърши безъ кръвопролитие, това трѣбва да се дължи именно на князь Александра.

Азъ ще приведа тукъ єдинъ примѣръ, който прави честь на князь Александра и на мухамеданцитѣ и е най-доброто доказателство, че

човѣкъ съ откровенность и доверие може да постигне по-много, отъ колкото съ дипломатически хитрости. Въ първитѣ дни на превратътъ изъ провинцията не се знаеше още, какво поведение ще държи княза спрямо мухамеданцитѣ. За това именно всичкитѣ окрѫжни управители изъ провинцията проводиха почти едногласни телеграмми на княза, съ слѣдующето съдържание: „Тъй като всичкитѣ способни за орѫжие мѫже тръгнаха за границата, то на всѣкждѣ между населението владѣе страхъ, щото турцитѣ да не би да нападнатъ християнитѣ. Врѣдъ между турцитѣ се забѣлѣзва едно застрашително движение и ние не можемъ да гарантираме за безопастностьта на християнското население. Вслѣдствие на това молимъ Ваше Височество, да ни упълномощите, за да обезорѫжимъ мухамеданцитѣ.“ Князьтъ не само че не удовлетвори желанието на окрѫжнитѣ управители, но и строго имъ забрани обезорѫжаванието на мухамеданцитѣ. Слѣдъ това, князьтъ покани въ конакътъ си главния мюхтия отъ Пловдивъ и му представи телеграммитѣ на окрѫжнитѣ си управители. Мюхтията прочете депешитѣ и поблѣдня. „Вие виждате тукъ,“ каза князьтъ, „какво се изисква отъ мене. Азъ съмь билъ всѣкога благодаренъ отъ повѣдението на мухамеданскитѣ си подданници, та за това и запретихъ обе-

зоржжаванието имъ. Ще злоупотрѣбите ли довѣрието ми?“ — „Господарю,“ отговори мюхтията, „ний напълно се убѣдихме, че сте доброжелатель на мухамеданцитѣ и за това Ви любиме като баща си. До когато се намървате Вие въ Източна-Румелия, никой мухамеданецъ нѣма да потегли противъ Васъ оржжието си.“

И мухамеданцитѣ одьржаха славно думата си.

IV.

Българо-румелийската армия.

Силата на българо-румелийската армия и организацията ѝ. Русскитѣ и българскитѣ офицери. Едра „армия безъ водители.“ Преобразуванието на армията и стратегическото ѝ осрѣдоточавание на турската граница.

Първия въпросъ на европейското общество при избухвание на революцията въ Източна-Румелия бѣше този: съ колко войска разполагатъ българитѣ, отъ какво качество и стойность е българската войска и какъвъ изглѣдъ на успѣхъ ще иматъ българитѣ, въ случай на сблъсквание съ Турция. — Княжество България располагаше въ мирно време съ 8 полкове пѣхота и три дружини, всѣка по 700 войници, съ 9 ескадрона кавалерия, 12 батерии, всѣка по 4 топове и 1 пионерна дружина, — всичко 20,000 войници. По планътъ на мобилизацията послѣдва, тъкмо както въ германия, допълнението на армията чрезъ повиквание на резервитѣ подъ знамената на рѣдовната войс-

ка. По този планъ българската армия щеше да располага въ военно време съ 8 полкове пѣхота по 3 дружини, всѣка дружина отъ 1000 войници, съ 9 ескадрона кавалерия, 12 батерии по 8 топа, 1 пѣхотна артилерийска рота и 1 пионерна дружина, — всичко 30,000 войници. Слѣдователно, цѣлата българска армия на военна нога щеше да образува силата на единъ германски армейски корпусъ, къмъ който щѣха да се придружатъ още нѣколко резервни дружини.

Този планъ не бѣше съвсѣмъ така испълненъ, както бѣ предначьртанъ. Българитѣ бѣха принудени чрезъ важни обстоятелства, да направатъ измѣнения въ мобилизацията и да употрѣбатъ всичко, за да увѣличатъ числото на армията си. Спорѣдъ тѣзи измѣнения българската армия съставляваше: 8 полкове пѣхота по 4 дружини, всѣка дружина отъ 1000 войници, 9 ескадрона кавалерия, 6 батерии по 8 топове, 1 пионерна дружина, 20 дружини милиция и доброволци — всичко 55,000 войници. Ето, тази е силата, съ която располагаше княжеството България. Да видимъ сега, съ какви сили располагаше Източна-Румелия.

Въ мирно време румелийската милиция трѣбваше да съставлява 12 дружини отъ първия наборъ и 12 дружини отъ втория, 2 ескадрона

кавалерия и 4 топове. Отъ 12-тѣхъ дружини на първия наборъ трѣбваше да стои подъ оръжие само една дружина отъ 12 роти. Въ сѫщность обаче, стоѣха 20 таквизи роти подъ знамената — нѣщо, което улесни сетнѣ много мобилизацията. Силата на румелийскитѣ дружини не бѣше съвсѣмъ еднаква, тъй щото е твърдѣ мѫчно да се направи точна оцѣнка. Но при все това мисля, че нѣма да се излъжа, ако приема, че стоѣха подъ орѫжие около 35,000 румелийци. Ако присмѣтнемъ тѣзи 35,000 войници къмъ българската войска, то ще излѣзе, че съединената българска армия съставляваше едно число отъ 90,000 войници.

Къмъ това число трѣбва да присмѣтнемъ още 3-тѣ македонски доброволчески чети и мухамеданскитѣ доброволци, които се явиха при избухванието на сърбската война.

Ако съберемъ всичко наедно, то излиза, че подъ българскитѣ знамена стоѣха около 100,000 поборници. — Колкото се касае за човѣшкия материялъ, то могѫ да кажа, че българинътъ е превъсходенъ войникъ: той се повинява слѣпо на дисциплината, слѣдва на всѣкждѣ своя предводитель, храбъръ е, коравъ и пъргавъ е и се задоволява съ скромна храна.

Основата за българската войска се тури въ 1878 г. отъ братушкитѣ руси. Тѣ пред-

приеха приготовлението и образованието на българската войска. Цѣлото офицерско тѣло бѣше съставено отъ русси, които по едно съгласие между Руссия и България се заѣха на младата държава. Само нѣколцина българи, които служиха преди въ русската армия, се приеха като чисто български офицери въ войската на княжеството. Въ Източна-Румелия стана сжщото, само че тамъ се приеха още нѣколко чужди офицери: нѣмци, французи, италиянци и др. Начинътъ на организацията бѣше съвсѣмъ различенъ въ двѣтѣ страни. Въ княжеството България се введе истинска стояща войска съ двѣгодишна дѣйствителна и осемьгодишна запасна служба, а въ Източна-Румелия — милиция съ двѣмѣсечна служба и ежегодишни упражнения. Военния уставъ, командата и служебния язикъ бѣха русски въ българската войска. Съ малко думи: българската войска бѣше така организирана, щото образуваше просто единъ аванкорпусъ на русската армия. Мисьльта за самостоятелното дѣйствие на българската войска бѣше далечъ отъ организаторитѣ ѝ. За това именно и липсваха въ българската войска различни учреждения, като; интенданство, тренъ, амбуланца и пр. — нѣща, които, разбира се, сетнѣ щеше да достави главната русска армия.

Макаръ че мнозина русски офицери въ

българската армия се показаха неприлични въ частния си животъ, но пакъ трѣбва да се признае, че тѣ положиха доста голѣмъ трудъ при образованието на българската войска. Русскитѣ офицери сполучиха да създадѫтъ въ растояние на шесть години една добрѣ-дисциплинирана и приготвена армия тамъ, гдѣто преди не се намѣрваше нищо. Въ първитѣ години образованието и приготвлението на войската лѣжеше исключително въ тѣхнитѣ рѫцѣ. Чакъ сетнѣ, и то постъпенно, захванаха да постѫпватъ млади български офицери въ армията, които получиха образованието си въ русскитѣ военни училища. Въвежданието на юнкерското училище въ София имаше за цѣль, да приготви млади българи за офицери, които да завзематъ постъпенно вакантнитѣ мѣста въ армията. Тукъ трѣбва да навѣда и това обстоятелство, че мнозина млади румелийци и македонци постѫпиха доброволно, както въ армията, така и въ юнкерското училище. Въ румелийската армия се намѣрваха нѣколко мухамедански офицери, а въ българската — нито единъ. Младитѣ български офицери се показаха твърдѣ употрѣбими и точни въ службата. Вече въ 1883 г. бѣха занѣти отъ тѣхъ почти всичкитѣ подпоручески мѣста въ армията. Българскитѣ офицери се показаха толкозъ достойни въ военната служба, щото князь Александръ се

гордѣеше съ тѣхъ и изяви желанието, да повиши чиноветѣ имъ — намѣрение, противъ което русския воененъ министръ опорствуваше съ всичкитѣ си сили. Това обстоятелство докара доста натѣгнато положение между князь Александра и Руссия. Но напослѣдъкъ русситѣ бѣха принудени да удовлетворатъ желанието на князя и българския народъ, и българскитѣ поручици и подпоручици бидоха произведени въ висши чинове. При избухванието на пловдивската революция, почти половината на капитанскитѣ чинове се намѣрваха въ български ржцѣ, а другата половина и всичкитѣ висши чинове се намѣрваха въ русски. Ако българитѣ настояваха да създаджтъ чисто народно офицерско тѣло въ войската си, то желанието имъ бѣше съвсѣмъ справедливо. Тѣ знаяха твърдѣ добрѣ, както и другитѣ народи, че една армия, командувана исключително отъ чужди офицери, не струва нито счупена пара. Освѣнь това спистеливитѣ българи се убѣдиха, че русскитѣ офицери имъ дохождатъ много скжпи и че България и войската ѝ ще може да се управлява и безъ тѣхъ. Както въ България, така и въ Источна-Румелия въ послѣдно време се забѣлѣжи силно негодувание противъ русскитѣ офицери заради грубото имъ поведение спрямо народа и другаритѣ си българи. Но какво да се пра-

ви, народа неволно бѣше принуденъ да мълчи и да търпи, защото не искаше да се умрази съ освободителката си Руссия.

Когато князь Александръ заповѣда мобилизацията на българската армия, никой не се съмняваше, че русскитѣ офицери ще да предождатъ българската войска противъ неприятеля. Това нѣщо се считаше до толкозъ естественно, щото никому не дойде на умъ да помисли, че работата може да излѣзе друго-яче. Като грьмъ изъ ясно небе удари извѣстието въ България, че царьтъ е заповѣдалъ на своитѣ офицери да напуснатъ българската войска и да се възвьрнатъ въ Руссия. Наистина, това бѣше ужасенъ ударъ за нещастната България, нанесенъ отъ добродѣтелката ѝ Руссия — ужасенъ казваме, защото бѣше отправенъ съ пъклена цѣль, за да съсипи Балгария.

Въ срѣдъ мобилизацията князьтъ се залови съ трудната работа за съставание нови военни щабове и военно правителство. При тази работа показа князьтъ, че притѣжава едно свойство, което би трѣбвало да притѣжаватъ всичкитѣ монарси: познаванието на личноститѣ и способностьта, за да ги тури на съотвѣтствующитѣ имъ мѣста. Всички тѣзи нѣща князьтъ направи въ неизказано късо време, и то всрѣдъ прѣмѣстванието на войскитѣ. Новоназначенитѣ на-

чалници не само че занѣха надлѣжнитѣ си мѣста, но и привикнаха въ тѣхъ. Капитанъ Никифоровъ прие управлението на военното министерство и го управляваше съ по-голѣма точность, отъ колкото предшественникътъ му, генералъ Кантакузенъ. Гениялния капитанъ Петровъ съ другаритѣ си привикна толкозъ скоро на новото си мѣсто, като че никогашь не е билъ друго нѣщо, освѣнь началникъ на генералния щабъ на българската армия. Млади капитани приеха предводителството надъ полкове и бригади и ги откараха по такъвъ рѣдъ въ Източна-Румелия, като че сѫ служили 50 години въ нѣкоя армия. Слѣдователно, русската смѣтка, че българската армия ще се съсипи безъ русскитѣ офицери, излѣзе крива. Сега идеше само още въпросътъ: да ли младитѣ български офицери ще умѣятъ да предвождатъ войскитѣ си и противъ неприятеля? — Сѫщо и този въпросъ българскитѣ офицери рѣшиха по най-блѣскавъ начинъ.

Единственнитѣ нериятели, за които тогава българитѣ мислѣха, бѣха турцитѣ. За това именно и послѣдва стратегическото осрѣдоточавание на турската граница по слѣдующий начинъ: Главната военна сила се установи съ фронтътъ къмъ Одринъ между Търново-Сейменъ и Ямболъ; около 4000 войници останаха въ Плов-

дивъ, а една бригада се установи около Кюстендилъ. Княжеството България остана съвсѣмъ безъ войска; не само рѣдовната войска, но и резервитѣ се намѣрваха на турската граница въ Источна-Румелия. Стратегическото осрѣдоточавание на българската армия стана по-скоро, отъ колкото турската мобилизация. Още около 10 октомврий българскитѣ военни сили надминаваха съ много турскитѣ сили, особенно покрай желѣзническата линия Пловдивъ — Одринъ. За това мнозина буйни българе съвѣтваха князя, да нахлуе съ войскитѣ си при Мустафа-паша въ турската область и го увѣряваха, че чрезъ туй нѣщо ще се увлѣчатъ въ движението и гърцитѣ, и сърбитѣ, и черногорцитѣ. Макаръ че тѣзи съвѣти и да бѣха до негдѣ вѣрни, но князьтъ пакъ не ги послуша, а заповѣда на войската си да стои мирна на границата. Князьтъ се задоволи само съ това, да преглѣда войскитѣ си по границата и да се увѣри, да ли е всичко приготвено за отбрана отъ турско нападение. Да противостои на турското нападение съ всичкитѣ си сили, на това князьтъ бѣше твърдѣ рѣшенъ. Но до като не послѣдва такова нападение, войскитѣ имаха строга заповѣдь да стоятъ мирни на границата и да избѣгватъ отъ всичко, което би могло да предизвика едно стълкновение съ турцитѣ.

По този начинъ се осуетиха надеждитѣ на ония, които казваха, че въ началото на мѣсецъ октомврий ще станатъ ужасни кръвопролития по румелийскитѣ полета. Бойното поле остана привременно въ ржцѣтѣ на европейската дипломация.

V.

Великитѣ сили и Пловдивската революция.

Русскитѣ интриги. Враждебното настроение на цариградската конференция. Опорството на Англия и причинитѣ му. Невъзможностьта да дойдатъ силитѣ до пълно съгласие. Застрашаванието на европейския миръ съ нахлуванието турската войска въ Источна-Румелия. „Харамийската бригада."

Европа се нуждае отъ миръ, та затова е и миролюбива. Дипломацията ѝ работи вече отъ години за поддържание мирътъ въ Европа; затова и не трѣбва да се чудиме, гдѣто европейската дипломация поглѣдна съ лошо око на пловдивската революция и главния ѝ ужъ подбудитель, князь Александра. Но враждебностьта на европейската дипломация никогашь не щеше да приеме такъвъ жестокъ характеръ, ако Руссия не бѣше подклаждала непрестанно огънь при европейскитѣ дворове противъ българитѣ и държавния имъ глава. Още по-преди наведохъ въ кратце главнитѣ обвинения, които Руссия подигна противъ князь Александра: за

нѣмското му произхождение; опорството му противъ русскитѣ генерални консули, които искаха да работи той по диктовката имъ; стремлението му да възбуди националното чулство въ българитѣ и да направи отъ България нѣщо по-вече отъ русска провинция, и т. н. Руссия се опита по различни начина да отстрани княза изъ България. Най-напредъ тя подстрекаваше партиитѣ противъ него и се надяваше, че ще му дотегне до тамъ царуванието, щото самичъкъ ще хване пѫтьтъ за къмъ Дармщадъ. Но когато Руссия виде, че и това не помогна нищо, тя прибѣгна къмъ по-практични срѣдства. Когато въ България владѣеха, като диумвири русскитѣ генерали Соболевъ и Каулбарсъ, въ София се случи слѣдующето приключение: Въ една прекрасна нощь двамата генерали дойдоха въ княжеския палатъ и искаха да влѣзатъ въ спалнята на княза. На дежурния адютантинъ, Мариновъ, който, като герой, падна при Сливница, работата се оказа сѫмнителна и имъ забрани влизанието. Но слѣдъ като двамата генерали се опитаха да влѣзатъ насилствено при княза, Мариновъ грабна револверътъ си и имъ каза, че ще ги застрѣли, ако се опитатъ да престѫпътъ прагътъ на княжеската спалня. Сетнѣ, Мариновъ повика тѣлохранителитѣ на княза и извѣсти господаря си за станалото. Князьтъ заповѣда, да

се прегледа околностьта на палатътъ — и какво се намъри тамъ? — Нѣколко впрегнати файтони и нѣколко хиляди прокламации, въ които се казваше, че добрия български народъ се възбунтувалъ противъ недостойния си господарь Батемберга, заплѣнилъ го и откаралъ задъ границата. За тази цѣль именно се докараха и файтонитѣ предъ палатътъ. Освѣнь това, прокламациитѣ съдържаха и извѣстието, че подъ председателството на генералитѣ: Соболевъ и Каулбарсъ се съставило привременно правителство, което щело да управлява страната, до като се избере другъ князь за България. Но работата излѣзе другояче: князь Александръ остана въ София, а г-да Соболевъ и Каулбарсъ се поканиха по учтивъ начинъ, да напуснатъ България. . . . Това се дължи единственно на смѣлия Мариновъ, който отъ любовь и привьрженность къмъ господаря си бѣше готовъ да жьртвува и животътъ си. Безъ този достоенъ българинъ щѣхме да четемъ въ единъ прекрасенъ день въ нѣкоя европейска газета телеграфическото извѣстие отъ София: „добрия български народъ се възбунтувалъ противъ недостойния си господаръ,“ и т. н.

Русситѣ не сполучиха и по този начинъ да отстранатъ князь Батемберга изъ България; но тѣ не се отказаха никакъ отъ планътъ си,

а прибѣгнаха само къмъ други срѣдства, за да осѫществатъ рано или късно адскитѣ си цѣли. Тѣ сега се заловиха да клъветатъ князь Александра предъ европейскитѣ дворове. Душата на тази печална политика бѣше русския генералъ консулъ, г-нъ Кояндръ. Но за честь на Руссия трѣбва да приема, че Коядръ е работилъ на своя глава и е нарочно лъгалъ правителството и царя си. Тука е думата за двѣ лъжливи депеши, които освѣтляватъ най-добрѣ подлостьта на Каяндра. Въ едната депеша той обвинява княза предъ правителството си, че живѣе безнравственъ животъ; а въ другата го обвинява въ такова гнусно престѫпление, щото мене ме е срамъ да го наведа тукъ. Но това не е всичко. Кояндръ обнародва двѣтѣ скандалиозни депеши и въ европейскитѣ вѣстници. Подъ тия обстоятелства, разбира се, не бѣше възможно на князь Александра, да удовлетвори желанието на Руссия и да счита русския генералъ консулъ въ София като свой вѣренъ приятель и съвѣтникъ.

Сетнѣ избухна пловдивския превратъ. Сѫщо и тукъ се показа Кояндръ враждебенъ противъ българския народъ и държавния му глава. Той прибѣгна къмъ най-ниснитѣ срѣдства, за да очерни князь Александра предъ царя си и да го свали отъ българския престолъ. Още въ

началото на превратътъ, Кояндръ се опита да придобие Каравелова на своя страна, като му обещаваше, че Руссия ще издѣйствува пълното съединение на българитѣ, ако се свали княза отъ българския престолъ. И това ставаше тъкмо тогава, когато русската дипломация насърдчаваше Турция да нахлуе съ войскитѣ си въ Източна-Румелия. Каравеловъ отблъсна по такъвъ категорически начинъ предложението на Кояндра, щото съ това падна въ още по-голѣма немилость предъ официалната Руссия, отъ колкото самия князь Александръ. Князь Кантакузенъ бѣше достоенъ братъ на Кояндра въ кроението на различни измислици. Нѣколко дни слѣдъ повикванието русскитѣ офицери изъ България добиха заповѣдь и офицеритѣ при българската флотилия да се завърнатъ въ Руссия. Г-нъ Цановъ, министръ на вънкашнитѣ дѣла, отиде при Кояндра и го помоли да издѣйствува, щото да се измѣни тази заповѣдь. Г-нъ Кояндръ на туй му отговори, че повикванието на русскитѣ офицери отъ българската флотилия е отговорътъ на царя за обидата, която не отдавна князь Александръ нанесе на русската армия. По-питанъ, въ какво се състои обидата, Кояндръ съобщи на Цанова слѣдующата историйка: Генералъ Кантакузенъ ми яви, че князь Александръ бѣ казалъ въ военното събрание: „Този день,

въ когото русскитѣ офицери напускатъ България, е най-щастливия въ животътъ ми. Отъ моя страна могжтъ да отидатъ всички, само старий Василий да остане въ София.“ Понеже старий Василий не е никой другъ, освѣнь най-обичния русски файтонджия въ София, то казаното, разбира се, щеше да бжде обида за русското офицерско тѣло, ако да не бѣше подла измислица. Щомъ чу туй нѣщо князь Александръ, той веднага съобщи на г-на Кояндра чрезъ министръ Цанова, че всичко това е дърта лъжа. Но всичко бѣше напраздно. Кояндръ се въсползува отъ Кантакузеновата лъжа и сетнѣ я продаде на вѣстникарския пазаръ, разбира се, съ цѣль, да очерни князя предъ русския народъ.

Сжщевременно г-нъ Кояндръ поддържаше силна агитация между народа противъ князь Александра, като го представляваше за „нещастникъ,“ отстранението на който е необходимо нуждно въ интересътъ на България. Слѣдъ това се распространи слухътъ между насълението въ Виддинъ, Ломъ-Паланка, Свищовъ, Руссе, Шуменъ, Варна и пр., че турцитѣ сж пристигнали вече въ София, че сж исклали цѣлото насълѣние въ Источна-Румелия и че сжщата участь предстои и на населѣнието въ Северна-България. Бѣлия царь въ Петерсбургъ не ще помага на България до тогава, до като българския

народъ самъ не испъди швабата Батенберга. Слѣдователно, съ князьтъ кърваво унищожение на българитѣ чрезъ турцитѣ, а безъ княза Санъ-Стефанска България и удовлетворение всичкитѣ български желания! Наистина, прекрасни обещания . . . . Но българитѣ все пакъ не искаха да влѣзътъ въ русския капанъ, защото знаяха твърдѣ добрѣ, какво значатъ и най-блѣскавитѣ русски обещания.

Въ Цариградъ бѣше се събрала една конференция подъ пѫтеводителната звѣзда на сѣвернитѣ сили. — Подъ думата сѣвернитѣ сили се разбира: Руссия, Германия и Австрия. Въ съвѣтътъ на великитѣ сили бѣше рѣшено да не се опорствува противъ Руссия и да се удовлетворятъ поне отчасти желанията ѝ. Но най-жаркото желание на Руссия, т. е. да се свали князь Александръ отъ българския престолъ, великитѣ сили не искаха да испълнятъ — и турихa въ программата само въцаряванието старий рѣдъ въ Источна-Румелия. И тукъ Руссия щеше да намѣри смѣтката си. Съ въцаряванието стария рѣдъ въ Источна-Румелия князь Александръ трѣбваше да напусне самъ България и да направи мѣсто за принцъ Валдемара, братътъ на русската царица. Дипломацията на сѣвернитѣ сили е знаела това твърдѣ добрѣ и е мислѣла, че тази цѣль ще може да

се постигне лесно. Освѣнь това, тя бѣше напълно убѣдена, че чрезъ туй нѣщо ще може да уталожи и претенциитѣ на сърбитѣ и грьцитѣ. Но дипломацията се излъга горчиво въ смѣтката си. Тя при кроението плановетѣ си забрави три важни фактори: Англия, Турция и България. Посланницитѣ на севернитѣ сили веднага слѣдъ избухванието на пловдивската революция посъвѣтваха Турция, да влѣзе съ войска въ Източна-Румелия и да потуши въстанието съ силата на оржжието. Ако въ първитѣ три деня Турция бѣ направила това, то българското движение, може би, е могло да се потуши безъ кръвопролитие и щеше да има за слѣдствие само испразванието на българския престолъ. Но на Турция не се поправиха благитѣ съвѣти на севернитѣ сили, отчасти че се сжмняваше въ искренностьта имъ и отчасти че не искаше да се замѣсти Хаджията чрезъ нѣкой русски губернаторъ . . . . Турция, наистина, мобилизираше войската си, но тя никъкъ не искаше да премине отъ мобилизацията къмъ войната. При всичко това, че конференцията бѣ рѣшила да се възстанови стария рѣдъ въ Източна-Румелия, то рѣшението ѝ остана пакъ на книга. Щомъ работата се коснеше да се намѣрятъ нуждниитѣ срѣдства за испълнение рѣшението на конференцията, то веднага се показа, че липсва съгласието между

европейскитѣ сили, и че тази сѫщата Англия, която чрезъ Биконсфилда унищожи Санъ-Стефанска България, днесь тя иска осѫществлението ѝ подъ скиптрътъ на князь Александра. Когато князь Александръ бѣше токо-рѣчи напустнатъ отъ посланницитѣ на великитѣ сили, английския генералъ консулъ Ласцелесъ го съпровождаше по всичкитѣ му пѫтешествия между София и Пловдивъ, и показваше явно предъ свѣтътъ, че могуществената Велика-Британия покровителствува България и князьтъ ѝ. Сѫщо и поведението на английския представитель въ Цариградъ, Сѫръ Вилиамъ Вите, показваше явно, че Англия никогашъ нѣма да се съгласи съ рѣшението на конференцията, относително окупирането на Източна-Румелия отъ турскитѣ войски. Сѫщо така нѣма да се излъжемъ, ако приемемъ, че Сѫръ Вилиамъ Вите е издѣйствувалъ, щото Турция да не послуша съвѣтитѣ на Руссия, Германия и Австрия. Посланницитѣ на сѣвернитѣ сили се разгнѣвиха до толкозъ на английското опорство, щото съобщиха на английския представитель, че ще свършатъ работата и безъ съгласието на Англия; но това не бѣше тъй лесно, както си представляваха г-да дипломатитѣ на сѣвернитѣ сили. Англия не бѣше сама, съ нея бѣха Франция, Италия и Турция. Слѣдователно, дипломацията на сѣвернитѣ

сили се излъга въ сметката си. Най-много се разгнѣви матушка Руссия. Тя се убѣди, че се осуетиха плановетѣ ѝ и виждаше, че английското влияние ще замѣсти тамъ русското, гдѣто русската кръвь е текла въ порой и гдѣто сѫ се расходвали русскитѣ рубли съ милиарди. Да ли този бѣше плодътъ на стогодишната русска источна политика, щото умразната Англия да жѫне безъ трудъ тамъ, гдѣто Руссия е сѣла съ кръвь? — Да ли е възможно да се помисли, че Руссия не е правила нищо друго, освѣнь — travailler pour la reine d' Angleterre? *).

Германия и Австрия пъкъ мислѣха, че Англия има намѣрение да сѣе вражда между тримата сѣверни царе, за да развали тройния имъ съюзъ. — Колкото се отнася до русскитѣ претенции, че ужъ Англия иска да замѣсти русското влияние въ България, то тѣ не сѫ вѣрни. Истина е, че Англия се показа приятелка на България въ най-критическата минута; но това никакъ не ще рѣче, че Англия е имала намѣрение да унищожи русското влияние въ България. Англия знае твърдѣ добрѣ, че това е непостижимо, и че, ако нѣкогашь ще владѣе чуждо влияние въ България, то това влияние не ще бѫде никогашь английско, а русско или австрийско. А пъкъ що се

*) По български: работила за кралицата на Англия.

отнася до германскитѣ и австрийскитѣ претенции, че Англия има намѣрение да развали тройния съюзъ, то можемъ да ги считаме за крайно глупави. Англия се грижи твърдѣ малко за гнилия троенъ съюзъ, който токо-рѣчи не е никогашъ сѫществувалъ, Причината за английското опорство трѣбва да се търси на съвсемъ друго мѣсто. Извѣстно е, вървамъ, всѣкиму, че кралицата Виктория е взела брата на князь Александра за мѫжь на дъщеря си и че е хранила въобще всѣкогашъ голѣмо съчувствие къмъ фамилията Батембергъ. Слѣдователно, кралицата на могущественната Велика-Британия не е могла да глѣда равнодушно на гнусното поведение на сѣвернитѣ сили спрямо сродника си князь Александра. Тази е истинската причина за английското опорство.

Азъ вече казахъ, че сѣвернитѣ сили се излъгаха и въ българитѣ. Тѣ не сѫ мислѣли, че българското движение ще вземе тъй скоро такъвъ голѣмъ размѣръ, какъвто взе. Когато цариградската конференция упълномощи Турция да възстанови стария рѣдъ въ Източна-Румелия, тогава бѣше вече късно. Слѣдъ мобилизацията на българската армия, влизанието на турскитѣ войски въ Източна-Румелия не щеше да бѫде вече проста полицейска мѣрка съ военна подпорка, а истинска кръвава война. Кой може да

каже, какви слѣдствия е могла да предизвика тази война, и да ли русския народъ не щеше да принуди правителството си да защищава българитѣ отъ съвършенното унищожение? Какво щеше да направи Австрия, ако Руссия бѣше влѣзла въ България? А какво щеше да направи Сърбия и Гърция? Цѣлия источни въпросъ щеше да се развие предъ насъ въ всичката си грозотия, и ние щѣхме да видимъ предсказаната всеобща европайска война съ всичкитѣ ѝ ужаси. Ако не стана това, то именно се дължи най-много на английското опорство и на умното поведение на Турция. Слѣдователно, великитѣ сили, особенно Руссия и Австрия, трѣбва да благодарятъ най-много за удържанието на европейския миръ на Англия, Турция и България.

Съ нахлуванието на турскитѣ войски въ Източна-Румелия, по всѣка вѣроятность, щеше да избухне и въстание въ Македония. Това признаха и самитѣ велики сили, и то по доста смѣшенъ начинъ. Когато посланницитѣ на великитѣ сили се съвѣтваха въ Цариградъ, тѣ телеграфически поканиха князь Александра, да припятствува поне разширяванието на въстанието и го помолиха да се погрижи, да се удържи рѣдътъ и тишината въ Македония. Понеже Македония е турска провинция, въ която българс-

кия князь нѣма никаква работа, то поканата на посланницитѣ, наистина, се представлява по формата си доста странна. Въ дѣйствителность, обаче, работа не бѣше до тамъ смѣшна, както се представлява на насъ европейцитѣ. Българския князь е можалъ да подигне въстание въ Македония всѣка минута, стига, само да е искалъ. Това представителитѣ на великитѣ сили знаѣха твърдѣ добрѣ, та затова и помолиха княза да се погрижи за тишината въ Македония. Тъй като българитѣ не искаха да се смразатъ още по-вече съ европейската дипломация, то тѣ удовлетвориха желанието ѝ, и въ Македония не стана въстание. Мнозина отъ читателитѣ ми, може би, ще мислятъ, че българитѣ сѫ проводили една дипломатическа нота на македонскитѣ въстанници въ Перинъ и Малешъ-Планини и че сѫ помолили въстанницитѣ да не правятъ бъркотии на заплашената европейска дипломация. Боже, съхрани. Българитѣ сѫ по-практични хора, отъ колкото ние европейцитѣ. Тѣ проводиха просто двама офицери на македонската граница съ заповѣдь, да приберат отъ тамъ всичкитѣ опасни елементи и да ги доведжтъ въ България. И какво чудо! Двамата офицери не отидоха на праздно. Слѣдъ нѣколко дни, тѣ се завърнаха въ Пловдивъ съ 3000 души „македонски харамии“ за страхъ и ужасъ

на тамошнитѣ грьцки паликарета . . . . По този начинъ Македония се избави отъ въстание, а числото на българската армия се увеличи съ тъй нарѣчената „харамийска бригада,“ и то благодарение на желанието на великитѣ сили.

VI.

Настроението на духоветѣ въ България.

Българския народъ дохожда до съзнание, че Руссия обича България, а не него. Вѣрностьта и любовьта къмъ князь Александра се усилва отъ день на день. Каравеловъ преди 9 августъ. Българитѣ иматъ твърдо намѣрение да защищаватъ съединението си до послѣдна капка кръвь. Гърцитѣ въ Източна-Румелия.

Българитѣ си представяха работата за съединението си много по-лесна, отъ колкото тя бѣше въ сѫщность. Тѣ бѣха напълно убѣдени, че ще имъ помогне Руссия; но горкитѣ останаха излъгани въ надеждата си. Руссия не само че не помогна, но и опорствуваше противъ съединението съ всичкитѣ си сили. Никоя държава не се показа толкозъ враждебна противъ съединението, колкото матушката Руссия. Ако любовьта къмъ Руссия и да бѣше вече доста охладнела въ послѣднитѣ години, то тя охладне сега съвсѣмъ. Повикванието на русскитѣ офицери изъ българската армия показа явно на бълга-

ритѣ, че Руссия обича България, а не българския народъ. Тази враждебна постѫпка отвори очитѣ и на простолюдието, което преди вървание въ благодѣтельта и любовьта на руския царь, както въ евангелието. Всѣки войникъ, всѣки селѣнинъ виждаше сега съ собственнитѣ си очи, че Руссия е оставила България, и то въ минутата на най-голѣмата опасность. Простолюдието се присъедини къмъ интелигенцията, която вече отдавна вървеше по другъ пѫть съ дивизътъ „България за българитѣ.“ Българитѣ знаѣха твърдѣ добрѣ, че Руссия сама бѣ вдѫхнала между народа идеята за съединението. Сега обаче тѣ видѣха, че сѫ излъгани отъ Руссия. Слѣдствието отъ това бѣше, че българския народъ си обьрна гърба къмъ матушка Руссия.

Освободенитѣ по този начинъ симпатии на българския народъ търсѣха сега нова точка на осрѣдоточението и я намѣриха въ лицето на князьтъ си! Изоставени отъ Руссия и гонени отъ цѣлия свѣтъ, българитѣ се уповаваха още само на себѣ-си и се събраха около своя князь. Русската партия въ България преставаше да сѫществува съ исключение на нѣколцина стипендианти на русското посолство въ София и образуваше само още една клика безъ никаква сила и авторитетъ. Князь Александръ, обаче, се

постави за представитель на народната воля, обиколи Източна-Румелия отъ единя край до другия, приготовляваше войницитѣ си за бой, насърчаваше населението да постоянствува и завоюва отведнѫжъ всичкитѣ сърдца и симпатии на своя народъ, и тогава за първъ пѫтъ той можеше да каже, че олицетворява предъ свѣтътъ българския народъ. Народътъ виждаше въ него своята воля и за това очакваше отъ него щастливата си бѫдѫщность. Било е време, когато се очакваше свалянието на князя отъ великитѣ сили. Князь Александръ беше готовъ да поднесе и тази жъртва и съобщи на дипломатическитѣ агенти, че: ако великитѣ сили гарантиратъ съединението, то той за благото на България е готовъ да се откаже отъ короната и да напусне страната. Азъ относително това говорихъ на 27 септемврий съ министръ президентъ Каравелова и той ми каза: „Решението на князя, да се жъртвува за страната си, е много благородно, но ние го не пускаме да си отиде. Ако силитѣ искатъ да махнатъ князя отъ България, то нека сами дойдатъ да го взематъ; доброволно не го даваме. Ние сега чакъ узнахме, какво притежаваме въ князьтъ си; народътъ и князьтъ сѫ едно и сѫщо, и както съединената България принадлежи на князь Александра, така и той принадлежи на съеди-

неата България.“ На въпросътъ ми, какво ще стане тогава, ако князь Александръ при всичко това пакъ пожелае да напустне България, Каравеловъ отговори кратко и рѣшително: „Тогава ще го спрѫ съ сила. Впрочемъ,“ прибави той, „това не ще бѫде нуждно, защото народътъ ще распрѣгне конетѣ изъ колата на княза и ще го отведе съ триумфъ назадъ въ дворецътъ му.“

Азъ сьмь напълно убѣденъ, че българитѣ подъ никакви обстоятелства не щѣха да пустнатъ князьтъ си да излѣзе изъ България, и ние щѣхме да доживѣемъ рѣдкото зрѣлище, че единъ народъ дьржи своя князь „противъ волята му.“ Симпатичната личность на княза, любезното му обхѫждение съ всѣкиго, крайната му рѣшителность и смѣлость, — всичко това подѣйствува на народа да обикне своя господарь. Къмъ туй нѣщо се придружаваше и това: че българската интелигенция, която записа на знамето си „България за българитѣ,“ дойде до убѣждение, щото свалянието на княза е едно и сѫщо съ заробванието на страната, и че самостоятелностьта на България е гарантирана само съ особата на княза. Съ една дума: положението на княза бѣше непоколебимо въ България. За доказателство на казаното ми, ще приведа тукъ думитѣ на единъ българинъ, който е извѣстенъ заради републиканскитѣ му стрѣмления: „Ако

силитѣ свалятъ князя, то ще прокламираме републиката и ще го изберемъ до животъ за предсѣдатель."

Българитѣ бѣха напълно съгласни да защищаватъ съединението си до послѣдна капка кръвь. Това се виждаше не само отъ думитѣ, но и отъ дѣлата имъ: доброволното и веселото притичание на българската младежь подъ знамената, крайното жъртволюбие на българския народъ, доброволното принасяние огромни материялни срѣдства на народния олтаръ, — всичко това явно показваше, че българитѣ сѫ рѣшени да се борятъ до крайность за святото си дѣло. „Европейската дипломация ни нарича варвари," каза ми единъ българинъ, „слѣдователно, ние не трѣбва да разбираме и дипломатическитѣ ѝ ноти и да уважаваме хартийнитѣ ѝ дрипи. Ако великитѣ сили проводятъ 100,000 войници въ България и ни покорятъ съ силата на орѫжието, това е друга работа; но до когато силитѣ не направятъ това, до тогава ще поддържаме съединението си." Българитѣ знаяха твърдѣ добрѣ, че великитѣ сили никогашъ нѣма да се съгласятъ помежду си за испращание чужда войска въ България, за това тѣ и говоряха тъй. Всѣки разуменъ человѣкъ знаеше вече отъ напредъ, че всичкитѣ рѣшения на конференцията ще останатъ безслѣдни и че по този

начинъ не ще може да се направи нищо. Само великитѣ сили не искаха да повѣрватъ въ това и расточаваха времето съ безполезни опити, за да вкаратъ по миренъ начинъ въ Източна-Румелия пакъ стария рѣдъ.

Колкото по ясно се очъртаваше намѣрението на князь Александра да се споразумѣе съ Турция, толкова по-приятелски стана и настроението на мухамеданцитѣ спрямо княза и българския народъ. Турцитѣ бѣха единственнитѣ, които имаха причина да се покажатъ враждебни противъ българитѣ, но тѣ не направиха това и останаха мирни. А еднокрървнитѣ и едновѣрнитѣ братия руси, на които българитѣ не направиха никогашь нѣщо лошо, тѣ се показаха враждебни противъ българитѣ и държавния имъ глава. Какво противоположие! Слѣдствието отъ това бѣше, че стана едно голѣмо промѣнение въ политическитѣ убѣждения на българитѣ. . . .

Тукъ е мѣстото да кажа нѣщо и за третата народность въ Източна-Румелия, — за грьцитѣ. Въ Източна-Румелия грьцитѣ се занимаватъ най-много съ търговия и располагатъ съ доста голѣми материялни срѣдства. Тѣ се показаха враждебни противъ съединението и бѣха съвсѣмъ задоволни съ предишното положение, защото мислѣха, че така оздрѣва най-добрѣ плодътъ, който е опредѣленъ да падне нѣко-

гашь въ недрата на великата Елада. Тѣ желаяха турската окупация, расказваха на всѣкиго, че българското движение ще вземе позоренъ край: распространяваха лъжливи и глупави слухове между населението, и най-послѣ показаха признаци отъ крайна боязливость — и не направиха нищо. Съвършенно нищо! Пардонъ, тѣ пакъ направиха нѣщо: когато избухна сърбската война и се повикаха въ Источна-Румелия запаснитѣ войски подъ знамената, между тѣхъ и грьци, тогава грьцкия владика отиде при пловдивския окръжжень управитель и го помоли да се освободатъ грьцкитѣ юнаци отъ военната служба. Желанието на владиката се удовлетвори съ най-голѣма готовность, и грьцкитѣ юнаци бѣха избавени отъ да миришатъ пушакътъ на барута. Азъ сьмь напълно убѣденъ, че българската армия не е изгубила много въ тѣхъ. . . . Това е всичко, което може да се каже за героитѣ елини.

VII.

София и Пловдивъ.

Различието между двата града. Конакътъ въ Пловдивъ и княжеския палатъ въ София. Животътъ въ Пловдивъ и София. Влиянието на княза за развитието на София.

Двата града, София и Пловдивъ, даватъ на чужденеца богатъ материялъ за изучванието на новоисточния вкусъ и за сравнението на craналия напредъкъ.

София вече завзима пьрво мѣсто между градищата въ Сѣверна и Южна-България. Сѫщо и въ Пловдивъ сѫ построени нѣколко хубави згради, но градътъ все пакъ показва още источенъ типъ. Конакътъ въ Пловдивъ прилича по-много на голѣмъ турски ханъ, отъ колкото на жилище за генералъ губернаторътъ на Источна-Румелия, гарантиранъ за петь години отъ великитѣ сили. — Ако влѣземъ въ конакътъ, то въ стаитѣ ще видимъ свойственъ смѣсъ отъ источни и европейски мобили, които стоятъ въ голѣмъ контрастъ помежду си. Тукъ трѣбва да

спомня и голѣмия килимъ, който покрива потонътъ на цѣлата зала и е билъ причина за политически расправии. Когато Алеко паша направи веднѫжъ една обиколка по Източна-Румелия, той донесе съ себѣ-си въ Пловдивъ този килимъ и украси съ него голѣмата си зала. Противъ това българитѣ нѣмаха нищо; но работата прие съвсѣмъ другъ характеръ, щомъ Алеко паша съобщи на постоянния комитетъ, че за килимътъ трѣбва да плати провинцията. Директорътъ на финанситѣ отблъсна желанието на Алеко и отказа категорически исплащанието на килимътъ. Добрия Алеко се разгнѣви на директора, отчисли го отъ длъжностьта и потърси другъ, по-способенъ. Най-сетнѣ Алеко намѣри способенъ финансовъ директоръ, финансиялната гениялность на който се състоеше просто въ това, че се показа готовъ да отпусне нужднитѣ пари за килимътъ.

Чужденецътъ не намѣрва голѣмо тѣлесно удоволствие въ Пловдивъ. Хотелитѣ сѫ много скромни, а храната проста. Пловдивскитѣ готвачи не сѫ вникнали още въ тайнитѣ на европейското готварство и приготовляватъ ястията по гръцки и турски обичаи. Но това никакъ не ще рече, че животътъ въ Пловдивъ е лошъ. Напротивъ, тамъ човѣкъ може да живѣе твърдѣ добрѣ и евтино, ако знае да се въсползува отъ

обстоятелствата. На пловдиския пазаръ човѣкъ срѣща таквизи нѣща, които се считатъ въ Европа за рѣдкости, като напр: бекаси, яребици, чучулиги, пѫтпаджци, гълѫби и пр., и то толкозъ ефтини, щото и най-бѣдния има възможность да пѫхне ежедневно по нѣколко въ тенджерата си.

Съвсѣмъ друго-яче стоятъ обстоятелствата въ българската столица. София отчасти се е преобразувала на европейски градъ. Княжеский палатъ, министерствата, хубавитѣ сгради на нѣкои генерални консулства и частни лица, голѣмитѣ хотели, между които „Hôtel de Bulgarie“ завзима първо мѣсто, прелестната градина, — всичко това показва явно, че времето не е далечъ, гдѣто българската столица ще стане прекрасенъ европейски градъ. Съ една дума: въ българската столица се забѣлѣзва на всѣкадѣ стремлението къмъ прогресътъ. Също и животътъ, въ душевно и тѣлесно отношение, е превъзходенъ въ столицата. Човѣкъ може да живѣе и да се забавлява като малъкъ богъ въ София, стига само да има доста пари.

Палатътъ въ София е достойно жилище за господарьтъ на страната. За построяването му сѫ расходвани около три милиона лева, — една доста голѣма сумма за малкото княжество България. Залитѣ и стаитѣ въ палатътъ не сѫ много-

гочисленни, но доста богато окрасени. Особенно великолѣпно сѫ окрасени съ орѫжието и трофейтѣ на българскитѣ въстанници: приемната зала, залата за обѣдвание и писалището на княза.

Чудно чувство завладява човѣка, когато стѫпва по широкитѣ мряморни стълби къмъ монументалния входъ на палатътъ и си напомнюва тогава за нещастния конакъ въ Пловдивъ. България и Източна-Румелия добиха въ едно и сѫщо време правото за самоуправлението си. Двѣтѣ страни направиха доста голѣмъ прогресъ; но ако Пловдивъ притѣжава още източенъ типъ, а София се е преобразувала на европейски градъ, то причината лѣжи въ това, че Източна-Румелия е била изоставена сама на себѣ-си, а България е добила силно подбуждение отъ единъ европейски князь за съвременно създавание.

VIII.

Сърбия стжпва въ дѣйствие.

Сърбскитѣ враждебни намѣрения спрямо България ставатъ все по-явни. Краль Миланъ отказва да приеме едно писмо отъ князь Александра. Исчисляванието на князя отъ русската армия. Руссия и съ тази мѣрка не постигна цѣльта си. Мухамеданцитѣ въ България исказватъ желание да се борятъ противъ Сърбия, въ случай ако тя обяви война на България. Сърбскитѣ погранични нарушения. Обявяванието на войната.

Терезиитѣ, въ които конференцията тѣглеше сждбата на България, се качваха ту за доброто на България, ту пъкъ слизаха надолу за съсипванието ѝ. Тукъ въ началото на октомврий, ненадѣйно се появи единъ новъ душманинъ на българитѣ: Сърбия, на която оплакванията за нарушаванието равновѣсието на Балканския Полуостровъ приличаха на заплашвание противъ Турция, измѣни внезапно настроението си и заяви предъ свѣтътъ, че иска да въстанови сама това равновѣсие отъ чергата на България. Сърбия съобщи на великитѣ сили, че преговоритѣ на конференцията биле трояли длъго време и че тя е рѣшена да принуди българитѣ съ щи-

кътъ да уважаватъ берлинския трактатъ. Англия Франция, Италия и Турция се опитаха да утъшатъ ревностьта на Сърбия чрезъ нѣколко дузини дипломатически ноти; а Руссия и Австрия ръкоплѣскаха на Сърбия и се крайно зарадваха, че тя приема ролята на европейски жандармъ. Само българитѣ не искаха да повърватъ, че Сърбия има намѣрение да отвори братоубийственна война противъ България. На това мнѣние бѣше и самия князь Александръ. Когато сърбскитѣ осрѣдоточавания на българската граница приеха застрашителенъ характеръ, князьтъ се опита да се споразумѣе съ Сърбия. Той написа саморѫчно писмо на краль Милана и натовари бившия министръ на правосѫдието, Грекова, да го занесе на краля въ Нишъ. Сѫщовременно се извѣсти за това телеграфически и краль Миланъ. Но Грековъ не бѣ още трьгналъ, и отъ Нишъ пристигна телеграфически отговоръ, че краль Миланъ отказва да приеме писмото на князь Александра. Сърбското правителство веднага растрѫби по цѣлия свѣтъ: че краль Миланъ за това отказалъ приеманието на писмото, защото било съдържало предложение за общо дѣйствие противъ Турция; че сърбския краль пази строго международнитѣ конвенции; че е считалъ за унижение да се присъедини къмъ революционерната българска по-

литика, и пр. и пр. При всичко, че заявяванието, гдѣто ужъ писмото предлагало общо дѣйствие противъ Турция, бѣше опашата лъжа, но найнечуваното е това, какъ краль Миланъ е можалъ да узнае съдържанието на едно писмо, което той никогашь не е нито видѣлъ, нито пъкъ челъ! Тѣзи низости показаха толкозъ явно враждебнитѣ намѣрения на Сърбия, щото князь Александръ бѣше принуденъ да прибѣгне къмъ мѣркитѣ на предпазливостьта. Нѣколко дружини добиха зоповѣдь да тръгнатъ къмъ сърбската граница; българската милиция бѣше повикана подъ оржжие, и сжщевременно бѣше распорѣдено да се укрѣпатъ позиции при Сливница. Въ сжщото време князь Александръ доби неочаквана помощь: мухамеданцитѣ отъ шумненското и варненското окржжия се показаха готови да се борятъ противъ Сърбия и да въоржжатъ на свои разноски единъ корпусъ доброволци отъ 6000 души. Тази похвална патриотическа постжпка на мухамеданцитѣ — наградата за човѣколюбивата политика на князь Александра — направи голѣмо впечатление на българитѣ! Единъ български доброволецъ, който е чулъ това, каза ми: „Сега е гарантиранъ мирътъ, защото сърбитѣ не ще се осмѣлятъ да ни нападнатъ, щомъ се извѣстжтъ, че сж съ насъ турцитѣ.“ Настроението на духо-

ветѣ къмъ турцитѣ ставаше отъ день на день все по-приятелско.

За да достигне това настроение до крайность, липсваше само още една противуположнасть; а тази противуположность създаде русския царь. На 26 октомврий, въ минутата, когато България бѣше оставена отъ цѣла Европа и заплашена отъ истокъ, югъ и западъ, пристигна отъ Петерсбургъ извѣстието, че царь Александръ III е исчислилъ българския князь изъ русската армия. На тази враждебна постѫпка русситѣ положиха всичката си надежда. Тѣ мислѣха, че тя ще подѣйствува на българския народъ, като грьмътъ изъ ясното небе и че ще струполи князьтъ отъ българския престолъ. Но русситѣ се излъгаха повторно. Не страхъ и смущение послѣдва подиръ това царско негодувание, а общи гнѣвъ. Всѣки българинъ се чувствуваше обиденъ въ лицето на князя, и тогава чухъ за първъ пѫтъ думитѣ изъ българскитѣ уста: „По-добрѣ да станемъ турци, отъ колкото русси.“ Необмисленната постѫпка на царь Александра III противъ съвѣтътъ на министритѣ си, Гирса и Обручева, подѣйствува най-много за распространението на турскитѣ симпатии въ България. Князь Александръ остана най-миренъ и отблъсна всичкитѣ предложения за остро възражение противъ Руссия. Едни

съвѣтваха княза да издаде манифестъ къмъ народътъ; други искаха да се спрѫтъ длъгоденственнитѣ молитви за русския царь въ българскитѣ цьркви, а трети го пъкъ съвѣтваха да възвьрне русскитѣ ордени и т. н. Ако князь Александръ не отговори на грубата обида, то това той направи главно за туй, защото интереситѣ на страната му стоѣха по-високо, отъ колкото личнитѣ му чувства и не искаше да даде поводъ на Руссия за едно вооенно дѣйствие противъ България. Князьтъ, наистина, чувствуваше обидата, но бѣ принуденъ да мълчи. За обидата князьтъ се удовлетвори отчасти съ това, че българския народъ се присъедини още по-тѣсно къмъ него и че Германия и Австрия отблъснаха по най-категорически начинъ поканата на русския царь, за да се исчисли и изъ тѣхнитѣ армии. Това безчовѣческо преслѣдвание пробуди общо негодувание въ Европа и бѣше причината, гдѣто образования свѣтъ отправи своитѣ симпатии къмъ младия български князь и глѣдаше съ презрѣние на гонительтъ му.

Исчисляванието на князь Александра изъ русската армия насърчи враждебнитѣ намѣрения на Сърбия. Нѣколко дни слѣдъ това, на 29 октомврий, послѣдваха цѣлъ рѣдъ погранични нарушения отъ страна на сърбитѣ, разбира се, съ цѣль, да предизвикатъ едно сблъскване съ

българитѣ. Отъ Трьнъ, Кюстендилъ, Царибродъ непрестанно пристигваха телеграмми отъ българскитѣ аванпости, че сърбскитѣ военни отряди преминали границата и гръмели на българитѣ. Князь Александръ, който се намърваше въ Пловдивъ, проводи строга телеграфическа заповѣдь до командантитѣ, да не се отговаря на сърбскитѣ предизвиквания, а само да се отблъсватъ нападенията имъ. Положението отъ часъ на часъ ставаше все по-критическо, и на 1 ноемврий пристигна една телеграмма въ Пловдивъ съ съдържание, че сърбитѣ сѫ турили аванпости на българска земя и нападнали една българска рота, но биле отблъснати съ загуба отъ 8 души мъртви. Сѫщевременно започна една огорчена дипломатическа война между Сърбия и България. Сърбитѣ отказваха, че сѫ преминали българската граница и обвиняваха българитѣ, че тѣ сѫ преминали границата и нападнали сърбитѣ. Съ една дума: сърбитѣ лъжаха безбожно и искаха да покриятъ предъ свѣтътъ башибозуклуцитѣ си съ лъжи. Всѣки човѣкъ знае твърдѣ добрѣ, че българитѣ тогава се нуждаеха отъ миръ и че интереситѣ имъ никакъ не сѫ позволявали да нападатъ сърбитѣ и да предизвикатъ война. Това, вѣрвамъ, е най-доброто оправдание за подлитѣ сърбски обвинения противъ българитѣ.

Подъ тия обстоятелства бѣше почти невъзможно да се повѣрва, че ще може да се поддържи мирътъ между Сърбия и България. Князь Александръ, офицеритѣ и министритѣ му виждаха явно, че Сърбия токо-рѣчи търси съ сила причина за война. Но при всичко това, народътъ пакъ не искаше да повѣрва, че ще има война съ Сърбия. На българитѣ се виждаше съвсѣмъ противоестественна една война между два братски народи, каквито сж сърбитѣ и българитѣ. Още на 1 ноемврий вечерьта бѣхъ при г-на Каравелова и той ми каза, че е пристигнала една телеграмма, въ която се съобщава, че сърбската армия се е отправила къмъ Лѣсковацъ, слѣдователно, къмъ турската граница. „Струва ми се,“ прибави Каравеловъ, „че сърбитѣ пакъ ще ни оставатъ спокойни.“ Съ тази надежда отидохъ въ домътъ си и си лѣгнахъ да спж.

Въ 3 часа презъ нощьта се похлопа на вратата ми. Зачуденъ отъ това нощно безпокоение, станахъ, отворихъ вратата, и въ стаята ми влѣзе единъ ординарецъ и ми предаде една записка отъ дворския маршалъ Ридезела съ слѣдующето лаконическо съдържание: „Сърбия е обявила война. Негово Височество тръгва тозъ часъ за София.“ Въ 15 минути бѣхъ въ конакътъ. Въ коридорътъ срѣщнахъ Караве-

лова, който отъ ужасното и неочакваното известие бѣше като прибитъ.

— „Ça y est?“

— „Ça y est!“

Той по-вече нищо не каза и влѣзе въ стаята си. Азъ отидохъ при Ридезела, който писменното си съобщение допълни още само съ това, че войната не само е обявена, но и военнитѣ дѣйствия ще почнатъ вече на 2 ноемврий въ 6 часа сутринь, т. е. слѣдъ 2 часа! Князьтъ се съвѣтваше съ началника на щаба, Петрова, върху нуждннтѣ отбранителни мѣрки и заповѣда да се отправи минутно и съ извънрѣдна скорость всичката войска къмъ бойното поле.

Азъ бързо се върнахъ въ гостилницата си, прибрахъ калъбалжка си, заржчахъ за кола съ четири коня, и въ 6 часа бѣхъ готовъ да тръгна за къмъ София, а отъ тамъ, разбира се, за бойното поле. Между това и въ градътъ се распространи извѣстието за обявяванието на войната, и въ нѣколко минути улицитѣ бѣха препълнени съ народъ. На главната площадь, тъкмо предъ прозорецътъ ми, стоеше една дружина отъ Александровския полкъ, готова да тръгне за учение. Тукъ командантинътъ на дружината доби известие за обявяванието на войната и заповѣдь, да тръгне минутно съ дружината си къмъ желѣзнопжтната станция, а отъ тамъ съ тренътъ

за Сарамбей. Той съобщи това извѣстие съ нѣколко думи на войницитѣ си. И какво сетнѣ стана, това нѣма да забрава въ животътъ си: войницитѣ поздравиха думитѣ на командантинътъ си съ непрекѫснатa гръмогласна урра, издигаха пушкитѣ си, хвърляха калпацитѣ си въ въздухътъ, и изъ очитѣ имъ свѣтеше диво веселие. „Войници, скоро по обозата, и завчасъ пакъ тукъ!“ извика командантинътъ. И радостни, като че ли на свадбата ще отиватъ, войницитѣ като хала тичаха къмъ квартиритѣ си, тъй щото мислѣхъ, че ще срутатъ всичкитѣ домове въ градътъ. Не се изминаха нито 20 минути — и ето войницитѣ бѣха пакъ на мѣстото си. Всѣки е намѣрилъ време да тури по една китка на калпакътъ си и по едно зелено клонче въ цѣвьта на пушката си. Тържественно накитени и пълни съ въодушевление, тѣ стоѣха тукъ готови за тръгване. Азъ бѣхъ дѫлбоко трогнатъ отъ тази сцѣна и се убѣдихъ напълно, че тѣзи войници ще се биятъ като лъвове.

IX.

Преди бурата.

Походътъ на българската войска къмъ бойното поле. Сполучливото расположение на сърбската армия. Още единъ пжтъ дипломацията.

Намъ ни се чини като играчка, когато кажемъ: „Князь Александръ е издалъ заповѣдь, да се отправи всичката войска къмъ сърбската граница.“ Въ дѣйстлителность, обаче, тази заповѣдь бѣше много трудна, защото предъ испълнението ѝ бѣха натрупани цѣли бърда отъ непроходими мжчнотии. Най-напредъ се породиха въпроситѣ: Да ли неопитния български генераленъ щабъ ще умѣе да предприеме това огромно премѣстване на войската, безъ да се вмжкнатъ голѣми безрѣдици? Кой можеше да гарантира, че българската армия, която бѣше принудена да върви само по единъ пжтъ къмъ бойното поле, ще намѣрн на всѣкждѣ и нуждната храна? Можеше ли да се вѣрва, че многочисленната муниция, която се пренесе на турската

грачица, ще може да се закара на време тамъ, гдѣто стане нужда? И да ли шепата войска, расположена на сърбската граница, ще може да удържи тъй длъво време неприятеля, до когато пристигне главната армия отъ Източна-Румелия? Тѣзи бѣха главнитѣ въпроси, съ които се занимаваше всѣкой.

Да погледнемъ сега, върху какви срѣдства располагаха българитѣ за испращанието войската си къмъ бойното поле. Тѣ располагаха съ желѣзнопжтната линия Търново-Сейменъ — Сарамбей. Но какъвъ материялъ се намърваше по тази линия? — Съвсѣмъ нищоженъ. Когато българитѣ разрушиха мостътъ при Мустафа-Паша, на румелийската линия останаха само 5 локомотива съ 40 вагона. Тѣзи 5 локомотива откараха почти цѣлата българска армия къмъ турската граница и стояха по цѣли седмици непрестанно подъ пара — нѣщо, което стана причина да пострадатъ доста много. И сега тѣзи нещастни 5 машини трѣбваше да откаратъ пакъ цѣлата българска армия за къмъ Сарамбей! Като голѣмо щастие може да се счита, че тѣзи опасни машини не сж се струполили негдѣ по пжтьтъ — нѣщо, което е могло да задържи испращанието на войската за неопредѣлено време.

Но тъкмо при Сарамбей захванаха истинскитѣ мжчнотии. Тамъ, както знаеме, престава

железницата — и войскитѣ трѣбваше да вървятъ пѣши до Сливница, едно растояние отъ 120 километра пжть. Сърбитѣ напротивъ имаха само 40 километра пжть отъ границата си до Сливница; ще рѣче: тѣ можѣха да пристигнатъ два пжти по-скоро въ Сливница, отъ колкото българитѣ. Къмъ туй нѣщо се присъедини и това, че по нѣмание достатъчно локомотиви и вагони българската войска е могла да пристигва само постъпенно въ Сарамбей, слѣдователно и постъпенно на бойното поле. Всичко това, разбира се, подѣйствува въ ущърбъ за отбраната на страната.

За прехраната на армията българитѣ употрѣбиха реквизиционната система: по цѣлата страна се реквирираше храна, добитъкъ, сѣно, овесъ и пр. и се занясваше на армията. Само по себѣ-си се разбира, че такава система не е похвална и докарва всѣкога вреда за страната; но като нѣмаше друго какво да се прави, то българското правителство се принуди да прибѣгне къмъ таквизи мѣрки, иначе всичко щеше да пропадне.

Съ една дума: при обявяване на войната България се намѣрваше въ опасно положение. Почти цѣлата ѝ армия се намѣрваше въ Южна-България. Границитѣ ѝ отъ къмъ Сърбия бѣха, токо-рѣчи, лишени отъ войска. Сърбската армия

мелия и да предаде тази провинция на единъ извънреденъ турски коммисаръ. Но преди още да се испрати тази нота, Сърбия обяви война на България и издѣйствува това, което великитѣ сили не биха могли да издѣйствуватъ никогашь по миролюбивъ начинъ. Князь Александръ напусна доброволно Източна-Румелия наедно съ българската и румелийската войска. Желанието на султана и великитѣ сили се удовлетвори много по-вече, отъ колкото е трѣбвало. Султанътъ можеше сега да окупира Източна-Румелия безъ голѣмо препятствие, да възстанови тамъ стария рѣдъ и да испълни така яркото желание на Австрия и Руссия. Но султанътъ се показа въ този случай по-благороденъ и по-благоразуменъ, отъ колкото дипломацията на цивилизованата Европа. Той искаше, както и преди, да рѣши този въпросъ по миролюбивъ и благороденъ начинъ. За това, турската войска остана на границата, безъ да я премине.

Сѫщевременно станаха чудни дипломатически преговори между Турция, Сърбия и България. Въ срѣдата на мѣсецъ октомврий, когато сърбскитѣ съсрѣдочавания на българската граница приеха сѫмнителенъ характеръ, великия везиръ испрати въ Бѣлградъ една нота, съ която съобщи на сърбското правителство, че въ случай ако Сърбия нападне България, то Турция ще

ли и офицери, единъ добрѣ организиранъ генераленъ щабъ, превъсходни пушки, достатъчна кавалерия и многочисленна артилерия. А българската армия бѣше лишена, токо-рѣчи, отъ всички тѣзи нѣща. Тя имаше, вмѣсто опитни генерали, неопитни млади капитани и офицери, недостатъчна кавалерия, малко топове, лоши пушки и неопитенъ генераленъ щабъ. Само едно нѣщо липсваше на сърбската армия: „българската храброоть.“

Колкото се отнася до силата на петьтѣхъ сърбски дивизии, то можемъ да приемемъ, че всѣка дивизия се състоеше отъ 12,000 войници. Слѣдователно, петьтѣхъ дивизии съставляваха една сила отъ 60,000 войници. Къмъ тѣзи 60,000 войници, трѣбва да причислимъ още 10—15,000 души резерва. Съ една дума: сърбската армия съставляваше една сила отъ 70,000 войници, които стоѣха готови на българската граница при обявяванието на войната. А българското военно началство располагаше въ това време само съ 15—16,000 войници, распърснати на една линия отъ 300 километра длъжина.

Между това, дипломатическото положение бѣше стигнало до тази посока: Цариградската конференция имаше намѣрение да испрати на князь Александра една нота, съ която да го натовари, да напусне наедно съ армията си Източна-Ру-

мелия и да предаде тази провинция на единъ извънреденъ турски коммисаръ. Но преди още да се испрати тази нота, Сърбия обяви война на България и издѣйствува това, което великитѣ сили не биха могли да издѣйствуватъ никогашь по миролюбивъ начинъ. Князь Александръ напусна доброволно Източна-Румелия наедно съ българската и румелийската войска. Желанието на султана и великитѣ сили се удовлетвори много по-вече, отъ колкото е трѣбвало. Султанътъ можеше сега да окупира Източна-Румелия безъ голѣмо препятствие, да възстанови тамъ стария рѣдъ и да испълни така яркото желание на Австрия и Руссия. Но султанътъ се показа въ този случай по-благороденъ и по-благоразуменъ, отъ колкото дипломацията на цивилизованата Европа. Той искаше, както и преди, да рѣши този въпросъ по миролюбивъ и благороденъ начинъ. За това, турската войска остана на границата, безъ да я премине.

Сѫщевременно станаха чудни дипломатически преговори между Турция, Сърбия и България. Въ срѣдата на мѣсецъ октомврий, когато сърбскитѣ съсрѣдочавания на българската граница приеха сѫмнителенъ характеръ, великия везиръ испрати въ Бѣлградъ една нота, съ която съобщи на сърбското правителство, че въ случай ако Сърбия нападне България, то Турция ще

отблъсне това нападение съ въоржжена сила, понеже България образува една съставна часть на турското царство (partie intégrante de l'Empire Ottoman). Тази нота се съобщи официално на българското правителство въ Софiя. При всичко това, че никой не расчиташе на турската помощь, то князьтъ пакъ бѣше задълженъ да съобщи на часа на великия везиръ, че Сърбия е обявила война на България и да му напомни да испълни даденото си официално обещание. Въ сжщото време до високата порта пристигна една телеграмма отъ сърбското правителство, въ която то увѣряваше великия везиръ, че Сърбия нѣма намѣрение да наруши турскитѣ права и че ще ги варди строго. Великия везиръ отговори на князь Александра, че Турция най-напредъ трѣбва да изслѣди точно, коя отъ двѣтѣ части е започнала войната, и пакъ тогава може да отпусне обѣщаната помощь. А на сърбското правителство великия везиръ испрати една телеграмма, въ която казваше, че високата порта е приела съ голѣмо удоволствие увѣрението на Сърбия, че ще варди строго турскитѣ права. Съ други думи: Турция не направи нищо. Но право да кажемъ, тя не можеше да испълни обѣщанието си, защото Русия и Австрия ѝ казаха: „немърдай се отъ мѣстото си.“

[redacted]

[illegible]

[illegible]

политиката, както гръмотевицата на въздухътъ. Да видимъ сега, какъ сѫ подѣйствували топоветѣ и щиковетѣ на коварната и подлата политика. . . .

X.

Първата кървава драма.

Сърбскитѣ побѣди. Общото мнѣние. Мнѣнието на княза за края на войната. Въ Сливница.

„Кралскитѣ войски преминали българскитѣ граници и отблъснали българскитѣ аванпости по всичкитѣ точки. Въ 5 часа се превзе Цариродъ. . . . Главната квартира е въ Цариродъ. Нашитѣ войски превзеха позициитѣ на Драгоманъ. . . . Шанцовитѣ на Трънъ сж превзети съ пристжпъ. Българската войска е съвършенно разбита. Трънъ е въ нашитѣ ржцѣ. Ние заплѣнихме много българска войска. Една българска дружина се предала. . . . Генералъ Лешянинъ побѣди славно българитѣ между Кула и Виддинъ. Побѣденитѣ и распръснатитѣ българи оставиха своитѣ ранени и мъртви на бойното поле. Ние заплѣнихме по-много отъ 1000 български войници. . . . Една доброволческа дружина се предаде. . . . Българскитѣ войски при Виддинъ могжтъ да се считатъ като съвършенно распръс-

нати и унищожени. . . . Кралскитѣ войски напредватъ по-цѣлата линия.“

Тѣзи побѣдоносни телеграмми прьсна Сърбия по цѣлия свѣтъ, когато князь Александръ се намѣрваше още въ София и най-голѣмата часть отъ армията му въ Източна-Румелия. Слѣдъ тѣзи побѣдоносни телеграмми слѣдваха още и други: „Паданието на Виддинъ е само единъ въпросъ отъ часове; да, крѣпостьта, може би, се намѣрва вече въ сърбскитѣ ржцѣ. На 7 ноемврий краль Миланъ ще встжпи съ побѣдоносната си армия въ София и ще диктува тамъ мирътъ.“ Орденитѣ валяха като градъ изъ небето на побѣдителитѣ въ тѣзи първи битки.

Да видимъ сега, до колко сж вѣрни тѣзи велики сърбски побѣди! Най-напредъ ще погледнемъ биткитѣ при Трьнъ-Вратца-Брезникъ,повеже тѣзи битки бѣха най-сериознитѣ. Тамъ се намѣрваха двѣ български дружини и нѣколко доброволчески чети, всичко 4—5000 войници и една крупова батерия отъ осемь топа. Противъ тазѝ шѐпа българи стжпи въ дѣйствие моравската и дринската дивизии, подкрѣпени отъ многочисленна артилерия. Слѣдователно, единъ българинъ трѣбваше да се бори противъ петь сърби! При всичко това, българитѣ посрѣщнаха пакъ юнашки сърбитѣ и ги привудиха да развиятъ цѣлата си сила. Сетнѣ, българитѣ се

потеглиха полегка назадъ и държаха тъй дльго време неприятеля, щото той едвамъ на 6 ноемврий можа да пристигне въ Брезникъ. Въ тѣзи битки изгубиха българитѣ около 800 души: 300—400 мьртви и ранени, и 400 души бидоха заплѣнени. Най-голѣмото нещастие при тѣзи битки бѣше това, че българитѣ изгубиха круповата батерия. Батерията при отеглюванието си побърка пжтьтъ въ бърдата, тъй щото артилериститѣ бѣха принудени да развалятъ сами топоветѣ и да ги напуснатъ. Това бѣше тѣжакъ ударъ за българската армия, защото тя и безъ това располагаше съ съвсѣмъ малко топове.

На втората нападателна линия, Царибродъ-София, сърбитѣ намѣриха още по-малко препятствие. Въ Царибродъ се намѣрваше само една дружина доброволци и единъ ескадронъ нерѣдовна кавалерия, подъ заповѣдь на подпоручикъ Славейкова. Тази шепа хора се бореше така юнашки противъ шумадийската и дунавската дивизии, щото сърбитѣ можаха да влѣзжтъ въ Царибродъ чакъ въ 5 часа слѣдъ пладнѣ. Както казва г-нъ Славейковъ, сърбитѣ изгърмяваха на всѣки единъ отъ войницитѣ му по една граната, преди той да се оттегли на драгоманския проходъ. По този начинъ сърбитѣ можаха да нападнатъ проходътъ чакъ на 3 ноемврий. Въ драгоманский проходъ се намѣр-

ваха двѣ дружини пѣхота, двѣ батерии и Славейковото отдѣление. Сърбитѣ отвориха силенъ артилерийски огънь на проходътъ. Но всичко бѣше напраздно. Българитѣ се не страхуваха отъ сърбскитѣ гранати и държаха храбро позициитѣ си. Чакъ тогава, когато командантинътъ на драгоманския проходъ доби предъ вечерь извѣстие, че десеть пѫти по-силния неприятель се приготовлява да направи едно обикаляние, той рѣши нощѣмъ да напусне проходътъ и се оттегли съ войската си на Сливница. Сърбитѣ, слѣдователно, на 4 ноемврий безъ препятствие можаха да влѣзѫтъ презъ Драгоманъ въ равнината на Сливница.

Почти сѫщия случай бѣше съ третата нападателна колона, съ тимокската-дивизия на генералъ Лешянина. Неговата „велика побѣда“ между Кула и Виддинъ се ограничаваше само въ това, че е отблъсналъ отъ границата нѣколко доброволчески и милиционерни чети. Тамъ не участвуваше рѣдовна войска, защото я нѣмаше. Командантинътъ на Виддинъ, капитанъ Узуновъ, трѣбваше да бѫде благодаренъ, за гдѣто доброволцитѣ и милицията задържаха тимокската дивизия до тогава, до когато пристигнаха въ Виддинъ 1500 тѣхъ души рѣдовна войска и турскитѣ доброволци.

Великитѣ сърбски побѣди се намаляватъ,

слѣдователно, на нула, ако ги мѣримъ съ истинска мѣрка. Ако да бѣха истинни всичкитѣ телеграмми, които самохвалния сърбски генераленъ щабъ распрьсна по бѣлия свѣтъ, то българитѣ бѣха пропаднали. Но работата стоеше съвсѣмъ друго-яче. Сърбитѣ пристигнаха сега тъкмо тамъ, гдѣто българитѣ могѫтъ да се съпротивятъ сериозно. Виддинъ, Брезникъ и Сливница бѣха мѣстата, гдѣто славянскитѣ *пиомонтези* (сърби) трѣбваше да докажатъ, че сѫ достойни за диктуванието на Балканския-Полуостровъ.

Впечатлението, което направи обявяванието на войната и лъжливитѣ сърбски телеграмми въ Европа, бѣше трогателно: цѣлия свѣтъ бѣше убѣденъ, че България и князь Александръ сѫ пропаднали. Никой, наистина, не може да откаже, че България не се намѣрваше въ опасно положение. Неприятелитѣ на князьтъ тържествуваха и говориха съ удовлетворение за мѫдрото провидение, което наказва рано или късно всѣко лошо дѣло, та за това наказва и подстрекателитѣ на берлинския трактатъ, сир. причинителитѣ на румелийския превратъ. Тѣзи хорица говориха явно по кръчмитѣ и кафенетата, че князьтъ и Каравеловъ сѫ главнитѣ причинители за нещастието, което сполети българския народъ и пр. Да, тѣзи нещастни души хулиха са-

мата храбра българска армия, за гдѣто е опорствувала юнашки на сърбитѣ и не е положила орѫжието си предъ славния краль Миланъ, само и само за пустата рубла. . . .

Най-хладнокръвно и мирно се показа князь Александръ. Неговото пѫтувание отъ Пловдивъ въ София приличаше на триумфиално шествие. Народътъ го посрѣщаше на всѣкждѣ съ неописуемъ ентусиазмъ. Въ София народътъ го посрѣщна съ неисказано въодушевление, и тамъ — той се залови за работа. Той трѣбваше да организира отбраната на страната, да даде единство на военнитѣ операции и упование на страната. Не думи, а дѣла трѣбваше да покажатъ, че сждбата на България се намѣрва въ сигурна, ягка ржка. За това и възванието на княза къмъ армията му имаше само слѣдующето кратко съдържание:

„Сръбския краль ни обяви война. Той заповѣда на сръбскитѣ войски да навлѣзатъ въ нашата земя. Вмѣсто да ни помогнатъ, нашитѣ братя сърби искатъ да разрушатъ нашето отечество.

[illegible] [illegible] [illegible] храбрость; [illegible] смажете [illegible] вар- [illegible] унищо- [illegible]

Напредъ, братя! Богъ да ни помага и да ни подари побѣдата!“

Какъ мислеше князьтъ върху исходътъ на войната, това ни показва най-добрѣ слѣдующия разговоръ, който имаше той на 4 ноемврий съ единъ корреспондентинъ: „Азъ разсѫждавамъ положението хладнокръвно и мирно,“ каза той на корреспондентина. „Двѣтѣ страни, България и Сърбия, сѫ почти равно голѣми и могѫтъ да произведѫтъ равни сили. Но азъ познавамъ сърбската и българската армия и зная добрѣ, че моята е по-добра, отъ колкото сърбската. Ако успѣя, сир. ако сърбитѣ ми дадѫтъ време да хвърля противъ тѣхъ цѣлата си армия, или поне една голѣма часть отъ нея, то безъ друго ще побѣдя сърбитѣ. Ако не — тогава всичко е пропаднало.“

Князьтъ, противъ намѣрението си, остана още и на 3 ноемврий въ София, понеже се не знаеше още точно, на кое мѣсто ще бѫде най-нуждно неговото присѫтствие. Никой не знаеше още, да ли главното нападение ще стане на пѫтьтъ Перникъ-София или Драгоманъ-София. Чакъ на 4 ноемврий около пладнѣ князьтъ доби извѣстие, че главната сила на сърбитѣ се намѣрва предъ Сливница и че тамъ трѣбва да падне рѣшението. Той веднага напустна София и се отправи къмъ Сливница. Всѣки се чуде-

ше, защо сърбитѣ на 3 ноемврий останаха бездѣятелни, понеже растоянието отъ Драгоманъ до Сливница е съвсѣмъ малко. Българитѣ, наистина, се не сърдиха заради това, защото знаяха добрѣ, че всѣки день докарва за тѣхъ една полза отъ 5000 щикове!

Въ сжщия день и азъ пристигнахъ въ Сливница, отправихъ се веднага къмъ позициитѣ и се представихъ на главнокомандующия, майоръ Гуджева, който ме прие доста добрѣ.

Бѣше около 3 часа слѣдъ пладнѣ, когато главнокомандующия, майоръ Гуджевъ, чу отъ дѣсна страна на Сливница гръмогласно урра. Както мълния се разгласи слухътъ по цѣлата линия: князьтъ иде, князьтъ иде. Гуджевъ и щабътъ се качиха на коньетѣ и оттичаха въ галопъ предъ князя. Князьтъ се спре предъ Гуджева, за да приеме отъ него рапортъ. Той бѣше споразуменъ съ всичкитѣ мѣрки, които направи Гуджевъ. Но сега идеше главния въпросъ: „Колко войска имате на расположение?“ — „9 дружини, 23 топа и 2000 доброволци и милиция.“ — „А неприятельтъ?“ — „Азъ мисля, сърбитѣ иматъ около 30,000 души.“ — Този отговоръ, наистина, не бѣше никакъ утѣшителенъ. Но какво да се правеше? Сърбитѣ, слѣдователно, бѣха двойно по-силни, отъ колкото българитѣ. На подкрѣпления българитѣ не можеха да

расчитатъ по-рано преди 5 ноемврий вечерьта, а на 5 сутриньта се очакваше сериозно нападение отъ страна на сърбитѣ.

Князьтъ отиде мълчешкомъ въ селото Сливница и се настани въ единъ ханъ. Той се съвѣтва тамъ дълго време съ майоръ Гуджева и щабътъ му върху мѣркитѣ и распорѣжданията за утрѣшния день. Слѣдъ това, Гуджевъ и щабътъ му напуснаха князьтъ и отидоха на позициитѣ.

XI.

Битката при Сливница.

Първия день.

Времето на 5 ноемврий бѣше много лошо. Гѫста мѫгла увиваше цѣлата околность. Небосклона бѣше покритъ съ тъмни, непроницаеми облаци. Лѫчитѣ на благотворното слънце не можаха да проникватъ гѫститѣ облачни масси. Отъ облацитѣ валеше ситенъ дъждь, смѣсенъ съ снѣгъ. А по височинитѣ духаше лютия сѣверенъ вѣтъръ. Около 7 часа сутриньта бѣше, когато се отправихъ къмъ височинитѣ на Сливница. Колкото по-много се приближавахъ къмъ височинитѣ, толкова по-студенъ вѣтръ ме посрѣщаше. Когато пристигнахъ на позициитѣ, първата ми мисьль бѣше: какъ бѣднитѣ войници могѫтъ да поднесѫтъ този страшенъ студъ въ калнитѣ окопи (шанцови)! Азъ се отправихъ найнапредь къмъ главната квартира на Гуджева. Тя бѣше установена въ една овчарска колиба. Но „палатътъ на Гуджева,“ така наричаха

колибата, притѣжаваше една особна свойщина: той бѣше единственното жилище въ цѣлата околность на позициитѣ, и само малцина бѣха щастливи да си огрѣятъ въ него замързналитѣ членове. Близо до „Гуджевия палатъ" се намърваше малъкъ одъръ, на който бѣше помѣстенъ военния телеграфъ. Като пристигнахъ тамъ, Гуджевъ и щабътъ му сѣдѣха предъ портата на колибата и си грѣеха при слабъ огънь ржцѣтѣ и краката. „Има ли нѣщо ново?" — „Нѣма; ние очакваме всѣка минута нападение." — „Какъ войницитѣ Ви могжтъ да издържатъ този ужасенъ студъ?" — „О, нашитѣ войници сж корави като стомана и могжтъ да поднесжтъ голѣмъ студъ и голѣма горѣщина. Тѣ въобще сж приучени на голѣми тѣготии." — Най-много ме удивляваше тишината и спокойствието на този генераленъ щабъ. Младитѣ офицери се показаха тъй мирни и равнодушни, като че предстоеше проста маневра, а не кръвавъ бой. Да, нѣкои отъ тѣхъ се шегуваха помежду си. Найстарий между тѣхъ бѣше майоръ Гуджевъ, високъ, представителенъ мжжь съ черна брада и симпатически черти. Гуджевъ е мжжь на 35 годишна възрасть. Той е служилъ въ русската армия и участвувалъ като офицеринъ въ русско-турката война. Слѣдъ като русскитѣ офицери, по заповѣдьта на царя, на-

пустнаха българската армия, князь Александръ назначи Гуджева за майоръ и му повѣри главната команда надъ българската войска. Следъ князь Александра, Гуджевъ е първий, който заслужва името „побѣдитель на Сливница." Отъ Гуджева получихъ извѣстие, че князь Александръ се намърва вече на позициитѣ. Щомъ узнахъ това, въскачихъ се веднага на конь, отправихъ се на позициитѣ, гдѣто намѣрихъ князя и се придружихъ къмъ свитата му.

Преди да опиша началото на битката, мисля, че ще бѫде умѣстно, ако кажа нѣколко думи за позицията. Тя бѣше избрана отъ самия князь Александда и укрѣпена сетнѣ отъ сапеоритѣ. Позицията се протакаше почти въ равна линия отъ северъ къмъ югъ и имаше длъжина отъ около 4 километра. Тя лѣжеше 3 километра далечъ отъ селото Сливница и бѣше раздѣлена чрезъ пѫтьтъ Сливница-Драгоманъ така, щото $^1/_4$ часть лѣжеше на дѣсната, а $^3/_4$ на лѣвата страна. Предъ позицията се намѣрваше една доста широка и плоска долина съ голѣмия пѫть Сливница-Драгоманъ. На дѣсната страна отъ пѫтьтъ се издигатъ стрьмни бърда, а на лѣвата страна, напротивъ, бърдата сѫ отдалечени отъ пѫтьтъ на 4—5 километра. Отъ лѣвото крило до голѣмия пѫть бѣха построени наредъ стрѣлкови окопи за три — четири етаженъ огънь и четири

голѣми окопи за по осемь топове. Задъ лѣвата батерия се намърваше още една голѣма редута. Тази редута бѣше разположена така, щото можеше да обвладава преднитѣ батерии и стрълковитѣ окопи, и да защищава сжщевременно лѣвия фланкъ. Предъ крайното лѣво крило се намърваха още цѣлъ рѣдъ стрѣлкови окопи. На другата страна отъ шосето се употрѣби една възвишенность за редута. Сжщо и предъ тази редута се протакаха цѣлъ рѣдъ стрѣлкови окопи до самитѣ поли на бърдото. Крайното ни дѣсно крило стоеше на самото бърдо. То не бѣше защитено отъ никакви укрѣпления. Самата природа му даваше най-добрата защита въ бърдата.

Като прегледахъ добрѣ позицията, дойдохъ до убѣждение, че тя при достатъчна обсада, отъ лѣвата батерия до самия пжть, не може да се превземе отъ неприятеля. Лошо, обаче, бѣше положението на лѣвото ни крило, сир. на крайния ни лѣви фланкъ. Тамъ се намърваха само нѣколко чети милиция и доброволци. Лѣвия ни фланкъ бѣше, токо-рѣчи, нашата ранлива точка въ позицията. Най-главното ни бѣше, да я не открие неприятельтъ. Колкото се касаеше до дѣсния ни фланкъ, то той можеше да се счита като добрѣ защитенъ. Той бѣше расположенъ на дѣсно отъ пжтьтъ между бърдата. Само тогава положението

можеше да стане критическо за насъ, ако сърбитѣ бѣха отблъснали войскитѣ ни изъ бърдата и ако биха усвоили възвишеноститѣ на дѣсно отъ пжтьтъ. За това главната ни задача бѣше: 1) да държимъ позицията въ бърдото и 2) да усвоимъ, колкото е възможно по-много мѣстность на напредъ. Чрезъ това нѣщо можеше да се получи двойна полза: 1) да се уголѣми сигурностьта на дѣсното крило и 2), което бѣше най-главното, да се отклони внимателностьта на неприятеля отъ лѣвия ни флангъ. Въ тази смисьль бѣха направени и распорѣжданията за този день.

Около 9 $^1/_2$ часа срѣщнахъ князь Александра и щабатъ му недалечъ отъ главната квартира на Гуджева. Князьтъ наблюдаваше внимателно съ далекоглѣдътъ произшествията на дѣсното крило, гдѣто започна най-напредъ битката. Гжстата мжгла препятствуваше на далекоглѣдътъ така, щото не можеше да се види ясно, какъвъ край ще вземе битката. Понеже въ фронтътъ бѣше всичко тихо, то князьтъ се рѣши, да отиде самъ къмъ дѣсното крило. За нѣколко минути преминахме пжтьтъ и пристигнахме на бърдата. Тѣ се издигатъ въ дивъ хаосъ между пжтьтъ и селото Мало-Малово. Формацията на тѣзи бърда е много неправилна. Канаритѣ слѣдватъ една слѣдъ друга, раздѣлени помежду си

чрезъ джлбоки пропасти. Пропаститѣ се протакатъ ту въ направление отъ северъ къмъ югъ, ту отъ истокъ къмъ западъ. Бърдата сж почти голи и покрити съ голѣми камьни. Пжтуванието ни презъ този дивъ хаосъ, отъ канари и пропасти, бѣше много затруднително и бавно. Освѣнь това, ние трѣбваше да се боримъ още и съ гжстата мжгла. Тя бѣше така гжста и непроницаема, щото не можехме да се видимъ единъ съ другъ. Недалечъ отъ бойното зрѣлище князьтъ срѣщна единъ конникъ и прие отъ него слѣдующето извѣстие: Около 8 часа сутриньта командантинътъ на дѣсното крило, ротмистеръ Бендеревъ, получи извѣстие, че сърбитѣ се приготовляватъ да нападнатъ дѣсното крило. Той незабавно издаде заповѣдь за нападение. Двѣ дружини настжпаха срѣщу една канара, обсадена отъ сърбитѣ, отблъснаха сърбскитѣ аванпости и се опитаха да продължатъ настжплението си. Тъкмо въ минута на нападението пристигнахме задъ фронтътъ на двѣтѣ дружини. Отъ силния сърбски пѣхотенъ и артилерийски огънь се увѣрихме веднага, че двѣтѣ ни дружини нагазиха на силно опорство. Князь Александръ виждаше сега за първъ пжть своитѣ войници въ огъньтъ. Всѣкой може да си представи, съ какво внимание нашия вождъ наблюдавалъ движенията на войницитѣ си. Щомъ се приближихме на близо

до бойното зрѣлище, веднага се убѣдихме отъ горчивата истина: че отъ настжпванието ни привременно нѣма никаква полза; че двѣтѣ дружини иматъ работа съ значителни сърбски сили, и че артилерийския огънь дѣйствува вредително въ нашитѣ рѣдове. Крушумитѣ валяха като дъждь надъ нашитѣ войници. Нашитѣ стрѣлци започнаха да се колебаятъ. Положението ни започна да става критическо. Съ отблъсванието ни изъ бърдата сърбитѣ можаха да обиколятъ Сливница. За това трѣбваше да се употрѣби всичко, само и само да се удържатъ позициитѣ ни. Отъ тѣхъ зависеше сждбата на Сливница, а отъ Сливница — сждбата на България. Едно отстжпвание, слѣдователно, бѣше немислимо. Ние всинца трѣбваше да измрѣмъ тукъ, само и само да удържимъ позициитѣ си по бърдата. Князьтъ, убѣденъ отъ това, издаде заповѣдь на ротмистеръ Бендерева, да хвърли противъ неприятеля и главната резерва. Главна резерва! Това е значителна дума. Но за насъ тя имаше съвсѣмъ малко значение. Цѣлата ни главна резерва се състоеше само отъ двѣ дружини на дунавския полкъ! Половина часъ се измина, отъ като се повика главната ни резерва. Но тя не бѣше пристигнала още на мѣстото. Огъньтъ на сърбитѣ ставаше по-силенъ и по-силенъ. Сърбскитѣ колони (отдѣления) се приближаваха все

по-вече и по-вече къмъ стрѣлцитѣ ни. Нашитѣ стрѣлци поддържа двѣ минути силенъ огънь противъ сърбскитѣ колони, сетнѣ се исправиха и — започнаха да бѣгатъ назадъ. Сърбскитѣ колони спрѣха едно мжгновение и посипаха бѣгающитѣ ни стрѣлци съ градъ отъ крушуми. Всичко това стана тъй скоро, щото и ние сега се намѣрихме въ голѣма опасность, за да не бждемъ плѣнени или убити. Сърбитѣ бѣха отдалечени отъ насъ само нѣколко стотини крачки.

Онзи, който бѣше наклоненъ къмъ суевѣрието, можеше да счита това за лошъ признакъ, че първото ни дѣйствие, предъ очитѣ на князьтъ, излѣзе нещастливо. За наше щастие, сърбитѣ неумѣха да се въсползуватъ отъ тази побѣда. Бендеревъ успѣ да хвърли и една трета дружина въ неприятелския флангъ, и чрезъ това спре напредванието на неприятеля. Нашитѣ распръснати войници се събраха пакъ слѣдъ кратко време, и битката започна отъ ново, но не съ предишната си буйность. Отъ главната ни позиция, гдѣто до сега бѣше всичко тихо, се чу отвѣднашь силенъ гръмежъ отъ артилерийски и пѣхотенъ огънь. Артилерийскитѣ залпове, които слѣдваха единъ подиръ другъ, показваха ни най-добрѣ, че битката трѣбва да е силна. И наистина бѣше такава. Гуджевъ въ тази минута трѣбваше да издържи главното нападение на сърбитѣ.

Понеже битката на дѣсния ни флангъ стана по-тиха, то князьтъ се рѣши да отиде къмъ главната позиция — и предаде предводителството на Бендерева. И така, князьтъ напустна дѣсното крило и се отправи къмъ главната позиция. Ние пѫтувахме презъ сѫщата камьнна пустиня, по сѫщия пѫть, по който дойдохме. Като излѣзохме изъ бърдата, срѣщнахме двѣтѣ дружини на дунавския полкъ. И така ние можихме да се простимъ съ по-спокойно сърдце съ дѣсното крило. Понеже нѣма да се повърнемъ вече на това мѣсто, то сега ще опишемъ продължението на битката на дѣсното крило. Щомъ двѣтѣ дружини на дунавския полкъ пристигнаха на бойното поле, Бендеревъ веднага издаде заповѣдь, да се превзематъ сърбскитѣ занети позиции съ пристѫпъ. Този пристѫпъ на дунавския полкъ е най-славния и най-важния моментъ за българската история. Той бѣше начало на онова нечувано геройско настѫпателно дѣйствие, подъ което най-сетнѣ се срути сърбската армия. Безъ да изгърми една пушка, съ развити прѣпорци и биющи барабани, дунавския полкъ съ удивителна легкость и скорость се въскачи на една стрьмна канара. Сърбитѣ за първъ пѫть чуваха звуковетѣ на българската народна химна „Шуми Марица.“ Тѣзи звукове сетнѣ бѣха вече сами достатъчни, за да растреперятъ сърбс-

ката войска и да я докаратъ къмъ бѣгство. Подъ ужасенъ сърбски огънь, дунавския полкъ пристигна на бърдото — единъ силенъ напоръ — и сърбитѣ бѣха исхвърлени съ щикътъ изъ позициитѣ и изгонени отъ височинитѣ. Колкото скоро дунавския полкъ се въскачи на канарата, толкова скоро той и исчезна задъ нея. Слѣдъ това слѣдваше длъга пауза . . . . сетнѣ се чуха въ далечината пакъ звуковетѣ на „Шуми Марица,“ отчаянъ огънь, гръмогласно урра на българскитѣ львове — и втората позиция бѣше превзета. — Това бѣше едно ужасно бореније. Българскитѣ войници не се бориха като обикновенни войници, а като раздразнени львове. Слава на България, която ражда таквизи юнаци! По сѫщия начинъ се превзе още и една трета позиция. И ротмистеръ Бендеревъ имаше голѣма мѫка, до като спре настѫпвающитѣ колони. Постѫпката му бѣше съвсѣмъ правилна. Чрезъ по-нататъшно напредвание дѣсното ни крило щеше да се продължи до тамъ, щото не бихме могли да обсадимъ достатъчно всичкитѣ позиции. Съ други думи: по-нататъшното ни напредвание е могло да ни докара по-много вреда, отъ колкото полза: защото силитѣ ни бѣха слаби. Тази побѣда ни докара двояка полза: 1) стратегическо оякчение на позициитѣ ни и 2) морално насърдчение на войскитѣ ни. Войни-

цитѣ ни видѣха тукъ за първъ пѫть гръбътъ на сърбитѣ и ги смазаха коренно съ щикътъ и прикладътъ! Остатъкътъ на деньтъ Бендеревъ употрѣби да освои селото Мало-Малово и да се приготви тамъ за продължението на боя.

Около 11 $^1/_2$ часа князьтъ и щаба му пристигна на главната позиция. Битката бѣше много жестока. Гѫстата мѫгла ни препятствуваше да наблюдаваме произшетствията на бойното зрѣлище. Но това поне виждахме, че сърбитѣ съ всичката си сила настѫпватъ къмъ главната ни позиция. Ние не се сърдихме на братята ни сърби, че сѫ си избрали тъкмо тази точка за нападение. Напротивъ, ние се страшно зарадвахме, защото знаѣхме добрѣ, че господа сърбитѣ тамъ ще си счупатъ роговетѣ. Тукъ срѣщнахме и братътъ на князя, принцъ Францъ Иосифа фонъ Батемберга, въ формата на I-ий български конни полкъ, подполковника баронъ фонъ Ридезела, кабинетния съвѣтникъ фонъ Менгеза и още нѣколко други фоновци, които не познавамъ. Отъ Гуджева се извѣстихме, че войницитѣ ни се борятъ съ голѣма храбрость по цѣлата линия и че неприятеля не обезпокоява лѣвия ни фланкъ. Слава Богу, си помислихъ, защото лѣвия фланкъ бѣше най-опасната точка за насъ. Понеже отъ тукъ не бѣше възможно да се виждатъ ясно движенията на бойното поле, то князьтъ се отпра-

ви къмъ редутата на лѣвото крило. И наистина, отъ тамъ се виждаше по-добрѣ. Около 700 метра предъ тази редута се намѣрваше една батерия, управлявана отъ капитанъ Иванова. Срѣщу тази батерия бѣше настроенъ почти цѣлия неприятелски артилерийски огънь. Стотини сръбски гранати бѣха хвърляни тамъ. Но по-многото отъ тѣхъ преминаваха цѣльта си и се распукваха между батерията и редутата, безъ да повредятъ нѣкого. Нашата батерия отговаряше непрестанно. Около 2 часа слѣдъ пладнѣ, батерията отвори отведнѫжь такавъ бързъ огънь, щото княза отпрати адютантина Увалиева до Иванова, за да му каже, да щади муницията и да не гърми на въздухътъ. Това напомнювание бѣше съвсѣмъ умѣстно, защото съ нашата артилерийска муниция бѣше лошо. Но слѣдъ нѣколко минути се убѣдихме, че Ивановъ е ималъ причина за своя бързъ огънь. Сръбскитѣ крушуми започваха да удрятъ сега и въ нашата редута. Сръбската пѣхота, слѣдователно, трѣбваше да се е приближила твърдѣ много до батерията. Но скорострѣлбата на Иванова и огъньтъ на пѣхотата ни спре сърбитѣ. Нашата артилерия и пѣхота стрѣляше превъсходно. Нито единъ крушумъ не биде изхвърленъ напраздно въ въздухътъ. Но съ етажния огънь не стана нищо: защото нѣмахме достатъчна войска. Ние не располагахме нито

съ единъ човѣкъ резерва, а по-високо лѣжащитѣ стрѣлчеви окопи и хубавата ни редута твърдѣ приличаха на Потемкинови села.

Около 3 $^1/_2$ часа сърбския огънь стана по-слабъ. Отъ тукъ, токо-рѣчи, се убѣдихме, че сърбитѣ не мислятъ вече за пристѫпъ. Тѣ, вѣроятно, имаха голѣми загуби и се увѣриха отъ горчивата истина, че главната ни позиция не може да се превземе тъй лесно, както тѣ мислѣха. Сърбитѣ, наистина, дойдоха доста близо до насъ. Тѣ се приближиха единъ пѫтъ на 400 метра до Ивановата батерия. Предъ вечеръ тази батерия не располагаше вече нито съ една граната и трѣбваше да се замѣни чрезъ друга батерия. До 6 часа огъньтъ непрестанно траеше по цѣлата линия и престана чакъ съ замърчаването. Първата битка бѣше свършена.

Но каква полза докара тази битка за българската армия? — Тя ѝ докара голѣма полза: усилване на дѣсния флангъ, време и морално насърдчение на войницитѣ. Най-важни бѣха моралнитѣ ѝ успѣхи. Българскитѣ офицери и войницитѣ показаха за първъ пѫтъ, че знаятъ да побѣдяватъ. Нѣколко офицери, като Гуджева и Бендерева, доказаха ясно, че умѣятъ да предвождатъ и голѣми отдѣления войска. Артилерията подъ дѣятелния си предводитель, капитанъ Иванова, направи превъсходни нѣща. Войскитѣ въ от-

бранението показаха голѣма жилавость и неотстжпчивость, а въ нападението — неисказана храбрость. Между армията и князь Александра се образува една тѣсна връзка. Той се намърваше непрестанно между войницитѣ си и излагаше понѣкогашь особата си на голѣма опасность. При обикновенни обстоятелства, това щеше да бжде укоръ. Но тукъ владѣяха извънрѣдни обстоятелства, та за това бѣха нужднн и извънрѣдни дѣла. Нищо не дѣйствува така насърдчително на войницитѣ, както примѣрътъ на главния вождъ, който въ отчаяни моменти не трѣбва да жалѣе нито своя животъ. Какъ войницитѣ му за това благодариха, това показа найдобрѣ въодушевленното урра, когато князьтъ слѣдъ битката преглѣда още единъ пжтъ главнитѣ позиции.

XII.

Втория день.

Времето не се поправи и презъ нощьта. Цѣлата нощь валеше ситенъ джждь и духаше студенъ вѣтръ. Князьтъ повтори много пжти думитѣ: „Бѣднитѣ ми войници ще прокаратъ грозна нощь по височинитѣ!“ Но и въ главната квартира никой не мислеше за отпочивка. Гуджевъ и щабътъ му работиха почти цѣлата нощь. Всѣки знаеше твърдѣ добрѣ, че всичко това бѣше само началото и че най-мжчното ще дойде подиръ това. Телеграфътъ не преставаше цѣлата нощь. На всичкитѣ войски, които се намѣрваха по пжтьтъ Сарамбей-Сливница, се издаде телеграфическа заповѣдь, да удвоятъ пжтуванието си. Чакъ късно презъ нощьта се опредѣлиха нашитѣ загуби. Тѣ се оцѣниха на 600 души убити и ранени. Едно точно оцѣнение на сърбскитѣ загуби не бѣше възможно. Само толкова се знаеше, че сърбскитѣ загуби трѣбва да бждятъ двойно по голѣми, отъ колкото нашитѣ.

Слѣдователно, около 1200—1500 души. Едно оцѣнение, което се потвърди сетнѣ като вѣрно чрезъ сърбскитѣ плѣнници.

Мнѣнието на Гуджева излѣзе съвършенно истинно, че сърбитѣ ще се опитатъ заранъта, за да поправятъ вчерашното си поражение. Вече около 7 $^1/_2$ часа сърбитѣ отвориха силенъ артилерийски огънь срѣщу позициитѣ на лѣвото ни крило. Тѣ, вѣроятно, се убѣдиха още вчера, че не могѫтъ да направятъ нищо срѣщу главния ни фронтъ. Или тѣ, може би, се извѣстиха презъ нощьта, че вчера лѣвия ни фланкъ бѣше, токо-рѣчи, лишенъ отъ войска. Както и да е, сърбитѣ настроиха своето нападение срѣщу лѣвото ни крило. Но сега бѣше вече късно. Презъ нощьта пристигнаха първитѣ ни подкрѣпления, четири дружини отъ преславский полкъ и една румелийска дружина. Тази дружина, подъ предводителство на капитанъ Ковачева, пристигна до тамъ измѫчена въ София, щото по-нататъшното ѝ пѫтувание бѣше нѣщо немислимо. Но военното началство въ София познаваше добрѣ положението ни. То знаеше твърдѣ добрѣ, че всѣка рота ще докара голѣма полза за храбритѣ защитници на Сливница. То взе коньетѣ на единъ ново-сформированъ кавалерийски полкъ въ София, въскачи по два войника на единъ конь и испрати така дружината

въ Сливница. Дружината пристигна тъкмо на време въ Сливница, за да участвува въ битката. Това обстоятелство показва твърдѣ ясно, въ какво критическо положение се намървахме и каква неопростима погрѣшка направиха сърбитѣ на 4 ноемврий. Вмѣсто да нападнатъ на този день Сливница съ всичкитѣ сили, тѣ го употрѣбиха за отпочивка на войската си. Сжщитѣ конье ни докараха още и втора една дружина. Испращанието на пѣхотата съ конье е много интересно и практично. Но това може да се направи само въ България, гдѣто всѣко дѣте знае да ѣзди.

Сърбитѣ мислѣха, че ще иматъ лѣсна работа съ лѣвото ни крило. Но тѣ се излъгаха. Вече предъ зора лѣвия ни фланкъ биде обсаденъ съ войска. Тамъ, гдѣто вчера не се намърваше нито единъ войникъ, днесь стояха 5000 войници. Срѣщу лѣвото ни крило се разви съ голѣма скорость една цѣла сърбска дивизия. Но тя се убѣди вече слѣдъ късо време, че е нагазила на силно опорство и бѣше принудена да спре нападателното си движение. Сърбитѣ отвориха силенъ огънь срѣщу позициитѣ на лѣвия български фланкъ. Но и българитѣ не мълчаха, Артилерията и пѣхотата отговаряше юнашки на сърбския огънь. Князьтъ и Гуджевъ лично управляваха битката. Князьтъ се намърваше

непрестанно между войницитѣ и ги ободряваше и насърдчаваше постоянно. Той се излагаше на най-силния огънь, само и само да даде добрѣ примѣръ на войницитѣ си. Сърбитѣ, наистина, отъ начало придобиха доста мѣстность и принудиха българскитѣ аванпости да се оттеглятъ назадъ. Но щомъ сърбскитѣ колони дойдоха въ отвореното поле, българскитѣ стрѣлци ги посипаха съ градъ отъ крушуми. Сърбитѣ претърпѣха голѣми загуби отъ българската скорострѣлба. Мъртвитѣ и раненитѣ имъ лѣжаха като снопе по полето. Сърбскитѣ колони бѣха принудени да спрѫтъ нападателното си движение. Отново отъ двѣтѣ страни започна стрѣлковия огънь, и то подъ благополучни обстоятелства за добрѣ защитенитѣ българи въ окопитѣ. Борбата трая два часа подъ доста силенъ огънь. Убѣденъ отъ безполезностьта, сърбския предводитель даде знакъ за отстѫпвание. Оттеглюванието на сърбитѣ слѣдваше подъ силенъ български огънь. Този силенъ огънь докара отново на сърбитѣ голѣми загуби. Но това не бѣше доста. Българитѣ скочиха като львове и се отправиха да преслѣдватъ отстѫпвающитѣ сърби съ щикъ. Само съ голѣма мѫка князьтъ и Гуджевъ удържаха войницитѣ отъ преслѣдванието на сърбитѣ. Въ този случай, преслѣдванието не щеше да докара полза за българитѣ. Позициитѣ, кои-

то българитѣ можаха да превзематъ отъ сърбитѣ, не бѣха тъй сполучливи, както тѣзи, които тѣ вече притѣжаваха. Освѣнь това, не бѣше още време за общо нападение. Опасностьта на лѣвото крило привременно бѣше отстранена. Князьтъ можеше да се повърне пакъ къмъ главната позиция, гдѣто всичко бѣше мирно. Побѣдата на лѣвото крило излѣзе много скжпа за насъ. Румелийската дружина изгуби по-много отъ 100 души, а преславския полкъ — около 300 души. Но сърбскитѣ загуби бѣха още по-голѣми. Тѣ изгубиха въ тази битка около 1000 човѣци.

При връщанието ни къмъ главната позиция срѣщнахме по пжтьтъ нѣколко войници, които силно охкаха и стенѣха. Ние най-напредъ мислѣхме, че сж ранени. Но сетнѣ се увѣрихме, че имаме работа съ болни. Тѣ страдаха най-много отъ вжтрѣшни въспаления. И не е чудо. Ако помислимъ, че бѣднитѣ вейници бѣха изложени на тридневенъ джждь и снѣгъ, че нощуваха вече нѣколко дни нарѣдъ въ кални окопи и че три дни не бѣха хапнали топла храна, то трѣбва да се чудиме, какъ е станало, че се не е поболѣла цѣлата войска. Азъ мисля, че причината за благополучното обстоятелство лѣжи единственно само въ това, че войскитѣ ни трѣбваше да се борятъ презъ цѣлия день на

5 ноемврий, сир. че се намърваха непрестанно въ телесно и морално напрѣгание. Ако войскитѣ при Сливница на 5 и 6 ноемврий бѣха останали бездѣятелни, както на 4, то не зная, какво щеше да стане.

При всичкия успѣхъ на лѣвото крило, князьтъ бѣ пакъ много замисленъ. Слѣдъ пристигването ни при „Гуджевия палатъ“ узнахъ причината защо: около 1 часъ нощьмъ, Гуджевъ се яви ненадѣйно при князя и му съобщи едно прискьрбно извѣстие: Бендеревитѣ дружини, които се борѣха до замьрчавание по бърдата, се изгубиха. Никой не знаеше, право да каже, на кждѣ сж. Едни казваха, че сж паднали въ плѣнъ, а други, че сж избѣгнали. Отъ друга страна пъкъ никой не искаше да върва това, особенно князьтъ. Той каза на Гуджева: „Азъ, господинъ Гуджевъ, не могж, нито пъкъ искамъ да вървамъ, че храбритѣ ми войници сж избѣгнали или паднали въ плѣнъ. Тѣ, вѣроятно, сж побъркали пжтьтъ въ тъмнината и пренощували по бърдата.“ Но както и да е, работата бѣше много опасна. На дѣсното ни крило липсуваха по-много отъ 3000 войници. На всички очитѣ бѣха обърнати къмъ дѣсния флангъ и очакваха всѣка минута нападението отъ страна на сърбитѣ. За щастие, сърбитѣ и този пжтъ останаха вѣрни на привичката си и не се грижеха

то българитѣ можаха да превзематъ отъ сърбитѣ, не бѣха тъй сполучливи, както тѣзи, които тѣ вече притѣжаваха. Освѣнь това, не бѣше още време за общо нападение. Опасностьта на лѣвото крило привременно бѣше отстранена. Князьтъ можеше да се повърне пакъ къмъ главната позиция, гдѣто всичко бѣше мирно. Побѣдата на лѣвото крило излѣзе много скѫпа за насъ. Румелийската дружина изгуби по-много отъ 100 души, а преславския полкъ — около 300 души. Но сърбскитѣ загуби бѣха още по-голѣми. Тѣ изгубиха въ тази битка около 1000 човѣци.

При врьщанието ни къмъ главната позиция срѣщнахме по пѫтьтъ нѣколко войници, които силно охкаха и стенѣха. Ние най-напредъ мислѣхме, че сѫ ранени. Но сетнѣ се увѣрихме, че имаме работа съ болни. Тѣ страдаха наймного отъ вѫтрѣшни въспаления. И не е чудо, Ако помислимъ, че беднитѣ вейници бѣха изложени на тридневенъ дѫждь и снѣгъ, че нощуваха вече нѣколко дни нарѣдъ въ кални окопи и че три дни не бѣха хапнали топла храна, то трѣбва да се чудиме, какъ е станало, че се не е поболѣла цѣлата войска. Азъ мисля, че причината за благополучното обстоятелство лѣжи единственно само въ това, че войскитѣ ни трѣбваше да се борятъ презъ цѣлия день на

5 поемрий, сир. че се намърваха непрестанно въ тѣлесно и морално напрѣгание. Ако войскитѣ при Сливница на 5 и 6 ноемврий бѣха останали бездѣятелни, както на 4, то не зная, какво щеше да стане.

При всичкия успѣхъ на лѣвото крило, князътъ бѣ пакъ много замисленъ. Слѣдъ пристигването ни при „Гуджевия палатъ“ узнахъ причината защо: около 1 часъ нощѣмъ, Гуджевъ се яви ненадѣйно при князя и му съобщи едно прискърбно известие: Бендеревитѣ дружини, които се борѣха до замърчавание по бърдата, се изгубиха. Никой не знаеше, право да каже, на кждѣ сж. Едни казваха, че сж паднали въ плѣнъ, а други, че сж избѣгнали. Отъ друга страна пъкъ никой не искаше да вѣрва това, особенно князьтъ. Той каза на Гуджева: „Азъ, господинъ Гуджевъ, не мога, нито пъкъ искамъ да вѣрвамъ, че храбритѣ ми войници сж избѣгнали или паднали въ плѣнъ. Тѣ, вѣроятно, сж побъркали пжтьтъ въ тъмнината и пренощували по бърдата.“ Но както и да е, работата бѣше много опасна. На дѣсното ни крило липсуваха повече отъ 3000 войници. На всички очитѣ бѣха обърнати къмъ дѣсния флангъ и очакваха всѣка минута нападението отъ страна на сърбитѣ. За щастие, сърбитѣ и този пжтъ останаха вѣрни на привичката си и не се грижеха

много за дѣсното ни крило. Тѣ, вѣроятно, се убѣдиха вече отъ първия пѫтъ, че Бендеревъ и войницитѣ му не разбиратъ да се шегуватъ и че имъ е опасенъ щикътъ. Но при всичко това бѣше като избавление за българитѣ, когато около пладнѣ пристигна извѣстие отъ Бендерева, че разбѣгналитѣ войски се събрали пакъ на мѣстото си и че той е готовъ да започне дѣйствието противъ сърбитѣ. Сѫщевременно получихме и разяснение, по кой начинъ се изгубиха войскитѣ. Тѣ въ тъмнината побъркали пѫтьтъ по бърдата и не могли да намѣрятъ вече своитѣ отряди. При недостатъчното число офицери и унтерофицери войскитѣ се разбѣгали къмъ всички направления и отишле въ ближнитѣ села, за да си търсятъ тамъ храна. Но щомъ се зазори, разбѣгналитѣ войски се събрали пакъ въ селата и отишле на мѣстата си. Това, наистина, отъ една страна не се съгласява до тамъ съ военната дисциплина и рѣдътъ. Но отъ друга страна пъкъ отблъсва съвсѣмъ подозрѣнието, че войскитѣ на Бендерева бѣха деморализирани. Отъ тукъ се вижда сѫщевременно, въ каква голѣма опасность може да достигне една армия, която, както българската, располага съ недостатъчно число офицери и унтерофицери. При този случай искамъ да приведа едно обстоятелство, което отъ една страна показва голѣмъ

недостатъкъ на бълпарската армия, а отъ друга — достойностьта и жьртволюбивостьта на българскитѣ войници. Въ българската армия, именно, липсваше съвсѣмъ полевоевата полиция, която е въведена въ всичкитѣ европейски армии. На всѣки войникъ, слѣдователно, бѣше възможно да се отстрани отъ бойното поле или отъ отрядътъ си. Таквизи бѣжанци не трѣбваше да се боятъ отъ нѣкой надзоръ, защото го нѣмаше. Но такъвъ родъ войници не сѫществуваше при българската армия. Напротивъ, всѣкой бѣше въодушевленъ отъ единственното стремление: да върви напредъ и да се бие. Да, даже болнитѣ и легкораненитѣ не искаха да останатъ назадъ, а тичаха съ голѣмо напрѣгание подиръ отрядитѣ си на бойното поле. Това показва найдобрѣ достойностьта и жьртволюбивостьта на българскитѣ войници, които заслужватъ пълната симпатия отъ всичкитѣ народности. И тѣ сѫ я спечелили отъ цѣла Европа.

Около 1 часъ подиръ пладнѣ, сърбитѣ внезапно отвориха силенъ артилерийски огънь срѣщу главния ни фронтъ. Ние се намѣрихме тъкмо на обѣдъ, когато изгрълмя първия сърбски топъ. Бре, колко сѫ злобни господа сърбитѣ, си помислихъ азъ; тѣ не ни допускатъ нито хлѣбъ да ядемъ спокойно. За по-нататъшно обѣдвание, разбира се, не бѣше вече дума. Обѣдътъ

си остана объдъ, и ние отидохме при батерията, която се намърваше 400 метра далечъ отъ главната квартира на Гуджева. Тукъ веднага се убъдихме, че сърбитъ иматъ намърение да нападнатъ главната ни позиция. На дъсно отъ пжтьтъ настжпваха доста длъги стрълкови редове срещу главния ни фронтъ, подкрепени отъ сърбска артилерия. Българската батерия отвори най-напредъ огъньтъ си срещу сърбската артилерия и показа ясно, че нашитъ крупови превъсходствуватъ много овъхтелитъ сърбски топове. Сърбската артилерия не можеше да издържи огъньтъ на нашата батерия. Тя бъше принудена да се оттегли вече следъ късо време, и то съ голъми загуби. Сърбскитъ гюллета не можиха даже да достигнатъ до нашата батерия. Тъ, следователно, не ни докараха и никакъвъ ущьрбъ. Между това, сърбскитъ стрълци се приближиха на 700 метра до нашата позиция, безъ никакво подкрепление. Съ добръ далекоглъдъ се виждаше по равното поле всъкой особенъ сърбски войникъ. Сърбитъ образуваха превъсходенъ нишанъ за нашата батерия. Тя се въсползува отъ сгодната случка и отправи веднага нъколко гранати срещу този живъ нишанъ. Князь Александръ се качи на парапетътъ отъ батерията и наблюдаваше отъ тамъ движенията на това нападение. Това не

приличаше нито на сериозно нападение, нито на демонстрация, нито пъкъ на рекогносцировка. На нападение не приличаше, защото съ шепа хора не се нападатъ главни позиции. На демонстрация тъй сѫщо не, защото нѣмахме работа на никое друго мѣсто, за да се отклони вниманието ни отъ тамъ. А на рекогносцировка още по-малко, защото господа сърбитѣ знаѣха твърдѣ добрѣ, какво иматъ предъ себѣ-си. Нападението на сърбитѣ, слѣдователно, нѣмаше никаква извѣстна цѣль. Само това може да се приеме, че сърбския предводитель, вѣроятно, осѣщалъ нуждата да се отърве отъ нѣколко стотини човѣци — нѣщо, което и сполучи. Нашитѣ гранати удряха съ ужасна точность въ живитѣ нишани. Всѣка граната раскѫсваше по нѣколко сърби на кѫсове. Зрѣлището бѣше грозно. Но въ битката най-чувствителния става твърдъ и безчувствителенъ. Така бѣше и съ насъ. Ние глѣдахме отъ батерията, като отъ театрална ложа на това грозно убивание на човѣцитѣ! Князьтъ внезапно спусна далекоглѣдътъ и слѣзе отъ парапетътъ. „Не искамъ да глѣдамъ повече това убивание,“ извика той. „Срамно е, че ме принуждаватъ да избивамъ тѣзи бѣдни и невинни човѣци, и защо? за една глупава и гнусна политика!“ Желалъ бихъ, краль Миланъ да чуеше тѣзи достойни думи на князя Алек-

сандра, когото той искаше да упропасти наедно съ страната му.

Сърбскитѣ войници издържаха гранатния огънь съ удивителна тишина. Това имъ прави голѣма честь. Но за по-нататъшно настжпвание не бѣше мислимо. Въ това се убѣдиха и самитѣ сърбски офицери. Тѣ най-сетнѣ оттеглиха стрѣлцитѣ си изъ областьта на артилерийския огънь. Българитѣ се отърваха отъ нѣколко дузини гранати, а сърбитѣ — отъ нѣколко стотини войници — и работата бѣше свършена. Съ тази малка трагедия бѣха свършени операциитѣ въ фронтътъ. Остатъкътъ отъ деньтъ принадлѣжеше исключително на дѣсното ни крило. Щомъ Бендеревъ забѣлѣжи настжпванието на сърбитѣ срѣщу главната ни позиция, той веднага издаде заповѣдь на бригадата за нападение. Нападението му имаше двояка цѣль: 1) да подкрѣпи защищаванието на главната позиция и 2) да усвои, колкото е възможно по-много мѣстность на дѣсното крило. Двѣ дружини настжпваха въ фронтътъ и нападнаха сърбскитѣ позиции съ голѣмо усилие, а отъ Мало-Малово напредваше една трета дружина срѣщу лѣвия сърбски фланкъ. Битката прие сериозенъ характеръ. Бендеревъ премина повторно къмъ пристжпъ и съ щикъ испжди сърбитѣ изъ позициитѣ. Около 4 часа князь Александръ проводи заповѣдь на Бенде-

рева, да превземе една доста голѣма възвишенность. Съ превземанието на тази възвишенность князьтъ именно искаше да предупреди, да не би сърбитѣ презъ нощьта да построятъ на нея нѣкоя батерия. Въ този случай дѣсното ни крило щеше да бѫде изложено на голѣма опасность. Нападението на тази възвишенность се предприе отъ сѣверъ и истокъ чрезъ Бендеревитѣ дружини и една дружина отъ главната позиция. Дружината настѫпваше край пѫтьтъ и отблъсваше полека лека сърбитѣ изъ равнината, а Бендеревитѣ дружини настѫпваха направо къмъ цѣльта си. При тази битка имахъ случай да сравня огнянната дисциплина на двѣтѣ армии. Наистина, и българитѣ грымѣха по-скоро, отъ колкото бѣше нуждно. Но това не бѣше нищо спротивъ ужасната скорострѣлба, която сърбитѣ поддържаха почти единъ часъ срѣщу българскитѣ стрѣлци! Огъньтъ не спираше нито на половина минута. Сърбитѣ грымѣха съ удивителна скорость. Ако поне всѣки педесетий крушумъ да е ударилъ по единъ български войникъ, то нито единъ не щеше да остане живъ. Сърбитѣ колкото скоро стрѣляха, толкова тѣ лошо мѣрѣха. Почти всичкитѣ имъ крушуми отидоха на вѣтърътъ. Загубитѣ на българитѣ бѣха съвсѣмъ малки въ съразмѣрность съ силния сърбски огънь. Около 5 $^1/_2$ часа вѣтрътъ ни докара отъ вър-

ховетѣ на възвишенностьта звуковетѣ на „Шуми Марица.“ Ние не можихме да видимъ нищо. Възвишенностьта бѣше покрита съ непроницаема мъгла. Но отъ отдалечаванието на огъньтъ се убѣдихме, че Бендеревъ превзе и тази височина. Между това се замьркна. Въ равнината се забѣлъзваха само тукъ тамѣ огнянни мълни на стрѣлцитѣ. Но това трая само кратко време. Сетнѣ се умири всичко.

Ние мислихме, че работата е свършена за този день. Князьтъ и щаба му се отправи полека пакъ за къмъ Сливница. Войницитѣ го поздравляваха навсѣкждѣ съ гръмогласно урра. Но насъ ни очакваше още едно малко приключение. Азъ казахъ вече, че сърбскитѣ гранати не достигваха до нашата батерия и за това наблюдавахме отъ тамъ битката, както изъ театрална ложа, безъ да бждемъ изложени на опасность. Но работата излѣзе друго-яче. Като пристигнахме почти въ Сливница, 1500—2000 метра задъ позицийтѣ ни, върху главитѣ внезапно се чу едно свойственно шумтение, и минутно слѣдъ това видѣхме предъ и задъ насъ гранати. Единъ погледъ на назадъ ни увѣри, че една граната падна и при „Гуджевия палатъ.“ Това, наистина, не бѣше угодно зрѣлище. Но отъ друга страна показва пакъ твърдѣ ясно, до колко бѣха любезни сърбитѣ. Тѣ види се, не искаха

да употрѣбятъ далекострѣлнитѣ си топове, до като се намѣрвахме въ батерията, а чакъ сега, когато се отдалечихме отъ нея. Но тази сърбска любезность не се показа до тамъ чистосърдчна. Тя бѣше принудена любезность. Че е така, това узнахме по-сетнѣ. Сърбитѣ не располагали тогава още съ далекострѣлни топове, когато се намѣрвахме въ батерията. Тѣ получили чакъ предъ вечерь двѣ крупови батерии — и веднага се похвалиха съ тѣхъ. Както и да е, за насъ бѣше твърдѣ неугодно, когато гранатитѣ започнаха да удрятъ на едно мѣсто, гдѣто мислѣхме, че сме тъй спокойни и безопасни, както въ Авраамовото лоно.

Въ главната квартира на князя владѣеше голѣмо удоволствие. На всѣкждѣ се виждаха весели лица. На всѣкждѣ се чуваха добри извѣстия. Работата започна да върви добрѣ: сърбскитѣ нападения се отблъснаха по всичкитѣ точки; нови подкрѣпления пристигнаха; Бендеревъ усвои една важна позиция и отблъсна сърбитѣ още 5 километра къмъ Драгоманъ. Тѣзи радостни нѣща се чуха въ главната квартира на князя. Но това весело расположение не трая дълго време. Около 9 часа на вечерь отъ лѣвото ни крило пристигна едно доста обезпокоително извѣстие. Командантинътъ на лѣвото крило съобщи на князя, че сърбитѣ се приготовляватъ да испратятъ единъ доста силенъ отрядъ

за къмъ Брезникъ. А това значи: сърбитѣ искатъ да влѣзатъ презъ Перникъ въ София. Планътъ на сърбитѣ не бѣше лошъ. Князьтъ веднага натовари капитанина Попова, да тръгне съ три дружини за къмъ Брезникъ и да употрѣби всичкитѣ усилия, щото сърбитѣ да не влѣзътъ въ Перникъ. Това, наистина, сж хубави думи. Но какво могжтъ да сторятъ три дружини противъ една дивизия! Сърбитѣ проводили въ Брезникъ една цѣла дивизия. Това узна князьтъ чакъ късно презъ нощьта. Но както и да е, азъ не дадохъ голѣмо значение на тази сърбска демонстрация, отидохъ си въ кжщата, лѣгнахъ спокойно на твърдото си лѣгло и заспахъ въ блаженъ сънь, безъ никакво предчувствие, че нови телеграмми ще обезпокоятъ до крайность князьтъ н щаба му. Азъ спахъ цѣлата нощь твърдѣ добрѣ, безъ да сънувамъ нѣщо лошо.

XIII.

Третия день.

На кждѣ отидоха мжгливитѣ облаци, които висѣха до сега надъ Сливница? Ясна слънчева свѣтлина се смѣеше на надолѣ отъ небето, когато на 7 ноемврий около 7 часа сутриньта излѣзохъ изъ кжщата си. Както плѣнникъ поздравлява свободата, така и азъ поздравихъ избавлението ни отъмжглата, джждьтъ и снѣгътъ. Въсхитенъ отъ вчерашнитѣ радостни извѣстия и вдъхновенъ отъ най-смѣлитѣ надежди, че днешния день ще ни докара нови блѣскави побѣди, отидохъ съ весело сърдце къмъ „княжеския конакъ." Така наричаха бѣдната селска кръчма, въ която живѣеше князьтъ и щаба му. Но всичкитѣ ми смѣли надежди бѣха унищожени, като видѣхъ скърбнитѣ лица въ конакътъ. „Какво се е случило?" запитахъ барона фонъ Ридезела. — „Лоши извѣстия," бѣше отговорътъ му. — „Сърбитѣ настжпватъ презъ Брезникъ къмъ Перникъ и заплашватъ София. Князьтъ тръгва тозъ

часъ за столицата, за да организира тамъ отбраната." — Сърбитѣ настжпватъ презъ Брезникъ къмъ Перникъ — това не значи само заплашвание на столицата, но и най-голѣмата опасность за армията въ Сливница. За това ли българитѣ се бориха два деня, като львове, при Сливница, за да бждятъ сега заплѣнени? Това не може да бжде истина. Отъ начало не искахъ да вървамъ на това извѣстие. Но очевидностьта ме научи, че е тъй: тамъ стоеха колата на князя, а до тѣхъ самия князь, приготвенъ за тръгванпе. Азъ веднага си помислихъ: когато князь Александръ въ тази критическа минута напуска войската си, тогава столицата трѣбва да се намърва въ опасность; тогава работата трѣбва да стои твърдѣ лошо. Какво се случи презъ нощьта, за да докара това промѣнение? Командантинътъ на позициитѣ при Брезникъ телеграфиралъ на 6-ий презъ нощьта, че не може да противостои вече срѣщу сърбскитѣ нападения; че отстжпва въ направление къмъ София, и че моли за подкрѣпления. Но отъ гдѣ да се зематъ подкрѣпления? София бѣше лишена отъ войска. Подкрѣпленията, дохождайки отъ Източна-Румелия, напуснаха едвамъ Ихтиманъ. Подкрѣпленията се очакваха чакъ послѣ пладнѣ въ София. Положението бѣше критическо. „Точката на тяжестьта," така каза князьтъ, „лѣжи минутно

на линията Брезникъ — София. Азъ за това трѣбва да отида тамъ. Сливница се удьржа два деня и ще може да се удьржи и безъ мене още нѣколко дни. Въ това сьмь напълно увѣренъ, защото познавамъ храбростьта на войницитѣ си и способностьта на предводителитѣ имъ. Гуджевъ и Бендеревъ ми даватъ за туй нѣщо най-доброто поржчителство. Днесь, или най-късно утрѣ, ще бжде всичко рѣшено. Моето убеждение е това, че единъ князь трѣбва да се намѣрва тамъ, гдѣто грози най-голѣмата опасность за народътъ и страната му.“ При всичката му видима тишина, князьтъ бѣше пакъ длълбоко трогнатъ, когато напусна Сливница. За него бѣше много мжчно да замѣни ролята на върховенъ предводитель съ тая на организаторъ. Но той се покори на повелителната нужда, безъ да глѣда на личнитѣ си наклонности. Неговото чувство му казваше, че трѣбва да отиде тамъ, гдѣто може да докара най-голѣма полза за страната си. Благото на страната му бѣше по-скжпо, отъ колкото всичко друго. Той знаеше твърдѣ добрѣ, че неприятелитѣ му ще се въсползуватъ отъ това и ще кажатъ на народа: князьтъ ви е напусналъ армията въ минутата на най-голѣмата опасность; той е избѣгналъ отъ Сливница. Азъ сьмь на това мнѣние, че не е голѣмо геройство, ако човѣкъ хладнокръвно

напредва противъ неприятелския огънь. Това сж направили милиони човѣци преди насъ и ще направятъ милиони и слѣдъ насъ. По-високо цѣня моралната смѣлость на този, който е тъй дързостенъ, да жъртвува и честьта си за благото на отечеството си.

И моето намѣрение бѣше тоже скоро рѣшено. Азъ си казахъ, че тамъ, гдѣто се намѣрва князьтъ, трѣбва да падне рѣшението — и 5 минути слѣдъ това коньтъ ми бѣ осѣдланъ и азъ се намѣрвахъ на пжтьтъ за къмъ София. Жалко ми бѣше да оставя героитѣ на Сливница. Азъ напуснахъ Сливница заедно съ прочутия български патриотъ Стамболова. Това бѣше едно отъ най-неугоднитѣ ми пжтувания въ живота ми. Едвамъ се отдалечихме $^{1}/_{4}$ часъ отъ Сливница — и внезапно чухме силенъ гръмежъ отъ топове. Стамболовъ и азъ спрѣхме коньетѣ си да слушаме. Ние се намѣрвахме въ критическо положение. „Не е ли по-добрѣ, да се възвърнемъ въ Сливница?“ запитахъ Стамболова. „Не,“ отговори той въ кратце и шибна коньтъ си. Азъ послѣдвахъ примѣрътъ му, шибнахъ коньтъ си — и въ галопъ тръгнахъ подирѣ му. Но колкото по-много се приближавахме къмъ София, толкова по-силно гръмѣха топоветѣ. По-вторно посъвѣтвахъ Стамболова да се възвърнемъ въ Сливница. Но той,

вмѣсто да ме послуша, изсме се и продължи спокойно пжтуванието си. И чакъ като стигнахме въ София, се увѣрихъ, че нѣма вече да се възвърна въ сливница.

Картината на Столицата бѣше доста печална. Вече на 3 километра предъ градътъ срѣщнахме по пжтьтъ много човѣци съ уплашени лица. Всичкитѣ се отправиха къмъ Стамболова съ различни запитвания. Единъ питаше: какъ върви работата въ Сливница? Други: вѣрно ли е, че сърбитѣ се намѣрватъ вече въ Перникъ? Трети: истина ли е, че сърбитѣ ще пристигнатъ тази вечерь въ София? и т. н. Стамболовъ, разбира се, утѣшаваше всичкитѣ съ насърдчителни думи, безъ да знае самичакъ нѣщо положително. Онзи, който не бѣше глухъ, той можеше да се увѣри отъ силния гръмежъ на топоветѣ, че битката върлува още непрестанно. Улицитѣ на градътъ бѣха пълни съ народъ, дюкенитѣ затворени; съ една дума: всичко приличаше така, като че отъ минута на минута се очакваше встжпванието на сърбитѣ въ столицата.

Първото ми бѣше, да посѣтя президентъ министра Каравелова. На пжтьтъ, близо до княжеския палатъ, срѣщнахъ единъ приятель, който ме спре и ми каза: „Знаете ли, че сърбитѣ се намѣрватъ вече въ Кюстинбродъ? — Да, тѣ, може

би, сѫ пристигнали вече и въ Бали-Ефенди. Тази вечерь ги очакваме въ София. Ето, на кѫдѣ излѣзе работата." Азъ му казахъ: господине, това е лъжа и се упѫтихъ да го оставя. Но той ме спре отново и ми отговори: „Това не е лъжа, а жива истина, единъ очевидецъ ми съобщи това!" Отъ тукъ се вижда твърдѣ ясно, какви лъжи се продаваха въ това време въ София, само и само, за да се деморализира народътъ и произведе обща паника между населението. И Каравеловъ бѣше вече заразенъ отъ паниката. Той ми каза: „Работата, наистина, стои твърдѣ лошо, но подкрѣпленията отъ Ихтиманъ трѣбва да пристигнатъ тази минута въ София. Князьтъ ще тръгне веднага слѣдъ пристигването на подкрѣпленията презъ Бали-Ефенди кѫдѣ Брезникъ, за да спре сърбитѣ. Работата не е още изгубена; но паритѣ на народната банка наедно съ министерскитѣ архиви се испратиха за по-голѣма сигурность въ Плѣвенъ, и пр." Каравеловата стая бѣше, токо-рѣчи, обсадена съ посѣтители. Но и тѣ бѣха заразени отъ паниката, която владѣеше между населението. На всѣкѫдѣ се виждаха само безутешни лица и крайно отчаяние. Само една малка, млада господжа правеше едно исключение отъ всичкитѣ присѫтствующи. А това бѣше г-жа Катинка Каравелова, любезната сѫпруга на минис-

тра президента. Само тя остана непоколебаема и не вѣрваше на лъжливитѣ слухове, които се пръскаха по градътъ отъ извѣстни хора. Тя ми каза: „Не се страхувайте, господине! Азъ Ви увѣрявамъ, че е невъзможно сърбитѣ да побѣдятъ българскитѣ юнаци, и тъй като е невъзможно, то нѣма и да стане. Бѫдете спокойни и не слушайте на глупавитѣ слухове. Вий ще се увѣрите слѣдъ нѣколко часа, че говоря истината.“ Съ голѣмо удивление слушахъ думитѣ на господжа Катинка Каравелова. Но за срамъ трѣбва да призная, че и азъ бѣхъ заразенъ отъ паниката и не искахъ да повѣрвамъ на думитѣ ѝ. Право се говореше сетнѣ, че на 7 ноемврий господжа Катинка Каравелова бѣше единственния мѫжь между софийското населѣние.

Между това стана пладнѣ. Азъ отидохъ въ „Клубътъ,“ за да хапна малко, защото бѣхъ много огладнялъ. Въ „Клубътъ“ — сборището на дипломатитѣ и политиканитѣ въ София — владѣеше сѫщата паника, както и по улицитѣ. Тукъ чухъ по-много, отъ колкото ми трѣбваше. Единъ политиканъ ми съобщи, че дипломатическото тѣло щело да предаде на правителството една нота, въ която се умолява князътъ, да предаде София безъ бой на сърбитѣ въ интересътъ на гражданството. Хубава работа, си помислихъ. За щастие, господа дипломатитѣ нѣ-

маха нужда да предадътъ филантроническата си нота. Храбрия капитанъ Поповъ ги отърва отъ този трудъ. Други единъ ми каза, че сърбитѣ се приближаватъ отъ всички страни къмъ София; че сѫ отдалечени само 17 километра отъ градътъ, и че ще влѣзатъ днесь предъ вечерь, или най-късно утрѣ въ столицата. Трети единъ ми пъкъ каза, че дѣдо Цанковъ и съдружницитѣ му агитиратъ между заплашения народъ, за да се испѫди князьтъ, който е виновенъ за всичко; че само чрезъ испѫжданието на князьтъ може да се избави България отъ грозящата я пропасть; че испѫжданието на князьтъ не е само желанието на освободителката ни Руссия, ами и желанието на всичкитѣ други велики сили, и че Цанковъ, Кояндръ и Балабановъ се готвятъ да приематъ привременното правителство, и пр. . . . Смаянъ отъ тѣзи ужасни новини, отидохъ въ княжеския дворецъ, за да се срѣщна съ адютантинътъ Увалиева, който наедно съ князьтъ пристигна изъ Сливница. Азъ го срѣщнахъ на пѫтьтъ къмъ телеграфната станция. „Какви новини?“ го запитахъ. — „Гуджевъ се държи храбро.“ — „А Брезникъ?“ — „Отъ тамъ нѣма извѣстия.“ — Азъ отидохъ въ „Хотелъ България.“ Но и тамъ чухъ сѫщата пѣсень, каквато и въ „Клубътъ.“ Отъ тамъ се отправихъ пакъ къмъ Каравелова, гдѣто мислѣхъ, че ще срѣщ-

на и военния министръ Никифорова. На пжтьтъ, близо при княжеския дворецъ, съзрѣхъ министра Цанова. По буйния му ходъ забѣлѣжихъ веднага, че трѣбва да има нѣщо важно. Азъ удвоихъ крачкитѣ си и се отправихъ направо къмъ Цанова. Но преди още да пристигна до него и да му продумамъ, той ми извика:

„Брезникъ е превзетъ. Сърбитѣ разбити. Поповъ настжпва къмъ Трьнъ.“

Азъ бѣхъ смаянъ отъ радость. Извѣстието на Цанова ме изненаде по-много, отъ колкото да би стжпилъ предъ мене самия краль Миланъ. Страхътъ и старанията ми исчезнаха минутно изъ сърдцето. Азъ се чувствувахъ както новороденъ. Браво, Поповъ! казахъ въ себѣ-си и неволно помислихъ думитѣ на господжа Катинка Каравелова. И този пжть къмъ София бѣше пресѣченъ на сърбитѣ. Една нова побѣда за българското оржжие спечелена —, а съ испжжданието на князьтъ и съ регенството на дѣда Цанкова не бѣше нищо. — Бѣдния старецъ Цанковъ се скри веднага въ мишата дупка и чакаше за по-благополучно време.

Тази славна побѣда на българитѣ докара джлбока печаль за Кояндровцитѣ и Цанковиститѣ, а неописуемо веселие за народътъ, щомъ той се извѣсти отъ станалото. Народътъ бѣше като наелектризиранъ, щомъ чу това побѣдоносно извѣс-

тие. Страхътъ и скърбьта се обърнаха въ крайно веселие и радость. Това показва най-добрѣ слабата черта на човѣшкия характеръ. Азъ не бѣхъ тъй щастливъ да видя това промѣнение съ собственнитѣ си очи. Щомъ се научихъ, че князьтъ тръгва повторно за Сливница, то и моето намѣрение бѣше рѣшено. Петь минути слѣдъ публикуванието на побѣдата бѣхъ вече въ каруцата заедно съ господина Стамболова — и се возихме къмъ сѫщото мѣсто, което тази сутринь напуснахме съ коньетѣ. Ние, разбира се, бѣхме по-добрѣ разположени, отъ колкото заранъта. Но всичкитѣ ни скърби пакъ не бѣха исчезнали. Непрестанния грѫмежъ на топоветѣ най-добрѣ ни показваше, че битката не е още свършена. На пѫтьтъ срѣщнахме нѣколко ординарци. Тѣ ни казаха, че Гуджевъ е отблъсналъ по най-славенъ начинъ всичкитѣ нападения на сърбитѣ. Десеть километра предъ Сливница срѣщнахме пакъ единъ офицеринъ. Той не само че ни подтвърди извѣстието на ординарцитѣ, но ни съобщи още, че българскитѣ войски настѫпватъ по цѣлата линия. Земята горѣше подъ краката ни. Азъ заповѣдахъ на каруцарьтъ ми да гони коньетѣ, колкото е възможно по-скоро. Ние пристигнахме около 5 ч. въ Сливница, гдѣто ни се потвърди извѣстието за голѣмата побѣда. Веднага се качихме на

коньетѣ си и се отправихме къмъ позицията. Боятъ бѣше вече престаналъ, когато пристигнахме тамъ. Ние не можахме да видимъ станалитѣ промѣнения на бойното поле, защото се бѣше вече смрькнало. По веселитѣ лица на офицеритѣ забѣлѣжихме веднага, че деньтъ бѣше много щастливъ. Гуджевъ и щабътъ му не бѣше се повърналъ още въ палатътъ си. Ние се отправихме да го търсимъ. Като първи знакъ на побѣдата забѣлѣжихме, че батериитѣ ни не се намѣрваха вече въ старитѣ окопи; тѣ, слѣдователно, бѣха напреднали. Най-сетнѣ намѣрихме и Гуджева. Но едвамъ имахме време да го поздравимъ и да му честитимъ, ето че и отъ дѣсния фланкъ внезапно се чу гръмогласно урра, която извѣстяваше идванието на князьтъ. Въ една минута бѣхме при князьтъ. Той пригърна Гуджева и го цѣлуна. Слѣдъ като прие кратко извѣстие върху произшествието на битката и благодари още веднѫжь на офицеритѣ, князьтъ отиде въ Сливница. При пристиганието ми въ „конакътъ“ се извѣстихъ по-отблизо за станалата побѣда при Брезникъ. Както вече казахъ, капитанъ Поповъ на 6 ноемврий нощѣмъ тръгна съ три дружини къмъ Брезникъ. Той потеглилъ всичкитѣ войски съ себѣ-си, които срѣщналъ по пѫтътъ. Съ онзи духъ на смѣлостьта, който отличаваше всички-

тѣ български офицери, Поповъ на 7 ноемврий заранььта нападналъ ненадѣйно неприятеля, разбилъ го и го принудилъ да се оттегли бързишкомъ въ Трънъ. Поповъ, разбира се, не се задоволи само да разбие негриятеля и да превземе Брезникъ, но се впусна задъ неприятеля и го преслѣдва до Трънъ.

Битката при Сливница се свърши по слѣдующия начинъ: около 8 часа Бендеревъ предприе отново дѣйствието на дѣсното крило. Той имаше намѣрение да напредва до Драгоманъ и да пресѣче на неприятеля пѫтьтъ къмъ Царибродъ. Чрезъ успѣхитѣ насърченитѣ войски правиха чудеса подъ младия си предводитель. Тѣ си спечелиха неограничена самонадѣянность съ направенитѣ опити въ предишнитѣ битки. И въсползувани отъ опита, българскитѣ войници бѣха се убѣдили вече, че сърбитѣ се страхуватъ отъ щиковетѣ имъ. Тѣ, слѣдователно, бѣха вдъхновени отъ стремление, да се приближѫтъ, колкото е възможно по-много къмъ сърбитѣ, за да могѫтъ да ги нападнатъ съ щикътъ. Бендеревъ ми расказа сетнѣ, че не е можалъ да спре вече войницитѣ си, щомъ тѣ преминавали веднѫжъ къмъ пристѫпъ. Войницитѣ му инстинктивно си присвоили теорията на мъртвия ѫгълъ и се убѣдили, че иматъ голѣми загуби на далечни растояния, а почти никакви

на близски. При всѣкой пристѫпъ войницитѣ бѣгаха съ неизказана скорость къмъ политѣ на бърдата, отпочиваха си тамъ нѣколко секунди и веднага слѣдъ това започваха да се качатъ по бърдата. И какво трудно качение бѣше това! При Сливница бърдата сѫ доста стрьмни, но при Драгоманъ двойно и трайно по-стрьмни. Азъ самичакъ сетнѣ бѣхъ на нѣколко отъ тѣзи бърда и се удивлявамъ още и до днесь, какъ българитѣ слѣдъ въскачванието си на тѣзи бърда имаха още сила да нападатъ сърбитѣ съ щикъ. Още по-много се удивлявамъ, обаче, какъ сърбитѣ не сѫ хвърлили измѫченитѣ българи презъ глава на долѣ изъ бърдата. Но на този день моралната сила на сърбитѣ бѣше вече расклатена. Тѣ сега не очакваха вече българитѣ въ позициитѣ си, за да се борятъ съ тѣхъ. Въ много случаи сърбитѣ напущаха позициитѣ, щомъ чуѣха звуковетѣ на „Шуми Марица.“ Военнитѣ специалисти се препиратъ много за ползата отъ военнитѣ музики. И азъ бѣхъ единъ отъ неприятелитѣ на военната музика. Но въ тази война се убѣдихъ въ противното. Не зная, да ли Бендеревъ е любитель на музиката или не. Само това зная добрѣ, че Бендеревъ е утрѣблявалъ до такава изобилна мѣрка музиката, както никой други въ тази война. При всѣко нападателно движение свирѣше музика, и то на

чело на нападателнитѣ колони. По общето мнѣние свирнята ѝ правеше голѣмо впечатление на войницитѣ, а още по-голѣмо на сърбитѣ. Тѣ вижда се, не обичатъ музиката, защото бѣгаха отъ нея. . . . . .

Най-мжчния пристжпъ бѣше на послѣдната, предъ Драгоманъ лѣжащата, стръмна височина. Тамъ българитѣ бѣха принудени да употрѣбятъ още единъ пжтъ щикътъ противъ сърбитѣ. Слѣдъ превземанието на тази височина българитѣ бѣха господари надъ цѣлата бърдиста область на дѣсно отъ пжтьтъ до Драгоманъ. Българитѣ провождаха патрули до самото село Драгоманъ. Сжщевременно бѣха напреднали по пжтьтъ войскитѣ на главната позиция, за да подкрѣпляватъ операцията на дѣсното крило. Чрезъ това се промѣни съвсѣмъ фронтътъ на двѣтѣ неприятелски армии. Сърбитѣ стояха преди перпендикулярно къмъ пжтьтъ, сир. тѣ образуваха една линия отъ югъ къмъ сѣверъ. Сега обаче, фронтътъ имъ стоеше отъ югъ къмъ сѣверо-западъ. Бендеревъ имаше намѣрение да се въсползува отъ това промѣнение на неприятелския фронтъ. Той искаше да се хвърли отъ сѣверъ на сръбското лѣво крило, да пресѣче на сърбитѣ пжтьтъ къмъ Драгоманъ и да ги принуди да се оттеглятъ къмъ Трънъ, гдѣто се намѣрваше Поповъ. Но преди още да

започне дѣйствието Бендеревъ доби заповѣдь отъ Гуджева, да спре привременно нападателното си дѣйствие. Азъ мисля, че заповѣдьта на Гуджева бѣше съвсѣмъ умѣстна и правилна. Но отъ друга страна Бендеревъ пакъ подтвърдява, че е можилъ да докара ужасно поражение на сърбитѣ, ако Гуджевъ му бѣше позволилъ да се хвърли съ дружинитѣ си на деморализиранитѣ сърби. Мнѣнието на Бендерева може да бжде съвсѣмъ вѣрно, но главното предводителство не знаеше тогава още точно, до коя стъпень сърбската войска бѣше деморализирана. Главното предводителство трѣбваше да чака още нѣколко време, за да може да се увѣри отъ туй нѣщо. Безъ точно увѣрение Гуджевъ не е можалъ да допусне една такава опасна операция на дѣсното крило.

Около $2^1/_2$ часа слѣдъ обѣдъ сърбитѣ се опитаха още веднжжь да нападнатъ позицитѣ ни. Тѣ настжпваха съ доста голѣми масси срѣщу лѣвото крило на главната ни позиция. Битката върлува по-много отъ половина часъ и се свърши съ съвършенното поражение на сърбитѣ. Сега Гуджевъ издаде заповѣдь за общо настжпление по цѣлата линия: лѣвото крило направи едно движение на дѣсно; войската на главната позиция ускори движението си и настжпваше по пжтьтъ; Бендеревата бригада из-

лѣзе изъ бърдата и напредваше по долината. Българскитѣ масси се валяха напредъ, както вълнитѣ по развълнуваното море и на всѣкждѣ отблъсваха сърбитѣ, до като тъмнината не спре движението имъ. Третята битка при Сливница бѣше свършена и докара окончателното поражение на сърбитѣ.

Отбранението бѣше свършено. Сега започна едно ново дѣйствие въ историята на тази война. Ролитѣ се измѣниха. Отбранението се обърна на сърбитѣ, а нападението на българитѣ.

XIV.

Слѣдъ побѣдата.

Българската главна квартира. „Конакътъ." Сърбскитѣ плѣнници и бѣжанци. Единъ „прусски" патрулъ. Подкрѣпленията. Защищаванието на Виддинъ. Поповъ въ Трьнъ и Паница въ София.

Слѣдъ три дневно геройско борение на войскитѣ ни се даде два деня отпочивка. Да, тази отпочивка бѣше необходимо нуждна най-вече за преглѣждание на раненитѣ. Но сърбитѣ осѣщаха още по-голѣма нужда отъ подобна почивка. И тъй, можахме да преживѣемъ тѣзи два деня, както въ мирно време. Умилната слънчева свѣтлина се смѣеше презъ цѣлия день на надолѣ отъ синьото небе. По позициитѣ на Сливница владѣеше буенъ животъ и неисказано веселие. Слънцето стопли замрьзналитѣ ни членове и кръвьта започна да се вълнува по-буйно изъ жилитѣ ни. Къмъ това тѣлесно удоволствие се придружиха още гордостьта и радостьта за спечеленитѣ славни побѣди. Войскитѣ ни за

първъ пжтъ добиха блѣскаво удовлетворение за дългитѣ си теготи и мжки. А това удовлетворение се състоеше въ наказанието на сърбитѣ за подлото и дѣбнишкото имъ нападение на страната. И дѣйствително, това удовлетворение бѣше неописаемо. Бѣднитѣ войници съ калнитѣ мокри дрѣхи и полупразнитѣ желуджци се съживиха токо-рѣчи отново. Топлата умилна слънчева свѣтлина и веселието между войницитѣ преобърнаха вчерашното кърваво грозно зрѣлище на смѣяща картина. Музикитѣ свиреха весело по позициитѣ. Офицеритѣ си правиха взаимни посѣщения. Войницитѣ показваха съ гордость многобройнитѣ си сърбски трофеи. Почти всѣки български войникъ притѣжаваше по една пушка, по единъ револверъ, по една сабя, по една шапка, и пр. Макаръ тѣзи нѣща и да не бѣха отъ голѣма стойность, но тѣ представляваха пакъ многоваженъ pretium affectionis за българскитѣ войници, понеже ги спечелиха съ драгоцѣнна българска кръвь. И когато доблѣстния български вождъ, князь Александръ, посѣти позициитѣ, войницитѣ го поздравиха съ такова гръмогласно урра, щото земята трепереше отъ него.

Тъй като въ двата деня бѣше всичко тихо и мирно, то ще употрѣбя това време, за да запозная читателитѣ съ главната квартира на

князь Александра и съ лицата, които го обкржжаваха. Тамъ преди всичко намѣрваме младия принцъ Францъ Иосифа фонъ Батемберга, братътъ на доблѣстния ни вождъ. Принцътъ служаше като подпоручикъ въ I-ий пруссски гвардейски пѣши полкъ и се намѣрваше случайно при брата си на отпускъ, когата българския народъ провъзгласи съединението на Сѣверна и Южна-България. Той, разбира се, не е искалъ да напустне брата си въ времето на опасностьта, и остана при него. Преди още да избухне сърбската война принцъ Францъ Иосифъ получи едно писмо отъ полковника си, въ което му съобщаваше, че трѣбва незабавно да се възвърне въ Германия, или да си даде оставката. Принцътъ направи послѣднето. Той телеграфически даде оставката си на царя Вилхелма. Русситѣ веднага прьснаха една телеграмма въ свѣтътъ, че принцътъ по грубъ начинъ хвьрлилъ офицерската си диплома предъ краката на германския царь Вилхелма. Тѣ, вижда се, имаха намѣрение да очернятъ въ Берлинъ и тогози Батемберга. Но русситѣ не постигнаха цѣльта си. Въ Берлинъ бѣха добрѣ извѣстени отъ истинската работа. Нѣмскитѣ вѣстници безъ голѣми церемонии казаха, че русската телеграмма е лъжлива и че е прьсната отъ русситѣ само съ тази цѣль, за да компромити-

ратъ принца предъ германския народъ, и пр. Царь Вилхелмъ прие оставката на принца Францъ Иосифа и го уволни изъ германската армия. Принцътъ стжпи сетнѣ въ българската армия и участвуваше, като подпоручикъ на I-ий конни полкъ, въ щабътъ на княза, при всичкитѣ битки. Той се намѣрваше винаги край княза, дѣлеше съ него братски всичкитѣ тегоги и опасности, и си спечели чрезъ примѣрната си любезность и храбрость симпатиитѣ на офицеритѣ и войницитѣ.

Слѣдъ принца иде стария другаръ на княза, подполковникъ баронъ фонъ Ридезелъ, преди подпоручикъ въ хессенский гвардейски пѣши полкъ № 24. Той занимаваше двояка длъжность: длъжностьта на хофмаршалинъ и — на флигеладютантинъ. Отъ тукъ се вижда, че отъ достоенъ германски офицеринъ може да се направи всичко. Ридезелъ трѣбваше да се грижи за благото на главната квартира и да задоволи досадната дипломация, която непрестанно ни убезпокояваше съ глупавитѣ си ноти. Длъжностьта на Ридезела бѣше твърдѣ трудна, защото човѣкъ може да се отбрани по-лѣсно отъ рой гладни мухи, отъ колкото отъ единъ досаденъ дипломатъ. . . .

Единъ отъ най-вѣрнитѣ и дѣятелнитѣ служители на княза бѣше кабинетния съвѣтникъ

Менгесъ. Той имаше върхъ себѣ-си трудната корреспондентна служба и шифрованието на телеграммитѣ. Менгесъ бѣше неуморимъ работникъ. Той работеше денъмъ и нощъмъ и бѣше при това всѣкога добрѣ расположенъ.

Съ това бѣше исчерпенъ германския елементъ въ главната квартира. Сега ни оставатъ още българитѣ: адютантитѣ Винаровъ, Увалиевъ, Стояновъ и Таневъ. Тъй като е необоримъ фактъ, че България е селска държава (селско общество), то си представихъ, че ще имамъ работа съ прости, необразовани офицери. Но азъ се излъгахъ. Българскитѣ офицери сѫ безъ разлика любезни, добрѣ образовани и храбри мѫже, вдъхновени отъ примѣренъ патриотизмъ, самонадѣянность и жъртволюбивость. Съ една дума: българскитѣ офицери сѫ достойни мѫже, които би могли да служатъ за гордость на България въ всѣка европейска армия. Времето, което прокарахъ между тѣхъ, ще ми остане до живота едно приятно въспоминание.

Тукъ трѣбва да кажа нѣщо и за началника на генералния щабъ, капитанъ Петрова, и за началника на артиллерията, капитанъ Панова. Петровъ, по възрастьта си, бѣше най-младия началникъ на щаба въ цѣлия свѣтъ. Той бѣше едвамъ на 26 годишна възрасть и изглѣж-

даше по-младъ, отъ колкото е. Петровъ е интелигентенъ и трудолюбивъ мѫжь, оптимистъ, миренъ въ битката и веселъ въ дружеството: такъвъ бѣше началникътъ на българския генераленъ щабъ. Съвсѣмъ друго явление представлява капитанъ Пановъ. Той е високъ мѫжь съ яко тѣлосложение и рѣдка черна брада. Той изглѣждаше по-старъ, отъ колкото е, и въ чъртитѣ му се забѣлѣжва нѣкаква строгость и жестокость. Но когато човѣкъ говори съ него и го упознае по-отблизо, то дохожда до убѫждение, че се е излъгалъ въ заключението си и че има работа съ високообразованъ и талантливъ мѫжь. Той имаше голѣмо влияние при княза — и всичкитѣ успѣхи на българската артиллерия трѣбва да се длъжжтъ най-много на гениалния ѝ предводитель. Този съ особни идеи мѫжь, бѣше лошо описанъ отъ русситѣ. Тѣ вече отдавна искаха отстранението му изъ българската армия, защото знаяха добрѣ, че е главата на онѣзи български офицери, които искатъ да пробудатъ и оякчатъ народното чувство въ българската армия.

Ако нарѣкохъ Петрова най-младия началникъ отъ всичкитѣ началници на генералния щабъ, то тая младость се забѣлѣзваше, въобще и въ всичкитѣ други български офицери. Българската армия и въ това отношение се

управляваше по доблѣстния си вождъ. Сжщо и князь Александръ бѣше самъ на 28 годишна възрасть.

Помѣщението на щаба въ Сливница бѣше твърдѣ простичко. Стария ханъ имаше само три стаи: една голѣма и двѣ малки. Въ голѣмата стая се намърваха двѣ длъги маси, нѣколко столове, една соба и една счупена ламба; а въ малкитѣ двѣ стаички — по единъ дървенъ креватъ и по единъ столъ. Тѣзи бѣха всичкитѣ мобили на ханътъ. Въ едната стаичка живѣеше князьтъ, а въ другата принцътъ, Францъ Иосифъ. Голѣмата стая служаше като спалня, държавенъ архивъ и канцелярия на щабътъ. Подполковникътъ, баронъ фонъ Ридезелъ, си избра за мѣстожителство една отъ маситѣ, а кабинетния съвѣтникъ, Менгесъ, съ държавния архивъ — другата. Всичкитѣ други господа спяха по потонътъ. Като послѣденъ жител на голѣмата стая трѣбва да спомня и едно малко кученце, което баронъ фонъ Ридезелъ докара нарочно отъ София, за да го защищава нощемъ отъ многобройнитѣ съсели и мишки въ стария ханъ.

Истинскитѣ слѣдствия на нашитѣ побѣди научихме чакъ въ двата деня на отпочивката. Най-добритѣ свѣдения за това нѣщо ни даваха многочисленнитѣ сърбски плѣнници и тѣхнитѣ

расказвания. Плѣнницитѣ бѣха легко, но добрѣ облѣчени. Облѣклата имъ бѣха чисти и доста красиви. Външния имъ изглѣдъ бѣше добрѣ и показваше, че иматъ горѣ-долѣ доста добро войнишко възпитание. Но що се отнася за моралната стойность, то за жалость, трѣбва да кажа, че въ живота си не съмь виждалъ по-печални войници. Безъ да ги нѣкой пита, тѣ даваха най-точнитѣ свѣдения върху расположението и силата на сърбската армия. Да, тѣ токо-рѣчи надминаваха единъ другиго въ тѣзи си предателски съобщения, безъ да се грижатъ, че ще докаратъ голѣмъ ущьрбъ за отечеството си. Отъ печалъ за плѣнството имъ не се забѣлѣзваше нито слѣда. Напротивъ, тѣ бѣха много радостни, че се намѣрваха далечъ отъ бойното поле. Всѣки пѫтъ, когато бѣше думата за краль Милана, тѣ започваха да го кѫлнятъ и псуватъ по ужасенъ начинъ. Тѣ казваха, че само краль Миланъ е виновникътъ за братоубийственната война и че сърбскитѣ войници щели сега да го застрѣлятъ, и пр. Не по-добрѣ се отнасяха сърбскитѣ офицери. И който разбира нѣщо отъ военскій духъ, той неволно трѣбваше да признае, че таквизи прикаски могѫтъ да се чуятъ само отъ войници, армията на които се намѣрва въ морално распадвание. Тѣзи отвратителни псувни противъ кралъ Милана се чуваха еже-

дневно отъ сърбскитѣ бѣжанци и плѣнници. Бѣжанцитѣ се умножаваха отъ день на день. Тѣ, по расказванието си, можаха да се раздѣлятъ на три качества: 1) на бѣжанци, които потвърдяваха, че по народность сѫ българи и не искатъ да се борятъ съ братията си; 2) на бѣжанци, които казваха, че сѫ избѣгнали отъ нѣмание храна и топли дрѣхи, и 3) на бѣжанци, които откровенно исповѣдваха, какъ сѫ се убѣдили въ послѣднитѣ битки, че човѣкъ въ войната може да изгуби живота си, та за това сѫ избѣгнали отъ рѣдоветѣ на сърбската войска, и пр. На 8 ноемврий подиръ пладнѣ се случи едно съвсѣмъ чудно приключение. Двама сърби бѣха докарани въ главната квартира и направиха тамъ слѣдующето заявление: „Дружината ни се възбунтува, уби дружиний командиръ и всичкитѣ офицери, и очаква сега българитѣ, за да се предаде.“ Двамата плѣнници, между друго, казаха още и това: че сѫ готови да покажатъ на българитѣ и мѣстото, гдѣто се намърва възбунтуваната дружина. Това заявление, наистина, бѣше твърдѣ сѫмнително; но плѣнницитѣ постоянствуваха на думитѣ си и казваха, че ако се покаже да лъжатъ, то българитѣ нека ги застрѣлятъ. Началника на генералния щабъ натовари подпоручика Стоянова да трьгне съ едно отдѣление конница къмъ оз-

наченото мѣсто и да докара сърбската дружина. Стояновъ не намѣри дружината, но селѣнитѣ му съобщиха, че въ селото имъ, наистина, се намървваха около 500—600 сърбски войници безъ офицери и че сж се распрьснали по различни направления. Да ли е било вѣрно или не заявлението на двамата плѣнници, — това не знае никой. Въпросътъ остана неразрѣшенъ, и началникътъ на щаба не наказа двамата сърбски плѣнници. Сжщо и друго едно приключение остана тоже безъ удовлетворително разяснение. На 8 ноемврий се прьсна слухъ, че сърбитѣ, 7 километра далечъ отъ лѣвото ни крило, оставили 8 топове на една напусната отъ тѣхъ възвишенность. Заради нѣмание достатъчна кавалерия за рекогносцировка, началството не е могло да се увѣри въ истинностьта на този слухъ. И чакъ на 9 ноемврий, подиръ пладнѣ, се състави единъ патрулъ отъ самоволци. Патрулътъ се състоеше: отъ принца Францъ Иосифа, отъ подполковника баронъ фонъ Ридезела, отъ подполковника фонъ Корвина, който пристигна отъ Източна-Румелия, отъ кабинетния съвѣтникъ фонъ Менгеза, отъ моя милость, отъ адютантина Танева и 20 конници. Когато ѣздихме така единъ край другиго, неволно ми дойде на умъ, че патрулътъ, съ исключение на Танева и конницитѣ му, е

чистъ прусски. — Принцътъ Францъ Иосифъ, Ридезелъ, Корвинъ, Менгесъ и азъ носихме пруссскитѣ офицерски пагони. Ето, какъвъ чуденъ случай! Бивши прусски офицери се срѣщаха въ България, за да търсятъ сърбски топове! Но да дойдемъ на предмѣтътъ. Топоветѣ не можахме да намѣримъ, защото ги нѣмаше. И вавилонскитѣ ни кули, които по пѫтя градихме въ главитѣ си, се преобьрнаха на мѫгла. Наистина, топоветѣ се намѣрвали на означеното мѣсто единъ цѣлъ день безъ никакво защищение. Така поне ни расказваха селѣнитѣ. Вината лѣжеше единственно у насъ, че не сме дошле по-раничко. Сърбитѣ ги откарали тъкмо единъ часъ преди пристигванието ни на мѣстото. Ние, разбира се, си отидохме пакъ, както и дойдохме, и работата бѣше свършена. Защо сърбитѣ оставиха тъй длъго време топоветѣ си на това мѣсто, — това знае само единъ Богъ!

Вече на 7 ноемврий презъ нощьта военния съвѣтъ рѣши настѫпателното дѣйствие противъ сърбитѣ. Вслѣдствие на това, началникътъ на щаба издаде телеграфическа заповѣдь въ София, да се проводѫтъ, колкото е възможне по-скоро, всичкитѣ подкрѣпления въ Сливница. И когато на 8 ноемвр., предъ вечерьта, се възвърнахме отъ позициитѣ въ Сливница подкрѣпленията бѣха вече пристигнали.

„Търновский полкъ, приморский полкъ и четири румелийски дружини, всичко 13.000 войници!“ Съ тъзи думи началника на подкрѣпленията долѣтя, като хала, при князя и му даде почеть съ сабята си. Задъ позициитѣ, въ единъ долъ, гдѣто преди нѣколко деня стояха нѣколко осамотени казани, сега се издигваше една гора отъ щикове. И когато доблестния ни вождъ сѐ приближи къмъ войската, тя го поздрави съ такова гръмогласно урра, каквато не сьмь чувалъ никогашь. Този буренъ шумъ растревожи силно сърдцето ми. На мене ми се чинеше, като че тъзи юнаци знаяха, че съ пристигванието имъ бѣше рѣшена сждбата на сърбската армия. Отъ Ямболъ и Харманлий българскитѣ сиви соколи бѣха дохвъркали безъ отпочивка по дждь и снѣгъ презъ балканитѣ, само и само да помогнатъ на борящитѣ си братия. Дневни походи отъ 60 километра пжть бѣха нѣщо обикновенно. Да, приморския полкъ въ послѣднитѣ 32 часа направи 95 километра и изгуби по пжтя отъ 4500 войници само 62 човѣка! Това е единъ отъ най-значителнитѣ походи, които се срѣщатъ въ всемирната история! 95 километра въ 32 часа, това е нѣщо нечувано. Такъвъ походъ не е направила още никоя войска въ свѣтътъ, освѣнь българската! И при това, войницитѣ бѣха тъй здрави и тъй пъргави, като че сж при-

стигнали направо отъ казармата. И колкото по-много се приближавахме къмъ Сливница, толкова по-много войска срѣщахме. На всѣкждѣ се виждаха войници и пакъ войници! По край „конакътъ“ на княза минаваха пристигналитѣ дружини въ безконечни рѣдове. И когато мислѣхме, че е минала послѣдната дружина, то се появяваше пакъ друга една. Предъ „конакътъ“ музиката свиреше българската народна химна: „Шуми Марица.“ Съ въодушевенно въсклицание българскитѣ сиви соколи отговаряха на поздравътъ на юначния си вождъ, князь Александра. — Българската армия бѣше на мѣстото си!

Въ „конакътъ“ бѣха пристигнали нови и добри извѣстия: Капитанъ Узуновъ съ юначната си пионерна дружина и доброволцитѣ отблъсналъ славно Лешяниновото нападение на Виддинъ. А други двѣ извѣстия явяваха пакъ въ лаконическа краткость:

„Капитанъ Поповъ превзе Трьнъ.“

„Капитанъ Паница премина сърбската граница на северъ отъ Царибродъ.“

Че Поповъ настжпва за къмъ Трьнъ, това знаяхме и телеграммата му не ни изненадѣе много. Но Паница? Кой или какъвъ е този Паница? — Преди румелийския превратъ Паница бѣше военъ прокуроръ въ Руссе и членъ на тайния революционенъ комитетъ въ Пловдивъ. Сетнѣ, той

стана председатель на военния сѫдъ въ София, а следъ избухванието на сърбската война — предводитель на „македонската харамийска бригада.“ Когато Паница съ македонскитѣ си орли пристигна отъ Източна-Румелия въ София, той веднага се представи при княза и го замоли, да му даде дозволението, да дѣйствува съ „македонската бригада,“ като летущий отрядъ въ фланкътъ и гърбътъ на неприятеля. Князьтъ бѣше извѣстенъ твърдѣ добрѣ, че македонцитѣ за такъвъ родъ война сѫ страшни майстори и че Паница е буенъ и смѣлъ мѫжь, та за това му удовлетвори и просбата. Паница замина съ бригадата си изъ София, и се минаха нѣколко дни, безъ да пристигне отъ него нѣкое извѣстие. Тукъ ненадѣйно въ Сливница долѣтяха трима македонци и донесоха отъ Паница едно писмо е единъ чувалъ. Въ писмото бѣше писано, че е побѣдилъ сърбитѣ въ нѣколко битки, че е заплѣнилъ много сърбски войници, пушки, муниция и провиянтъ и че е преминалъ сърбската граница на сѣверъ отъ Царибродъ. Паница не е човѣкъ, който обича праздни думи, та за това се погрижилъ и за доказателства. Доказателствата му бѣха твърдѣ оригинални. Единъ отъ тримата македонци отвърза чувалътъ и изтръси изъ него печатитѣ на сърбскитѣ общини, които завладѣлъ Паница.

Предъ тѣзи необорими доказателства, разбира се, исчезна всѣко и най-малко сѫмнение. „Македонската харамийска бригада“ на Паница стана сериозна. И военния съвѣтъ рѣши да се проводѫтъ на Паница веднага подкрѣпления.

Работата вървеше превъсходно. Отъ всѣкѫдѣ пристигваха добри извѣстия. Само отъ ѐдно нѣщо се страхувахме, а това нѣщо бѣше европейската дипломация. . . . За сега тя, слава Богу, мълчение.

XV.

Силата на успѣхътъ.

Промѣнение на общото мнѣние въ Европа. Руссия. Германия. Поздравителнитѣ телеграмми. Настроението въ България. Българското народно чувство. Турцитѣ.

Европа съ голѣмо спокойствие чакаше побѣдоноснитѣ сърбски телеграмми. Печататъ ѝ говореше вече за условията, които побѣдоносния сърбски краль ще предложи на побѣденитѣ Българи въ София. За князь Александра не бѣше вече дума. Той се считаше за изгубенъ човѣкъ. Цѣлия свѣтъ говореше само за славния герой — Миланъ, за гениялнитѣ му генерали и храбрата му войска!? Да, работата стигна до тамъ, щото много европейски вѣстници казваха, че е безумно отъ князь Александра да опорствува противъ юначната сърбска армия, която ще унищожи до кракъ слабата и неопитната българска войска; че би било най-добрѣ да преклони главата предъ геройския краль Миланъ и да апелира на великодушието му; че това е единствен-

ното срѣдство, за да избави българския народъ отъ грозящата го пропасть и пр.. Бѣдната България и князьтъ ѝ се считаха за изгубени. Цѣлия свѣтъ хвърли камъкъ на тази нещастна страна и я забрави. . . .

„Успѣхъ,“ ти вълшебно думо! Когато депешитѣ изъ малкото българско селце Сливница пристигнаха въ свѣтътъ и го извѣстиха: че прочутата сърбска армия е разбита до кракъ; че българитѣ въ дивъ пристѫпъ смазаха три пѫти по-силния неприятель; че князь Александръ лично предвождаше войскитѣ, и че бѣше душата на побѣдата — о, какво промѣнение стана въ този чуденъ свѣтъ! Стоманенитѣ уста на топоветѣ продумаха. Сънуванието за сърбский Пиомонтъ бѣха исчезнали като мѫгла. Сливница показа на зачудения свѣтъ, кой народъ има по-юнашки мисци, сърбския или българския! При Сливница се видя, кой народъ притѣжава по-много стомана и кръвь, българския или сърбския! И кой князь е по-герой, Миланъ или Александръ!

Европа бѣше наелектризирана отъ българскитѣ успѣхи. Презрѣния князь Александръ стана отвѣднашь любимецъ на цѣлия образованъ свѣтъ. Общественното мнѣние преклони главата си предъ успѣхътъ, провъзгласи князь Александра за голѣмъ герой и го обсипа съ симпатиитѣ си. Никой не говореше вече за свалянието на князь

Александра. Общественното мнѣние въ Европа подигна своя повелителенъ гласъ и извика громко: „Българитѣ сж герои; българитѣ си извоюваха сами дипломата на свободата и независимостьта; българитѣ си усвоиха Източна-Румелия при Сливница!“ Въ Австрия, гдѣто фанатизмътъ за сърбитѣ бѣше на дневенъ рѣдъ, общественното мнѣние се промѣни съ неисказана скорость. Най-значителния и най-голѣмия общественъ органъ на тази страна „Neue Freie Presse“ (нова свободна пресса) издигна високо своя гласъ за българитѣ и казваше: че желанията на достойния и храбрия български народъ трѣбва да се удовлетворятъ; че блъскавитѣ имъ побѣди при Сливница имъ даватъ право за първенството на Балканския-Полуостровъ. Сжщо и въ Руссия се издигна общественното мнѣние, до колкото го има и тамъ. То напомни на официалната Руссия за тѣснитѣ врьзки, които сжществуватъ между Руссия и България по кръвь и вѣра; изисква напусканието на враждебната политика и удобрение на свършеното, съ кръвь и слава потвърденото дѣло на съединението. Даже въ тази абсолютическа страна натискътъ на общественното мнѣние бѣше тъй голѣмъ, щото правителството не се усмѣли да му опорствува явно въ първата минута. Чакъ слѣдъ нѣколко дни официалнитѣ и подкупенитѣ русски вѣстни-

ци захванаха да изопачаватъ истината и да сѣятъ нова вражда между русския и българския народъ. Русската дипломация се страхуваше, за да се не срутятъ построенитѣ ѝ на пѣсъкъ планове, противни на славянството. Тя не искаше да се убѣди предъ необорими фактове, че върви по фалшивъ пѫть и че работи въ полза на Австрия, а за вреда на Руссия. Не, тя искаше да се пролѣе още по-много славянска кръвь, за да стане още по-голѣма умраза между два братски народи . . . .

Най-силно бѣше промѣнението на общественното мнѣние въ Германия. Цѣлия германски народъ, особенно германската армия, въсклицаваше отъ радость, че единъ германски принцъ въ далечна страна направи честь на германското име и на германското орѫжие. Това радостно въсклицание на германския народъ чухме даже въ стария „конакъ" отъ Сливница: защото безчисленни бѣха поздравителнитѣ телеграмми, които по електрическата жица пристигнаха изъ Германия. Но не само отъ Германия пристигнаха поздравителни телеграмми въ Сливница. Тѣ пристигнаха отъ всички страни: отъ Англия, Франция, Италия, Белгия, Швайцария, Австрия, (Унгария, Чехия, Галиция, Хърватско) и пр. Азъ видѣхъ сетнѣ тѣзи телеграмми въ София, нарѣдени въ голѣми томове. Тѣ сѫ най-доброто

доказателство за храбрия български народъ и доблѣстния му вождъ, князь Александръ, че го цѣни и обича цѣлия образованъ свѣтъ. Съдържанието на тѣзи телеграмми е много разнообразно и твърдѣ интересно. Въ него се срѣщатъ врѣдъ най-искреннитѣ съчувствия, желания и симпатии за българския народъ и доблѣстния му вождъ. Особенно ме интересуваше една телеграмма на рудокопитѣ отъ Глайвицъ, която гласеше така: „До юначния български князь Александръ, който е знаялъ да отстрани кръвавитѣ слѣдствия на една революция, който е умѣлъ да цѣни благодѣянията на миръть и посѣгналъ чакъ тогава къмъ мечътъ, когато злобна дързость заплаши страната и народътъ му, — рудокопитѣ отъ Глайвицъ му испращатъ своитѣ искренни желания за справедливитѣ му побѣди. Да живѣе юначния князь Александръ и храбрия български народъ!" —

(Слѣдватъ подписитѣ).

Жалко е, че нѣкои отъ богопомазаннитѣ глави отъ дѣятолностьта и естеството на князь Александра нѣматъ сѫщо таково правилно понятие, както тѣзи скромни работници . . . .

Но какво писаха и телеграфираха хессенцитѣ на князя, това е нѣщо нечувано! Никое германско плѣме не се интересуваше толкова за побѣдитѣ на българитѣ, както хессенцитѣ, съо-

течественницитѣ на князь Александра. Никое германско плѣме не събираше толкова пари за раненитѣ българи, както хесенцитѣ. И нищо не щеше да ме изненадѣе по-малко, отъ колкото да съмь срѣщналъ единъ день при Сливница нѣколко хессенски башибозушки чети. Ние сме могли да ги употрѣбимъ твърдѣ добрѣ! Колко пѫти въ първитѣ дни при Сливница чухъ думитѣ: „Само една германска дивизия и ние сме избавени!“ Но ние бѣхме избавени и безъ германската дивизия. Нечуваната храбрость на българскитѣ войници ни избави отъ грозящата пропасть.

Славнитѣ български побѣди направиха силно впечатление въ странство. Но тѣ произведоха още по-силно впечатление въ самата България. Това бѣше нѣщо съвсѣмъ естественно. Българския народъ имаше най-голѣмото право да се гордѣе съ геройския си вождъ и храбритѣ си войници. И наистина, въ България бѣше въсхитено старо и младо, богато и бѣдно отъ славнитѣ успѣхи на българското орѫжие. Цѣлия български народъ, християнитѣ, мухамеданцитѣ, ерменцитѣ и евреитѣ въсклицаваха отъ радость. При гръмежътъ на топоветѣ отъ Сливница се роди въ България истинското понятие за „отечеството.“ При гръмежътъ на топовотѣ се слѣха народнитѣ елементи на Бъл-

гария въ едно тѣло. При гърмежътъ на топовеѣтъ отъ Сливница се помири християнството съ исламътъ. Като братъ съ братъ турцитѣ и българитѣ при Сливница се бориха противъ общия си врагъ. Ако липсящия кръстъ по калпакътъ не бѣше различавалъ турчитѣ отъ българитѣ, то никому не щеше да дойде на умъ, че тукъ се намѣрватъ послѣдователитѣ на двѣ противни религии, които още преди нѣколко години се мразѣха и колѣха по най-грозенъ начинъ помежду си. Числото на турцитѣ въ българската армия бѣше твърдѣ незначително. Само въ преславский, плѣвненский и варненский полкове се намѣрваха 10 до 15 процента турци. Въ другитѣ полкове едвамъ 3 до 4 процента. Тѣзи мухамедански войници се бориха сѫщо така геройски, както и другаритѣ имъ българи. Да, мухамеданцитѣ въ много случаи показваха славни примѣри на другаритѣ си българи. Но мухамеданцитѣ бидоха блѣскаво наградени отъ началницитѣ и другаритѣ си българи за жъртволюбивостьта и за храбростьта си. При раздаването на военнитѣ декорации малочисленнитѣ мухамеданци получиха почти толкова кръстове, колкото християнитѣ, е то чрезъ изборътъ на другаритѣ имъ. Първостьпения кръстъ за храбростьта окрасява грждитѣ на единъ мухамеданецъ. Не е ли това най-блѣскавия знакъ на

другарството, което българскитѣ войници питаятъ къмъ другаритѣ си мухамеданци? Не е ли въ това основана надеждата, че този духъ на другарството и истинската признателность ще се пренесе и въ гражданския животъ?

Но какво направи славната Елада? — Нищо и пакъ нищо! Грьцитѣ не се осмѣлиха да противостоятъ съ оржжие противъ българското движение, а роптаяха само противъ Турция, и то съ голи думи. Елинскитѣ юнаци чакаха на другиго, за да имъ извади кестенитѣ изъ огъньтъ. Но този, други, не дойде и елинитѣ чакатъ още и до днесь. . . .

XVI.

Отъ Сливница до Царибродъ.

Бълраритѣ захващатъ нападателното дѣйствие. Нападанието на драгоманския проходъ. Дипломатическа сцена на бойното поле. Превзиманието на драгоманскитѣ височини. Сърбитѣ напускатъ проходътъ. Настѫпванието къмъ Царибродъ. Влизанието на князьтъ въ Царибродъ.

На 10 ноеврий, $7^1/_2$ часа сутриньта, една бригада въ походенъ строй стоеше на пѫтьтъ Сливница — Драгоманъ. Бригадата бѣше съставена: отъ търновский и приморский полкъ, всѣки по четири дружини, отъ двѣ батерии топове и единъ ескадронъ кавалерия. Предводительтъ на тази колона (отдѣление) бѣше юначния подполковникъ Николаевъ — душата на румелийския превратъ. Той имаше заповѣдъ, да настѫпва съ колоната си къмъ Драгоманъ и да превземе проходътъ. Сѫщевременно и ротмистеръ Бендеревъ доби заповѣдь, да нападне съ войскитѣ си на северо-источнитѣ възвишенности отъ Драгоманъ и да хвърли, ако е възможно, едно отдѣление войска задъ гърба на неприятеля.

му пресѣче пжтстъ къмъ прохода. Бендеревъ не бѣше въ състояние да направи послѣдното, и така проходътъ остана отворенъ за оттеглюванието на сърбитѣ. Гуджевъ, обаче, съ главната войска остана привременно въ Сливница.

Тъй като пжтьтъ до селото Драгоманъ се намѣрваше въ ржцѣтѣ на българитѣ, то николаевата колона можеше да напредва до самото село безъ всѣкакво препятствие. Но въ време на настжпванието се показа, че не се знаеше точно, да ли възвишеноститѣ, на лѣво отъ пжтьтъ, сж очистени вече отъ неприятеля. Вслѣдствие на това, Николаевъ бѣше неволно принуденъ да проводи едно отдѣление конница къмъ тѣзи възвишенности, за да рекогносцирова (прегледа) мѣстностьта. Но това рекогносцирование не излѣзе така, както би трѣбвало. Конницитѣ вършеха много бавно и не както трѣбва работата си и показаха явно, че не разбиратъ много отъ този важенъ отрасьлъ на полевоевата служба. — Но кой е виновенъ, че българската конница не бѣше добрѣ упражнена въ полевоевата служба? — Бившитѣ ѝ русски началници сж виновни за туй нѣщо и никой другъ. Ако тѣ да сж упражнявали съ сжщата дѣятелность българската конница, както другаритѣ имъ упражняваха българската пѣхота и артиллерия, то българската конница щеше

да бѫде сѫщо така превъсходна, както бѣше пѣхотата и артиллерията. Не. Бившитѣ русски началници на българската конница не подражаваха похвалния примѣръ на другаритѣ си отъ пѣхотата и артиллерията, а занемариха съвсемъ образователната си длъжность въ полевоевата служба. Отъ това нахално занемарвание трѣбваше да тегли сега цѣлата българска армия, а най-много подполковникъ Николаевъ. Той бѣше принуденъ да спре привременно настѫпателното дѣйствие на колоната си и да чака връщанието на проводената конница — нѣщо, което трая нѣколко часа. Още и другъ недостатъкъ срѣщнахъ при българската армия. А това бѣше съвършенното липсвание на шпионската служба. При сходностьта на языкътъ и облѣклото между българското и сърбското населѣние, военното началвство е могло да намѣри превъсходни шпиони, които сѫ могли да му донасятъ точни свѣдения върху расположението и силата на сърбската войска. Защо българското военно началство не се въсползувало отъ това обстоятелство и не е употрѣблявало шпиони, както ги употрѣбляватъ всичкитѣ военни началства въ Европа, — това не могѫ да си разясна и до днесь. . . .

Най-сетнѣ пристигна и конницата отъ рекогносцировката си и яви на Николаева, че

сърбитѣ сѫ исчезнали съвсѣмъ изъ лѣвия ни флангъ и че само проходътъ и възвишеноститѣ му сѫ занѣти още отъ сърбитѣ. На крайното дѣсно сърбско крило се забѣлѣзваше една голѣма батерия, която обвладаваше околовръстъ цѣлата мѣстность. А по възвишеноститѣ задъ Драгоманъ се виждаха многочисленни стрѣлкови окопи. Сърбската позиция бѣше много силна. Това нѣщо не можеше да откаже никой. Но като се знаеше, че сърбитѣ напуснаха много добри позиции безъ голѣмо опорство, то се предполагаше, че тѣ и днесь нѣматъ друго намѣрение, освѣнь да защищаватъ оттеглюванието на главната си армия и сетнѣ да напуснатъ безъ бой занѣтитѣ си позиции. Това се само предполагаше. По-точни свѣдения нѣмахме. Сѫщо така не знаяхме, съ какви сили располагатъ сърбитѣ.

Бѣше около пладнѣ, когато Николаевъ издаде заповѣдь за нападение. То стана по слѣдующий начинъ: Най-напредъ се распръснаха двѣ дружини пѣхота въ стрѣлкови рѣдове и настѫпваха направо срѣщу сърбскитѣ позиции, на югъ отъ проходътъ; а задъ тѣхъ слѣдваше останалата пѣхота и конницата, защищавани отъ артиллерията, която се установи на лѣво отъ пѫтьтъ. Първата плоска възвишенность, до самото бърдо, се превзе безъ голѣмо опорство. Но задъ нея стана вече по-трудно напредва-

нието на войскитѣ ни, защото сърбитѣ отвориха силенъ огънь на настжпающитѣ колони. До самата българска батерия се намърваше малко едно баирче. На това баирче се установи князьтъ съ щаба си — и отъ тамъ наблюдаваше произшествието на битката. Нашитѣ топове пращаха съ голѣма скорость и точность смъртоноснитѣ си гранати къмъ сърбската батерия и ѝ докараха голѣма вреда. Сърбската батерия, обаче, отговаряше твърдѣ бавно на артиллерийския ни огънь и не се сѣти да хвърли нѣколко гранати на нашето баирче. Отъ сърбската батерия, безъ друго, трѣбвало е да се види, че на баирчето се намърва единъ голѣмъ щабъ и че между него, на всѣки начинъ, трѣбва да се намърва и българския князь. Сърбската батерия, както се види, не е внимавала на таквизи маловажни работи и ни остави спокойни на баирчето. Колкото по-много напредваха войскитѣ ни, толкова по-трудно, обаче, ставаше да наблюдаваме отъ това баирче битката. Тъй като се отвори между това и битката на дѣсния ни фланкъ, то князьтъ се рѣши да напусне съ щабътъ си баирчето и да потърси друго по-сгодно мѣсто. За такова мѣсто се избра послѣдното високо бърдо, на лѣво отъ пжтьтъ. Когато пристигнахме до политѣ на бърдото, осѣтихме нужда да закусимъ малко. Князьтъ и щаба му се спреха при

една кошара и се събраха около единъ купъ сѣно. Закуската бѣше много проста. Тя се състоеше отъ малко черңъ хлѣбъ, сирене и мѣсо. Но тя бѣше много сладка, защото бѣхме много огладнели. Закуската се свърши твърдѣ скоро. Тя не трая нито 15 минути. Тъкмо когато ние се приготовлявахме да напуснемъ мѣстото си и да се отправимъ на бърдото, тогава единъ ординарецъ пристигна и предаде на княза единъ пакетъ депеши. Депешитѣ бѣха отъ европейската дипломация и отъ високата порта. Чудна работа, си помислихъ! Когато сърбитѣ стоеха предъ портитѣ на София, тогава не се погрижи нито Европа, нито пъкъ високата порта за България. Сега обаче, когато българитѣ станаха побѣдители, сега и двѣтѣ—европейската дипломация и високата порта—дохождаха съ дипломатическитѣ си топове. Дипломацията искаше отъ княза да сключи примирие съ сърбитѣ; а високата порта — да проводи единъ извънрѣденъ коммисаръ въ Пловдивъ, за да приеме управлението на Източна-Румелия. Съ други думи: дипломацията и високата порта искаха да отнематъ отъ българитѣ по хитъръ начинъ военнитѣ и политическитѣ успѣхи, които спечелиха съ кръвь и мжка въ тридневната борба при Сливница. Но диплимацията и високата порта останаха излъгани и този пжтъ. Както сърбитѣ се

излъгаха въ военната сила на князя, сжщо така се излъгаха и великитѣ сили въ дипломатическата му способность. Въ най-жестоката битка, при ревението на топоветѣ и гръмежътъ на пушкитѣ, полководецътъ се преобьрна на държавенъ мжжь, а щабътъ му на дипломатическа канцелярия. Картината бѣше много интересна. Князьтъ сѣдеше на купъ сѣно, а около господарьтъ си лѣжяха офицеритѣ и пишеха по диктовката му дипломатически ноти. Единъ пишеше на великия везиръ и го увѣряваше, че князьтъ е положилъ клѣтва предъ падналитѣ български герои на бойното поле, че нѣма да сключи миръ съ сърбитѣ до тогазъ, до като ги не изгони изъ българската земя и не стжпи съ войскитѣ си на сърбската територия. Слѣдователно, князьтъ е обвьрзанъ чрезъ една свѣта клѣтва, та за това не може да удовлетвори привременно желанието на великия везиръ. Втори преписваше едно окрлжжно до великитѣ сили, въ което имъ се съобщаваше, че князьтъ се отказва отъ всѣка отговорность за редътъ и тишината въ Източна-Румелия, ако портата проводи коммисаринъ въ Пловдивъ. Провождането на турския коммисаринъ въ Пловдивъ, така се казваше въ окржжното, ще докара най-ужаснитѣ слѣдствия. За това князьтъ умолява великитѣ сили по най-убѣдителенъ начинъ да заповѣдатъ на високата

порта, да спре испращанието на коммисарътъ си, до като не се сключи мирътъ между България и Сърбия. Трети пишеше инструкции за министра на вънкашнитѣ работи въ София, въ които му се казваше, че князьтъ е готовъ да направи всичко, за да улесни сключванието на мирътъ и че нѣма намѣрение да усвои нѣкоя сърбска область, а само иска 30 милиона лева, като военно обезпечение. Цановъ биде натоваренъ да съобщи това на дипломатическитѣ агенти въ София и да имъ сондира мнението по този въпросъ. Всички тѣзи депеши бидоха написани съ карандашъ на малки кѫсчета книга, искѫсани изъ портфелъ, и проводени на военния телеграфъ въ Сливница. Вижда се, че тѣзи депеши говорѣха съ смѣлъ и убѣдителенъ языкъ: защото портата се отказа отъ провожданието на коммисаринътъ си въ Пловдивъ, а великитѣ сили напуснаха пъкъ намѣрението си да принудатъ Турция, за да окупира Источна-Румелия. И така князь Александръ отстрани една грозяща опастность чрезъ перото въ срѣдъ битката и при пушакътъ на барутътъ. Чудно нѣщо! Когато се испратиха депешитѣ, всичкитѣ бѣха увѣрени въ това, че тѣ ще издѣйствуватъ желаемото. И когато привременната дипломатическа канцелария се въскачи на коньетѣ си и стана пакъ воененъ щабъ, никой не мислеше

вече за нотитѣ и считаше работата като рѣшена за въ полза на България. Можемъ ли да кажемъ тогава, че не сѫществуватъ предчувствувания?

При дипломатическата работа, никой не мислеше за битката. Мислитѣ на всичкитѣ бѣха съсрѣдоточени на дипломатическитѣ ноти. Сега обаче, всички обърнаха пакъ вниманието си на битката и произшествието ѝ. Ние за това побързахме да пристигнемъ на бърдото. Но скоро се увѣрихме, че това не може да стане на конь, сир. че не е възможно да се въскачимъ съ коньe на бърдото. Ние слѣзохме за това отъ коньетѣ си и вървѣхме пѣши по бърдото. Но и пѣши бѣше много трудно да се въскачи човѣкъ на това стрьмно бърдо. Ние имахме голѣма мѫка и се испотихме юнашки, до като пристигнахме на бърдото. Но българитѣ превзеха пъкъ това бърдо преди три дни съ присткпъ! Това, наистина, бѣше трудна работа! Но българскитѣ юнаци я пакъ свършиха, и то съ удивителна скорость. Вече при въскачването ни на бърдото срѣщнахме безбройни гилзи отъ сърбски патрони, изгърмени при защищаването. Но това не бѣше още нищо. Когато пристигнахме на върхътъ на бърдото, срѣщнахме цѣли купове отъ гилзи — цѣлия гърбъ на бърдото бѣше, токо-рѣчи, покритъ съ гилзи. На бърдото видѣхме и много могили,

които покриваха труповетѣ на падналитѣ български герои. Сърбскитѣ паднали напротивъ не бѣха още заровени, а лѣжаха на-около по бърдото. По камьнитѣ околоврьстъ срѣщнахме слѣди отъ кръвь — нѣща, които свидѣтелствуваха най-добрѣ за жестокостьта на битката. Въ войната става човѣкъ много твьрдъ и нечувствителенъ за таквизи печални явления. И тъй прегледахме само повьрхно мьртвитѣ и се занимавахме исключително съ наблюдаванието на битката.

Огъньтъ вьрлуваше сега по цѣлата линия. Лѣвото ни крило бѣше вече много напреднало. Това се виждаше не само чрезъ напредванието на стрѣлковитѣ ни рѣдове, но и чрезъ това, че сърбската артиллерия бѣше спрела огъньтъ си и напуснала батерията. Сърбската артиллерия не бѣше принудена отъ стрѣлковия ни огънь да напустне батерията си. Не. Истинската причина за напусканието на батерията лѣжи единственно въ свойственната тактика на сърбската артиллерия. Сърбитѣ не считатъ топътъ, като просто военно оржжие. Боже, съхрани! Тѣ считатъ топътъ като единъ видъ прѣпорецъ, и за това го вардатъ строго, да го не изгубатъ въ битката. Това, наистина, е твърдѣ хубаво начало, противъ което нѣмаме нищо. Но испълнението на това хубаво начало докара голѣма вреда за сърбската

войска. Почти въ всичкитѣ случаи, гдѣто сърбската артиллерия трѣбваше да развие най-голѣмата си дѣятелность, тя оттеглюваше топоветѣ си изъ битката. А това сърбската артиллерия правеше само отъ страхъ, за да не изгуби нѣкой топъ. Българитѣ, наистина, не усвоиха нито единъ сърбски топъ, но тѣ и не страдаха много отъ огъньтъ на сърбската артиллерия. Топоветѣ, обаче, които не убиватъ човѣци, не струватъ нито пробито петаче. Топоветѣ не се правятъ или купуватъ само за глѣдание, или за убивание на врабчета, ами за убивание на хората. Слѣдователно, топътъ не е друго нищо, освѣнь една военна машина за убивание на човѣцитѣ, а не военънъ прѣпорецъ, както мислятъ сърбитѣ. Войскитѣ ни и при това нападение имаха работа само съ сърбската пѣхота, която бѣше вече деморализирана и изложена на силенъ български артиллерийски огънь. Сърбитѣ, изоставени отъ артиллерията си, не можѣха да противостоятъ на българското нападение — единъ силенъ напоръ и позицията бѣше превзета съ пристѫпъ отъ българитѣ. Сърбитѣ се пуснаха въ бѣгъ и се спреха чакъ при проходътъ, входътъ на който се намѣрваше още въ тѣхнитѣ рѫцѣ.

Около 4 часа се усили огъньтъ и на дѣсното ни крило. Сърбитѣ държѣха само още възвишенностьта задъ Драгоманъ. Тази възв

ность се спуска доста стрьмно къмъ селото Драгоманъ и е раздѣлена отъ къмъ истокъ чрезъ една джлбока долина отъ другитѣ възвишенности, които бѣха занѣти отъ българитѣ. Въ тази долина кипеще битката между сърбитѣ и българитѣ. Но сърбитѣ имаха добра защита по ямитѣ на долината и не страдаха много отъ пѣхотния ни огънь. Това положение, обаче, се промѣни минутно, щомъ пѣхотата ни превзе възвишенноститѣ на лѣвия ни фланкъ. Нашата артиллерия се отправи сега въ галопъ къмъ една височина, на югъ отъ Драгоманъ, и отвори силенъ огънь на сърбската позиция. Нашитѣ шрапнели (гюллета) започнаха вече да удрятъ въ долината, когато внезапно забѣлѣжихме, че къмъ нашитѣ шрапнели се придружаватъ и гранати. Отъ начало никой не можеше да си разясни, отъ гдѣ дохождатъ тѣзи гранати. Сетнѣ, като забѣлѣжихме, че гранатитѣ дохождатъ отъ задъ, бѣхме принудени да приемемъ, че бендеревата колона е пристигнала задъ гърба на неприятеля и го напада отъ тамъ. И наистина бѣше така. Бендеревъ взе една дружина пѣхота и четири топа, и се опита да пресѣче пжтьтъ на сърбитѣ за къмъ драгоманския проходъ. Той мина съ колоната си презъ Голѣмо-Малово и пристигна въ Берендеръ. Тамъ, обаче, Бендеревъ се убѣди, че не е възможно да стигне съ слабата си ко-

лона до проходътъ!? По-много войска той не е можалъ да вземе съ себѣ-си заради непроходимостьта на бърдото. Азъ съвършенно не се съгласявамъ тукъ съ Бендерева и трѣбва да го обвиня, че бѣше лекомисленъ въ важното си предприятие. По мое мнение бѣше достатъчна и тази колона, за да затвори проходътъ на сърбитѣ, ако Бендеревъ да не е направилъ глупостьта и спрелъ операциитѣ си на половина пѫть. Щомъ Бендеревъ забѣлѣжи, че битката на дѣсния ни флангъ при Драгоманъ се усилва, той веднага се рѣши да участвува съ колоната си въ тази битка и напусна така важното си предприятие. Той даде друго направление на колоната си и настѫпваше отъ Берендеръ въ южно направление къмъ Драгоманъ. Бендеревата колона така пристигна въ фланка на неприятеля и отвори на него силенъ артиллерийски огънь. По този начинъ се придружиха внезапно бендеревитѣ гранати къмъ нашитѣ шрапнели. Бендеревъ распорѣди дружината си въ единъ само рѣдъ така, щото четиритѣ роти приличаха на четири дружини — и въ такъвъ строй той настѫпваше срѣщу неприятеля. Положението на сърбитѣ стана твърдѣ критическо. Тѣ бѣха сега заплашвани отъ предъ и отъ задъ и се намърваха между два силни огньове. Велѣдствие на това, сърбитѣ напустнаха безъ опорство позициитѣ си

и се оттеглиха бързишкомъ къмъ входа на проходътъ. Войскитѣ ни, слѣдователно, завзеха възвишеноститѣ задъ Драгомъ безъ никакво опорство отъ страна на сърбитѣ. Между това се смрачи, и заради туй стана невъзможно и продължението на битката. Предъ проходътъ се разви още една малка битка, която трая само нѣколко минути и утихна сетнѣ съвсѣмъ.

Още при започванието на битката бѣхме се увѣрили, че нѣма да превземемъ днесь проходътъ, та за това князътъ проводи заповѣдь въ Сливница, да тръгне незабавно една втора бригада за къмъ Драгоманъ. Сжщо така бѣше распорѣдено, щото главната войска да напусне Сливница на 11-й зараньто и да напредва за къмъ Драгоманъ. Ние всинца бѣхме увѣрени въ това, че сърбитѣ нѣма да ни правятъ голѣми препятствия при превземанието на проходътъ и че ще пристигнемъ въ други день непременно до Царибродъ. Но тъй като въ Драгоманъ нѣмаше мѣсто за нощувание, то се отправихме въ $5^1/_2$ часа пакъ къмъ Сливница и срѣщнахме на пжтьтъ, близо при Драгоманъ, дохождающата бригада отъ Сливница. Ние пристигнахме около 7 часа въ Сливница и не намѣрихме тамъ нищо ново. Азъ бѣхъ много уморенъ, та за това побързахъ да отида въ дома си. Но преди още да лѣгна, отидохъ при слугитѣ си и ги натоварихъ да тръг-

натъ утрѣ заранъ съ всичкия ми калабалъкъ. спр. съ колата и коньетѣ ми за Драгоманъ. Распорѣждането ми, наистина, бѣше малко вѣтърничаво: защото никой не можеше да знае, какво може да стане до утрѣ. Но азъ бѣхъ напълно убѣденъ, че главната квартира нѣма вече да се възвърне въ Сливница, а ще нощува на другия день въ Царибродъ. Сетнѣ лѣгнахъ на твърдото си лѣгло и заспахъ, като кѫпанъ. Понеже ми бѣше казано вече миналата вечерь, че битката ще започне твърдѣ рано, то напуснахъ Сливница на 11-ий предъ 6 1/2 часа и пристигнахъ въ Драгоманъ около 8 часа. Азъ се спрѣхъ въ Драгоманъ при двѣтѣ малки кѫщички, които стоятъ на шосето до самия входъ на прохода. Както предвиждахме, сърбитѣ напустнаха вече презъ нощьта проходътъ и се оттеглиха къмъ Царибродъ. Но при всичко това пакъ бѣше опасно да влѣземъ туку-така въ проходътъ. Никой не знаеше точно, да ли сърбитѣ не сѫ ни приготвили единъ капанъ въ прохода, за да се уловимъ въ него. Съ други думи: ние се бояхме, да не би сърбитѣ да нападнатъ ненадѣйно войскитѣ ни въ прохода. Освѣнь това и възвишеноститѣ, на лѣво отъ пѫтьтъ, бѣха още заети отъ сърбитѣ. И тъй, ний бѣхме принудени да чакаме предъ проходътъ, до като проводената конница не се възвърне отъ рекогносцировката си. Около 9 часа нашата пѣхота

стжпи въ дѣйствие и се отправи къмъ възвишенноститѣ на лѣво отъ пжтьтъ, за да изгони отъ тамъ сърбитѣ. Въ сжщото време пристигна и князьтъ въ Драгоманъ. Отъ тамъ князьтъ се отправи на позициитѣ, прегледа ги и се възвърна пакъ въ Драгоманъ, сир. въ двѣтѣ кжщички, гдѣто се установи главния щабъ. Едната отъ тѣзи кжщички бѣше опредѣлена за привременна болница, а другата за главния щабъ. Тукъ сѣдѣхме по-много отъ два часа въ бездѣятелность. На лѣво отъ насъ се гърмеше още тукъ-тамъ — и отъ време на време докарваха по нѣколцина ранени. Но при все това се виждаше пакъ, че работа не е сериозна. Селѣнитѣ ни расказваха, че краль Миланъ се намѣрвалъ миналия день въ сжщата кжщичка, въ която сѣди днесь князь Александръ, и прибавиха къмъ това, че кральтъ е наблюдавалъ отъ височинитѣ битката. Нѣколцина сърбски плѣнници потвърдяваха думитѣ на селѣнитѣ, а нѣколцина пъкъ ги опровергаваха. Кои говорѣха право и кои криво — това не се знае и до днесь. Може би, краль Миланъ да е билъ въ Драгоманъ; но че по-далечь той не е билъ, това се знае положително, Слѣдователно, краль Миланъ не е можалъ да види биткитѣ при Сливница. Въобще, какво е станало въ сърбската армия, това не се знае и до днешния день. Сърбитѣ испждиха страннитѣ кореспонденти отъ бой-

ното поле и подхвърлиха подъ цензура всичкитѣ телеграмми за въ странство. Тѣ, види се, сж предчувствували, че ще станатъ нѣща въ армията имъ, които не могжтъ да излѣзътъ на яве. Каквото сърбитѣ извѣстяваха въ официялнитѣ си телеграмми, това бѣше лъжовно и не е могло да се употрѣби като материалъ. Бѣше около пладнѣ, и ние се занимавахме тъкмо съ въпросътъ, какъ сърбитѣ ще описватъ пораженията си при Сливница, когато пристигна извѣстието: „Проходътъ е съвсѣмъ свободенъ, сърбитѣ отстжпватъ къмъ Царибродъ.“

Въ една минута щабътъ бѣше на коньетѣ си и азъ въ колата, и въ галопъ вървѣхме всички къмъ проходътъ. Бързанието ни имаше важна причина, защото задъ насъ настжпваше въ галопъ конницата и артиллерията, а задъ нея пѣхотата. Азъ бѣхъ любопитенъ да видя, какъ настжпва бжлгарската войска, та за това погледнахъ на назадъ. Но какво да видя! Нито 10 раскрача далечь отъ мене съзрѣхъ една каруца, а въ каруцата — военственния председатель на камарата, Стамболова, и министръ Каравелова. Ние се поздравихме приятелски. Слѣдъ това ме покани Каравеловъ да се кача въ колата му. Азъ приехъ съ голѣмо удоволствие приятелската му покана и се въскачихъ веднага на каруцата. Тукъ поне можяхъ да чуя най-новитѣ

нѣща изъ София, и то отъ добръ източникъ. Каравеловъ бѣше твърдѣ добрѣ расположенъ. Той ми расказваше за въодушевлението, което владѣе въ София; за гнѣвътъ на лудия Цанковъ и дружината му; за отпѫтуванието на русския жидъ Кояндеръ, който упозори Руссия предъ цѣлия свѣтъ чрезъ гнуснитѣ си дѣла; за приеманието на раненитѣ въ София; за промѣнението на общественното мнение въ България, и за хиляди други нѣща. Както се виждаше, Каравеловъ не бѣше тогава още русски човѣкъ. . . . Той ми каза прочее, че е дошелъ само за това въ военния лагеръ, за да се срѣщне лично съ князя и да му съобщи, че великитѣ сили сѫ започнали отново да обезпокояватъ България съ досаднитѣ си дипломатически ноти. Но ние не се задоволихме само съ този си разговоръ върху новинитѣ, ами искахме и да разглѣдаме мѣстото на сражението. Азъ не могѫ да разбера и не ще разбера никогашь, защо сърбитѣ ни пропуснаха презъ проходътъ, безъ да изгрѫмътъ поне единъ топъ. Ако сърбската армия не бѣше вече способна за сериозно опорство, то поне началството ѝ е могло да хвърли нѣколко дружини подъ предводителството на нѣколцина смѣли офицери въ прохода и да ни препятствува така преминаванието на войската. Проходътъ е твърдѣ тѣсенъ и около 10 километра дългъ. Отъ двѣтѣ му страни се издигатъ стръмни канари. Едно отбивание въ

прохода е нѣщо немислимо. Нѣколко роти, слѣдователно, можѣха да задържатъ цѣлата българска армия въ настжпванието ѝ. Но сърбитѣ не направиха нищо! „Ние ще пристигнемъ безъ препятствие въ Царибродъ и ще преминемъ още днесь сърбската граница,“ каза военствення Стамболовъ. Каравеловъ, напротивъ, бѣше по-малко оптимистъ и се задоволяваше само съ пристигванието въ Царибродъ. Сжщо и азъ бѣхъ станалъ оптимистъ и мислѣхъ, че сърбитѣ нѣма вече да ни правятъ препятствия на българската територия. За това бѣхме много изпенадѣйни, когато при напускание на проходътъ чухме внезапно ревението на топоветѣ. Ние спрехме веднага колата си и я напуснахме. Азъ повикахъ слугата си, който караше задъ мене два коня за ѣздение, и се въскачихъ на моя конь. Стамболовъ и Каравеловъ взеха два коня отъ конницитѣ, и въ галопъ продължавахме пжтуванието си, за да видимъ, какво е станало. Едва ли бѣхме изминали нѣколко стотини метра, като ненадѣйно видѣхме, какъ стои работата: сърбитѣ се установили по възвишеноститѣ на сѣверъ отъ Царибродъ и принудиха войскитѣ ни да ги нападнатъ съ щикъ. Сърбскитѣ позиции не ни харесваха никакъ. Това трѣбва да признаемъ! Царибродскитѣ възвишенности затварятъ амфитеатрално тѣсната равнина между проходътъ и

Цариградъ. Тѣ, слѣдователно, не обладаватъ само входа за Цариградъ, ами и по-голѣмата часть на равнината, презъ която войскитѣ ни бѣха принудени да минаватъ. Но кому Богъ дава щастие, тому Той по нѣкогашь не дава умъ. Така бѣше и съ сърбитѣ. Тѣ нито затвориха входа за Цариградъ, нито пъкъ се грижѣха, какво става въ равнината. Сърбитѣ се ограничиха само съ това, да защищаватъ позициитѣ си срѣщу настѫпающитѣ български колони. Въ равнината се намѣрваше една цѣла румелийска бригада въ резерва и образуваше за сърбитѣ превъсходенъ нишанъ. Но сръбската артиллерия не проводи нито една граната къмъ бригадата, а я остави спокойно въ равнината. Да, сръбската артиллерия направи още по-много; тя се оттегли бързишкомъ отъ позицията си, и то отъ страхъ, за да не изгуби нѣкой отъ овѣхтелитѣ си топове. Пѫтьтъ къмъ Цариградъ, наистина, бѣше още обвладанъ отъ неприятелски пѣхотенъ огънь; но това не пречеше на юначния князь Александръ, за да влѣзе като първий на чело съ единъ патрулъ въ Цариградъ. Край князьтъ ѣздеше поручикъ Славейковъ, който преди деветь дни се бореше въ Цариградъ петь часа противъ двадесетькратно по-силенъ неприятель. Славейковъ съ башибозушкия си ескандронъ напустна преди деветь деня най-напослѣдъкъ Ца-

рибродъ и имаше сега пълно право да влѣзе съ князя и ескадрона си пакъ като първий въ Царибродъ. Битката около Царибродъ върлуваше още длъго време. И тъй, като се забавихъ съ Стамболова и Каравелова въ прохода, то можахъ да наблюдавамъ изъ равнината произшествието на битката. Нашитѣ войски, подкрѣпени отъ достойната ни артиллерия, се борѣха като львове и отблъсваха на всѣкждѣ неприятеля изъ бърдата. При смрьчавание войскитѣ ни бѣха господари надъ цѣлата околность на Царибродъ. Само едно високо и стрьмно бърдо остана още въ сърбскитѣ ржцѣ. Това бърдо ни причини на другия день голѣмо главоболие, до като се превземе отъ войската ни.

Около 6 часа пристигнахъ въ Царибродъ и бѣхъ щастливъ да се установя въ една добра кжща. Тамъ намѣрихъ добра стая, добро лѣгло, добри хора и добра храна. Слѣдъ като си отпочинахъ малко, отидохъ въ новия „конакъ“ и се извѣстихъ тамъ, че освѣнь това, което видѣхъ съ собственнитѣ си очи, не се е случило нищо ново. Сетнѣ се възвърнахъ у дома си, похапнахъ малко, поработихъ половина часъ, за да телеграфирамъ приключенията на деньтъ въ Келнь, и слѣдъ това заспахъ както язвецъ — първий пжтъ слѣдъ 10 деня въ истинско лѣгло!

XVII.

Въ Царибродъ.

Българската главна квартира подъ сърбский огънь. Сърбскитѣ парламентери. Българитѣ отблъсватъ предложеното примирие. Превзиманието на една възвишенность. Единъ храбръ сърбинъ. Позициитѣ около Царибродъ.

Ние се бавихме два деня въ Царибродъ. Причината за бавението ни бѣше съсрѣдоточаванието на войскитѣ. Князьтъ искаше отвѣднажь да премине сърбската граница съ цѣлата си армия. Тъй като нѣмахъ случай да чуя добро нѣщо за сърбитѣ, то се радвамъ крайно, за гдѣто могѫ да кажа сега нѣщо въ тѣхна полза. Сърбитѣ въ време на деветь-дневното си бавение въ Царибродъ държаха превъсходенъ рѣдъ между войницитѣ си. Жителитѣ на Царибродъ не се оплакваха нито най-малко. Сѫщо и въ селата не срѣщнахме нигдѣ опустошавания. Голѣмитѣ овчи стада не претрьпѣха нито най-малкий ущьрбъ. Съ една дума: поведението на сърбитѣ бѣше примѣрно въ това отношение. Нѣкой ми расказваха, че съвсѣмъ друго-яче е било

рибродъ и имаше сега пълно право да влѣзе съ княза и ескадрона си пакъ като първий въ Царибродъ. Битката около Царибродъ върлуваше още длъго време. И тъй, като се забавихъ съ Стамболова и Каравелова въ прохода, то можахъ да наблюдавамъ изъ равнината произшествието на битката. Нашитѣ войски, подкрѣпени отъ достойната ни артиллерия, се борѣха като львове и отблъсваха на всѣкждѣ неприятеля изъ бърдата. При смрьчавание войскитѣ ни бѣха господари надъ цѣлата околность на Царибродъ. Само едно високо и стрьмно бърдо остана още въ сърбскитѣ ржцѣ. Това бърдо ни причини на другия день голѣмо главоболие, до като се превземе отъ войската ни.

Около 6 часа пристигнахъ въ Царибродъ и бѣхъ щастливъ да се установя въ една добра кжща. Тамъ намѣрихъ добра стая, добро лѣгло, добри хора и добра храна. Слѣдъ като си отпочинахъ малко, отидохъ въ новия „конакъ" и се извѣстихъ тамъ, че освѣнь това, което видѣхъ съ собственнитѣ си очи, не се е случило нищо ново. Сетнѣ се възвърнахъ у дома си, похапнахъ малко, поработихъ половина часъ, за да телеграфирамъ приключенията на деньтъ въ Келнь, и слѣдъ това заспахъ както язвецъ — първий пжтъ слѣдъ 10 деня въ истинско лѣгло!

XVII.

Въ Царибродъ.

Българската главна квартира подъ сърбский огънь. Сърбскитѣ парламентери. Българитѣ отблъсватъ предложеното примирие. Превзиманието на една възвишенность. Единъ храбръ сърбинъ. Позициитѣ около Царибродъ.

Ние се бавихме два деня въ Царибродъ. Причината за бавението ни бѣше съсрѣдоточаванието на войскитѣ. Князьтъ искаше отвѣднажь да премине сърбската граница съ цѣлата си армия. Тъй като нѣмахъ случай да чуя добро нѣщо за сърбитѣ, то се радвамъ крайно, за гдѣто могж да кажа сега нѣщо въ тѣхна полза. Сърбитѣ въ време на деветь-дневното си бавение въ Царибродъ държаха превъсходенъ рѣдъ между войницитѣ си. Жителитѣ на Царибродъ не се оплакваха нито най-малко. Сжщо и въ селата не срѣщнахме нигдѣ опустошавания. Голѣмитѣ овчи стада не претрьпѣха нито най-малкий ущьрбъ. Съ една дума: поведението на сърбитѣ бѣше примѣрно въ това отношение. Нѣкой ми расказваха, че съвсѣмъ друго-яче е било

при Трънъ и Виддинъ. Но азъ не могѫ да вървамъ, че сѫ истинни тѣзи расказвания. Тѣ, вѣроятно, бѣха основани на сѫщо таквизи фалшиви слухове, както слухътъ за изгарванието на Царибродъ. Още на 10-ий бѣше се пръсналъ слухъ въ главната квартира, че сърбитѣ отъ гнѣвъ за пораженията имъ при Сливница сѫ разорили и запалили Царибродъ — нѣщо, което не бѣше истина. Този слухъ, вѣроятно, произлѣзе отъ сиянието на многочисленнитѣ огньове по бивацитѣ, които цѣлата нощь зачервяваха небето. Главната квартира на князя бѣше помѣстена въ сѫщата кѫща, въ която живѣялъ краль Миланъ. Князь Александръ спѣше въ сѫщото лѣгло, което краль Миланъ напусна неволно на 11 ноемврий въ 2 часа презъ нощьта. Въ това време, види се, трѣбва да е пристигнало извѣстието въ кралската квартира, че Паница съ харамийската си бригáда се наближава къмъ Царибродъ. Краль Миланъ и щаба му, заплашени да не паднатъ въ рѫцѣтѣ на Паница, напустнали по срѣдъ нощь Царибродъ и избѣгнали за къмъ Пиротъ. Ние намѣрихме кѫщата още съвсѣмъ така, както я напусналъ краль Миланъ и щаба му: по маситѣ лѣжаха распръснати различни хартии, начала за писма и телеграмми; всичко това бѣха нѣща, които нѣмаха никаква важность за насъ. На писалищната маса

на краль Милана намѣрихме между друго и единъ листъ бѣла книга, на която бѣха начъртани съ карандашъ двѣ хубави магарешки уши. Принадлѣжащата глава къмъ двѣтѣ философически уши, за жалость, не бѣше още съвсѣмъ свършена. Този листь книга щеше да представлява голѣма цѣнность, ако да се знаеше, кой е начърталъ тѣзи хубави магарешки уши. . . . Животътъ въ новата главна квартира не бѣше твърдѣ угоденъ. Сърбитѣ провождаха непрестанно отъ бърдото си по нѣколко крушуми въ градеца и чрезъ това ни препятствуваха да правимъ расходки по Царибродъ. Не зная, да ли сърбитѣ правѣха това отъ злоба, или да си прекарватъ само времето. Както и да е, но поведението на сърбитѣ не бѣше деликатно спрямо насъ. Около пладнѣ князьтъ издаде заповѣдь да се превземе бърдото. Преди това бѣха проводени нѣколко батерии къмъ ближнитѣ възвишенности, за да се установятъ тамъ срѣщу сърбската граница. Но това бѣше много трудна работа, защото възвишенноститѣ около Царибродъ сж твърдѣ стръмни и непроходими. Нападението на бърдото стана около три часа отъ двѣ дружини на приморский полкъ. Двѣтѣ дружини настжпваха твърдѣ успѣшно и се борѣха юнашки. Нападението е могло да се наблюдава доста добрѣ отъ градеца, та за това се събраха и мно-

зина зрители по улицитѣ. Цѣлото населѣние, гражданитѣ и войницитѣ, бѣше на крака и наблюдаваше битката. Битката ставаше отъ минута на минута все по-буйна, и крушумитѣ започнаха да удрятъ и между зрителитѣ. За шастие, крушумитѣ не ни докараха никакъвъ ущьрбъ, защото зрителитѣ испразднаха веднага улицитѣ и се заслониха задъ кжщитѣ. Отъ тукъ се вижда, че сьрбитѣ не грьмѣха на нападателната колона, а просто на въздухътъ. Ако сьрбитѣ да сж грьмѣли на войскитѣ ни, то крушумитѣ имъ не щѣха да дохождатъ въ Царибродъ. Незначителнитѣ загуби на българската настжпателна колона показваха ясно, че сьрбитѣ грьмѣха просто на въздухътъ. Не се мина много време и вѣтрътъ ни докара звуковетѣ на „Шуми Марица." Но този пжтъ сьрбитѣ не се заплашиха отъ тѣзи звукове, а останаха на мѣстото си. Българитѣ, слѣдователно, бѣха принудени да нападнатъ сьрбитѣ съ щикъ. При това борение съ щикъ българитѣ придобиха почти единъ сърбски прѣпорецъ. Прѣпорецътъ бѣше вече превзетъ отъ паднали знаменосецъ, когато внезапно единъ сърбски капитанъ се хвьрли между войскитѣ ни, уби съ револверъ четирма български войници и усвои пакъ заплѣнения прѣпорецъ. Въ сжщата минута бѣше и той ударенъ отъ нѣколко крушуми и падна

на земята. Но той имаше още време да хвърли прѣпорецътъ изъ бърдото, гдѣто биде уловенъ и избавенъ отъ единъ сърбски войникъ. Много ми е жалко, че забравихъ името на този храбръ сърбски офицеринъ, който падна въ плѣнъ и се исцѣли отъ ранитѣ си. Щомъ падна този сърбски юнакъ, всичко бѣше свършено. Сърбитѣ спреха веднага стрѣлбата и избѣгнаха изъ бърдото, кой както можеше. Какъ изглѣждаше бойното поле, ще раскажа на друго мѣсто.

Сега всичкитѣ позици около Царибродъ се намърваха въ българскитѣ ржцѣ. Но положението на градеца остана пакъ опасно. Сърбитѣ стоеха едвамъ на 5 километра далечъ на западъ отъ градеца и можяха да го преобърнатъ на прахъ и пепель съ топоветѣ си. Не зная, какво щеше да стане, ако сърбитѣ да сж бомбардирвали нощѣмъ този градецъ, който бѣше препълненъ съ войски. Че сърбитѣ не сж направили това, бѣше твърдѣ любезно отъ тѣхъ. Но българитѣ не бѣха пакъ до тамъ увѣрени въ тази любезность, та истеглиха на 12-й предъ вечерьта най-голѣмата часть отъ войската си изъ Царибродъ и я установиха на една възвишенность задъ този градецъ. Сжщевременно бѣше направено и распорѣжданието, щото главната квартира да може да напусне всѣка ми-

нута Царибродъ, въ случай, ако сърбитѣ започнатъ нощното си бомбардирване. Но сърбитѣ не направиха нищо и ние спахме твърдѣ спокойно презъ цѣлата нощь.

Времето на 12-ий бѣше дъждовно и мъгливо. На 13-ий, обаче, се разясни небето, и величественното слънце ни поздрави зараньта съ оживотворяющитѣ си лъчи. Когато излѣзохъ изъ кѫщата си, въ която живѣеше и подполковникъ Николаевъ, съзрѣхъ едно голѣмо чудо. Предъ портата на кѫщата стоеха двама сърбски парламентери. Тѣ донесоха едно писмо отъ главнокомандующия на съединенитѣ девизии: Шумадия, Дрина, Дунавъ и Морава. Въ писмото бѣше писано, че краль Миланъ, по волята на великитѣ сили, се отказва да продължава войната и нека да сключи примирие съ българитѣ. Много ми е жалко, че сърбския краль преди 14 деня не е питаелъ тези миролюбиви чувства и че е започналъ да уважава чакъ тогава волята на великитѣ сили, когато войската му бѣше смазана отъ българитѣ! Ние се научихме твърдѣ добрѣ, какво значи сърбска доблестьта за това познахме и значението на писмото: сърбската войска не бѣше вече въ състояние да опорствува противъ българскитѣ лъвове — това знаеше добрѣ краль Миланъ и се опита сега по дипломатически начинъ да спре на-

хлуванието на българската войска въ Сърбия. Ако българитѣ да сж приели предложението на краль Милана и му дали време да организира и подкрѣпи войската си на границата, то слѣдъ постигвание тази цѣль, всичкитѣ миролюбиви увѣрени, както и „уважението волята на великитѣ сили,“ щѣха да се распукатъ като сапунени мѣхурчета. Отговорътъ на писмото, разбира се, не гласеше благополучно за сърбитѣ. Подполковникъ Николаевъ извѣсти главнокомандующия на съединенитѣ девизии: Шумадия, Дрина, Дунавъ и Морава, че не е получилъ заповѣдь отъ господаря си да спре неприятелскитѣ дѣйствия противъ сърбитѣ, та за това не може да приеме и предложеното примирие. Тъй като сърбский главнокомандующи си присвои длъгъ и хубавъ титулъ, то и българитѣ не искаха да останатъ задъ сърбитѣ, и Николаевъ се подписа: „Lieutenant-Colonel et Commandant en chef des armèes bulgare et rouméliote reunies.“ Нашия титулъ не бѣше само по-длъгъ и по-благозвученъ, но и по-важенъ, отъ колкото сърбския. Щомъ се испрати това писмо, пристигна още и другъ сърбски парламентеръ. Сжщо и този господинъ се докара при Николаева. Мѣстото за преговоритѣ бѣше този пжтъ моято стая. Както се виждаше, сърбитѣ бѣха напълно убѣдени, че българитѣ ще напра-

вать глупостьта и ще приематъ примирието; защото сърбинътъ не дойде заради нѣкои нови предлагания, а просто за това, да опредѣли съ българитѣ демаркационната линия. Сърбския парламентеръ бѣше много зачуденъ, когато Николаевъ му съобщи, че за примирие не може да бѫде дума. Сърбинътъ поклюма съ глава и си отиде пакъ, отъ гдѣто бѣше дошалъ. Ако и да не бѣше рѣшено по-напредъ да се премине на 14-ий сърбската граница, то сега вече се рѣши. Каквото знаѣхме за распадванието на сърбската армия, това ни се потвърди сега чрезъ писмото на сърбский главнокомандующи.

Слѣдъ като се испратиха сърбскитѣ парламентери, князь Александръ се отправи съ щаба си по царибродскитѣ възвишенности, за да прегледа позициитѣ. Отъ дѣсно на пѫтьтъ къмъ Пиротъ виждахме пакъ сѫщата бърдиста формация, която ни причини голѣмо главоболие при Сливница. На едно високо бърдо бѣше се установила иванновата батерия, която познаваме вече отъ Сливница. Князьтъ се спре при батерията и наблюдаваше внимателно сърбскитѣ позиции. Отъ тамъ се виждаха ясно сърбскитѣ батерии и стрѣлковитѣ окопи. Да, ние виждахме и нѣколко сърбски отряди, които бѣха расположени тукъ-тамъ но позициитѣ. Князьтъ наблюдаваше дълго вре-

ме позициитѣ и се съвѣтваше съ Панова, по кой начинъ могжтъ да се нападнатъ. Около батерията се събраха, нѣщо легкомисленно, много офицери и наблюдаваха тоже сърбскитѣ позиции. Но сърбитѣ не внимаваха на това и не ни проводиха нито една граната въ батерията. Това бѣше много любезно отъ сърбитѣ! Отъ тукъ се виждаше твърдѣ ясно, каква голѣма погрѣшка направиха сърбитѣ на 11 ноемврий. Отъ това бърдо е могло да се обвладава съ нѣколко батерии цѣлата равнина отъ исходътъ на прохода до Царибродъ. Нашата нападателна колона щеше да бжде изложена на ужасенъ артиллерийски огънь и ние не щѣхме да можемъ да превземемъ Царибродъ безъ твърдѣ голѣми загуби. Да, ние щѣхме да изгубимъ единъ цѣль день съ превзиманието на Царибродъ. Макаръ и да е било това очевидно за всѣкиго, но сърбитѣ пакъ не сж го забѣлѣжили. Или, може би, сърбитѣ не сж искали да се въсползуватъ отъ тази чудесна артиллерийска позиция отъ страхъ, за да не изгубятъ нѣкой топъ! Както и да е, сърбитѣ показаха явно, че не умѣятъ да се въсползуватъ отъ сгоднитѣ обстоятелства.

Отъ тази позиция се отправихме къмъ вчера превзето бърдо. Князьтъ искаше да опредѣли самичакъ мѣстото за една батерия, която бѣше вече отправена за къмъ бърдото. На ед-

на скала, не далечъ отъ бърдото. се спрехме малко, за да похапнемъ нѣщо. Князьтъ бѣше много добрѣ расположенъ. Той ни расказваше за бавенnето си при краль Милана, който, може би, тази минута сѣди тоже на една скала и обѣдва, разбира се, не до тамъ добрѣ расположенъ. Князьтъ ни расказва още, че е спалъ двѣ нощи съ щаба си на динамитъ, безъ да е знаелъ нѣкой това. Работата стоеше така: Кѫщата, въ която живѣлъ князьтъ и щаба му, бѣше притѣжание на единъ желѣзнически предприемачъ отъ линията Царибродъ—Софія. Предприемачътъ съхранявалъ нуждния динамитъ за работитѣ въ подницата (мазата) на кѫщата си и го оставилъ тамъ до днешния день, гдѣто се откри случайно чрезъ единъ войникъ. Колко лесно е могло да стане, щото единъ куршумъ да удари презъ прозорецътъ на подницата въ динамитътъ и да откара князьтъ съ щаба му въ въздухътъ! Също и краль Миланъ е спалъ петь деня на този динамитенъ подкопъ, безъ да е знаелъ това. Стана дума и за тѣжко-болелия испански краль Алфонса. При този случай казахъ на князя, че миналата година ми съобщи единъ парижски докторъ, че краль Алфонсъ страдае отъ неизцѣримо грѫдоболие и може да живѣе само още една година — нѣщо, което се потвърди точно. На другия день получихме те-

леграфическото извѣстие за смъртьта на испанския краль. Ние говорихме и за много други нѣща, до като дойде подпоручикъ Таневъ и ни съобщи, че батерията е пристигнала на бърдото.

Много е досадно, когато се говори винаги само за мжчнотиитѣ и тѣготитѣ, които човѣкъ срѣща на всѣки раскрачъ въ войната. Но какво да се прави, когато е тъй. За това моля за извинение, за гдѣто ще говоря и този пжтъ за мжчнотиитѣ и теготитѣ, които претѣглиха беднитѣ войници и конье, до като искараха батерията на това бърдо. По 50 войници тѣглѣха всѣки топъ. Това бѣше една отъ най-труднитѣ работи, които видѣхъ въ живота си. Но работата пакъ вървеше, и то съ удивителна скорость. На батерията трѣбваше само 20 минути по-много за въскачванието ѝ на бърдото, отъ колкото на насъ. Върхътъ на бърдото бѣше зрѣлището на вчерашната отчаяна борба. Тихо и мирно лѣжѣха на-около труповетѣ на падналитѣ сърби и българи. Азъ изброихъ труповетѣ и намѣрихъ, че на 83 сърби се падатъ само 14 българи — една удивителна съразмѣрность, като помислимъ, че българитѣ бѣха нападателитѣ. Половината на сърбитѣ бѣха убити чрезъ крушуми, а втората половина и българитѣ — умъртвени съ щикътъ. При този случай искамъ

да кажя, че българитѣ приписватъ нападателнитѣ си успѣхи най-много на това обстоятелство, че носятъ щикътъ непрестанно на пушката си — нѣщо, което не е обичай при сърбитѣ. Тѣ, както германскитѣ и австрийскитѣ войници, носятъ щикътъ си като сабя на лѣвата страна и го турятъ на пушката само при сигналътъ за пристжпъ и отбрана. Българскитѣ войници расказватъ, че сърбитѣ се бавили винаги тъй длъго време съ турението щикътъ на пушкитѣ си, щото сж могли да ги нападнатъ тъкмо въ минутата на тази работа, сир. при турението щикътъ на пушкитѣ си. Азъ трѣбва да кажа, че тѣзи расказвания не могжтъ да бждктъ вѣрни, защото за турението щикътъ на пушката не трѣбва по-много отъ 6—8 секунди.

До като се бавихме още на бърдото, отъ сърбскитѣ бърда се издигна единъ тъменъ облакъ и взе направлението къмъ нашата позиция. И каквото сърбскитѣ топове не сж могли да направатъ, таквозъ издѣйствува този черпъ облакъ: князьтъ и щаба му напуснаха позицията и се оттѣглиха бързишкомъ за къмъ Цариградъ. Но на половина пжть ги улови дъждь и ги накваси до кожата. За щастие, валението трая само 15 минути и облакътъ направи пакъ мѣсто за слънцето, което при захожданието си ни предизвѣсти хубаво време за другия день. Това

предизвѣстие ни зарадва твърдѣ много, защото отъ нищо не се нуждаѣхме по-много на 14-ий, отъ колкото отъ хубаво време. Този день бѣше опредѣленъ за преминаванието на сърбската граница и ние бѣхме напълно убѣдени, че сърбитѣ ще опорствуватъ съ всичкитѣ си сили противъ нахлуванието ни въ тѣхната страна и че, слѣдователно, ни предстои утрѣ една голѣма битка.

XVIII.

Отъ Царибродъ до Пиротъ.

Преминаванието на сърбската граница. Една предполагаема кавалерийска атака. Князь Александръ и щабътъ му подъ гранатенъ огънь. Превзиманието на Пиротъ се отлага за 15 ноемврий. Разрушението на пиротската кула съ динамитъ. Една неугодна нощна квартира. Битката предъ Пиротъ. Превзиманието му. Окончателното разбиване на сърбската армия.

На 14 ноемврий въ 8 часа сутриньта българската армия се намърваше въ слѣдующето расположение: главната колона, подъ заполѣдьта на гениялния подполковникъ Николаевъ, стоеше на пжтьтъ Царибродъ — Пиротъ съ челото си до разушения нишавски мостъ; дѣсната колона, — 16 дружини и 2 батерии, подъ майоръ Гуджева, стоеше по бърдата и имаше заповѣдь да настжпва параллелно съ главния пжть къмъ Пиротъ; лѣвата колона, подъ капитанъ Попова се намърваше кждѣ Трьнъ на сърбска территория и имаше заповѣдь да настжпва въ направление къмъ Пиротъ и да подкрѣплява лѣвото крило на главната армия. Колоната на

Наколаева имаше 30,000 души, гуджевата колона — 16,000, а поповата — 9,000, всичко 55,000 души. Слѣдователно, българитѣ имаха на расположение 55,000 войници за нападението на Пиротъ. Срѣщу 55 тѣхъ хиляди български войници стоѣха 4 сърбски дивизии, числото на които, слѣдъ голѣмитѣ загуби при Сливница, може да се оцѣни на 44,000 души. А освѣнь това бѣше прьснатъ слухъ, че нѣколко отряди отъ лешяниновата дивизия сѫ трьгнали отъ кѫдѣ Виддинъ за подкрѣпление на главната сърбска армия.

Отъ тукъ излиза, че българитѣ располагаха съ 10,000—11,000 войници по-много, отъ колкото сърбитѣ. Но това не е вѣрно. На 15-ий е дѣйствувала само николаевата колона въ битката при Пиротъ. Поповата колона се е съединила чакъ на втория день съ главната армия, а гуджевата колона не е никакъ участвувала въ битката при Пиротъ. Ако извадимъ 16 тѣхъ хиляди войници на гуджевата колона отъ 55 тѣхъ хиляди, то оставатъ само 39,000. Слѣдователно, въ битката при Пиротъ се борѣха 39,000 българи противъ 44,000 сърби, а не както казва Гопцевичъ 55,000 българи противъ 40,000 сърби. Освѣнъ това, българитѣ бѣха нападатели и трѣбваше да се борятъ съ безбройни мѫчнотии и препятствия.

Макаръ сърбитѣ и да се оттѣглюваха почти безъ опорство предъ българската авангвардия, но Николаевъ настжпваше пакъ полегка и внимателно съ колоната си. Тази постжпка на Николаева бѣше твърдѣ мждра. Той не искаше да настжпва а la Бендеревъ и да жъртвува безполезно войницитѣ си. Не. Той проводи най-напредъ рекогносцировки къмъ всичкитѣ направления, за да узнае, да ли мѣстностьта е свободна отъ неприятеля и распорѣди сжщевременно да се искаратъ батериитѣ изъ позициитѣ. Освѣнь това бѣ нуждно да се построи и привремененъ мостъ презъ Нишава; защото грамадния каменъ мостъ бѣше разрушенъ отъ сърбитѣ съ динамитъ при оттѣглюванието имъ за Пиротъ. За всичко това, разбира се, трѣбваше време, и за това Николаевъ се бавеше съ настжпванието си. Този даровитъ мжжь показа въ всичкитѣ си военни предприятия, че е способенъ пълководецъ. — Преди още да бѣше построенъ мостътъ, князь Александръ съ щаба си премина Нишава и се установи на една малка могила. Отъ тамъ, наистина, не се виждаше много; но толкозъ поне се забѣлѣзваше, че сърбитѣ не праватъ никакви приготовления, за да препятствуватъ влизанието ни въ страната имъ. При хвърленнето на поглѣдътъ ни на назадъ, видѣхме една дълга черна ивица, която се протакаше

отъ нишавския мостъ до Цариброд. А тази ивица бѣше първата дивизия на главната ни колона. Около 11 $^1/_2$ часа се оживи тази уцѣпленна масса: ивицата започна да се движи напредъ, като че я гони нѣкоя невидима сила — настжпванието на войскитѣ ни започна. За да може да поздрави първъ войскитѣ си на сърбската земя, князьтъ отлѣтя, като хала на конь, къмъ първото сърбско село и се установи съ щаба си край сърбската митница. Предъ кжщитѣ бѣха поставени врѣдъ бѣли пандери, като знакъ на покорность. Сжщо така се виждаше тукъ-тамъ по нѣкой любопитенъ селѣнинъ на прозорецътъ или портата. Населѣнието не бѣше така заплашено, както по други мѣста. Не се измина дълго време и ето че се приближи една стара жена, поздрави княза съ „добрѣ дошелъ" и го покани да испие една чаша сърбско вино. Князьтъ ѝ поблагодари и испи виното. Като видѣха това селѣнитѣ, тѣ веднага излѣзоха изъ жилищата си и донесоха вино и на княжеския щабъ. И тъй можахме непосрѣдственно слѣдъ преминаванието ни сърбската граница да пиемъ сърбско вино за здравието на любимия и доблѣстния ни вождъ и храбрата му армия, и, да чукнемъ чашитѣ си за превзиманието на Пиротъ. Между това се приближи и пѣхотата съ музиката на чело, и минаваше край княза съ

гръмогласно урра. Музиката се спре срѣщу княза и свиреше „Шуми Марица“ — българската марселеза *), която водеше българитѣ тъй често къмъ славни побѣди. Задъ княза се образува единъ полукржгъ отъ офицеритѣ на щаба му и отъ мѣстожителитѣ, които, ободренни отъ музиката, виното и бурнитѣ урра на войскитѣ, започнаха най-сетнѣ да викатъ: „да живѣе българский краль!“ Това бѣше една тържественна сцѣна, която нѣма да забрава до смъртния си часъ.

Кой би могалъ даже и да си помисли това преди десеть дена! Тогава всѣкой си е мислѣлъ, че всичко е пропаднало; а днесь ний стояхме на сърбска земя, на която войскитѣ не притѣжаваха вече толкозъ сила, щото да защищаватъ собственната си страна. Sic transit gloria mundi!

Колкото и да бѣше въсхитенъ княза отъ бурнитѣ въсклицания на войскитѣ си, то той пакъ не е можалъ да дочака, до като премине край него цѣлата колона. Слѣдъ като преминаха първитѣ дружини, ние се въскачихме пакъ на коньетѣ си и тръгнахме въ галопъ подиръ княза, който бързаше да достигне челото на войс-

---

*). Марселеза, марселската народна химнъ въ времето на първата френска република. — Тази пѣсень е въабуждавала републиканската младежь къмъ бой. Тя е съчинена и нагласена за музика отъ Руже де-л'Илъ въ 1791 г. Първитѣ ѝ думи сж: „Allons, enfants de la partie.“

ката си. Около насъ бѣше всичко тихо и мирно. Нигдѣ не се виждаше диря отъ неприятеля. Ние ѣздихме спокойно по пѫтя за къмъ Пиротъ и говорихме за различни нѣща. Но това не трая дълго време. Разговорътъ ни биде прекѫснатъ чрезъ ненадѣйното зареваванис на топоветѣ. Всѣки се питаше, какво значи това. Ние не видѣхме нищо предъ себѣ-си, освѣнь нѣколко ординарци, които тичаха като мълнии къмъ всичкитѣ направления. Една, напрѣки презъ долината протакающа се, плоска възвишенность ни закриваше изглѣдътъ на напредъ. Но чрезъ ординарцитѣ се извѣстихме, какво е станало. Тѣ ни съобщиха, че задъ тази възвишенность, въ равнината при Пиротъ, се установила цѣлата сърбска конница, 3—4 полка ягка, и че се готви да атакува нашата авангвардия, състояща отъ конвоя на Негово Височество. Щомъ предводительтъ на авангвардията ни съзре сърбската конница въ равнината, той веднага съобщи това чрезъ ординарци на командантина на кавалерийската ни бригада. Кавалерийската бригада, за жалостъ, бѣше доста отдалечена отъ авангвардията ни; тя се намърваше задъ пѣхотата и образуваше резервата на войската ни. Но щомъ командантинътъ на кавалерийската бригада получи извѣстието, той тутакси издаде заповѣдь за настѫпвание и напредваше въ галопъ срѣ-

щу неприятеля. Гърмежътъ на топоветѣ наелектризира нашитѣ войски: пѣхотата ускори ходътъ си, двѣ батерии напуснаха пѫтьтъ и напредваха въ галопъ, а дѣсно край тѣхъ се яви кавалерийската бригада въ пъленъ галопъ на пенящи конье. Какво се случи напредъ? Така се питаха войницитѣ. Тѣ не знаяха, какво се е случило; но тѣ предчувствуваха, че е станало нѣщо, и за това всѣки бързаше, както можеше, за да пристигне на мѣстото. Като войнишка картина, този моментъ бѣше най-хубавия въ цѣлата българо-сърбска война. Тритѣ настъпающи колони отъ пѣхота, кавалерия и артиллерия ми напомниха за онѣзи древни бойни картини, гдѣто не се сражаваха още въ стрѣлкови линии и не се испращаха гранати на 5000 метра растояние, а гдѣто мѫжь съ мѫжь се бореше съ сабля или щикъ въ рѫцѣ. Само кратъкъ поглѣдъ можахъ да хвърля на настъпающитѣ масси, защото и ние бързахме да пристигнемъ на мѣстото. Двѣ минути слѣдъ туй бѣхме на възвишеностьта. Предъ насъ се простираше равнината на Пиротъ, обкрѫжена на дѣсно и лѣво отъ високи бърда. На дѣсно край politѣ на бърдата лѣжаха нѣколко села, а на лѣво многобройни лозья. Предъ насъ, макаръ и далечъ, лѣжеше Пиротъ съ блестящитѣ си църкви и високи бърда. Непосрѣдственно предъ насъ лѣжеше една

голѣма равнина, а на 2000 метра растояние се виждаше една дълга черна ивица — сърбската кавалерия. Мѣстото бѣше много сполучливо за кавалерийско сражение. То изглѣждаше като че е създадено за тази цѣль. — Щомъ нашата кавалерия пристигна на равнината, тя веднага се нарѣди въ нападателенъ строй. Сѫщо и при сърбската кавалерия се забѣлѣжи едно движение на напредъ. Между насъ владѣеше най-голѣма внимателность. Всичкитѣ ни погледи бѣха обърнати къмъ сърбската конница. Всѣки се питаше: ще ли приеме сърбската конница атаката, или не? Сърбитѣ непрестанно се движѣха. Полковетѣ имъ преминаваха отъ единъ строй въ други. Но всичко това бѣше бошь-лафъ, защото сърбитѣ пакъ си оставаха на мѣстото. Нашата конница напротивъ настѫпваше направо къмъ предмѣтътъ си. Още единъ пѫтъ ни се стори, като че сърбитѣ настѫпватъ за атака. Но и този пѫтъ останахме излъгани. Сърбската конница направи „кругомъ" и се оттегли бѣгомъ за къмъ Пиротъ. Отъ пѫтьтъ се появиха малки синьо-бѣли облаци, а слѣдъ това се зачу гърмението на пушкитѣ. Сърбската кавалерия бѣше направила само мѣсто за пѣхотата си, която веднага отвори огънь на конницата ни. Нашата конница, наистина, е могла да атакува сърбската пѣхота; но тя все пакъ не

предприе атаката, защото коньетѣ ѝ бѣха много измжчени отъ длъгия галопъ презъ нивитѣ. Кавалерийската ни бригада направи тоже „кругомъ" и се оттегли назадъ. Загубитѣ на конницата ни бѣха твърдѣ малки. Тя изгуби само нѣколко човѣци и около 30 конье. По този начинъ се свърши очакваната голѣма кавалерийска атака. Славната сърбска кавалерия нѣмаше куражъ да заиграе хоро съ българската конница. Тя вѣроятно трѣбва да се е научила вече отъ пѣхотата си, че не е добрѣ да яде човѣкъ круши съ българитѣ. . . . Нашата пѣхота стжпи пакъ на чело—и сърбитѣ бѣгаха предъ нея, като зайци. Войскитѣ ни настжпваха спокойно напредъ, безъ да срѣщнатъ нѣкое препятствие. Нигдѣ не се забѣлѣзваше нѣщо отъ неприятеля. — Принцъ Францъ Иосифъ, Риделъ и Менгесъ останаха на пжтьтъ при пѣхотата, а князьтъ съ остатъкътъ на щаба се отправи къмъ ниската възвишенность, на лѣво отъ пжтьтъ, и продължаваше отъ тамъ пжтуванието си въ направление къмъ Пиротъ. Князьтъ бѣше принуденъ да остави шосето, защото отъ тамъ не можеше да наблюдава точно операциитѣ. Вслѣдствие на това стана едно раздѣляванне на щаба. Като нови гости се придружиха къмъ князя: министрътъ Ил. Цановъ и корреспондентинътъ на Агенцията Хавасъ, Жоржъ Филиовъ.

Послѣдния бѣше мой добрѣ приятель и азъ се съвѣтвахъ често съ него върху срѣдствата, за да направимъ отъ Германия и Франция едно сърдце и една душа. Ние се споразумехме до негдѣ по между си, и вѣроятно щѣхме да рѣшимъ окончателно този важенъ въпросъ на европейската политика, ако да бѣше траяла войната поне още нѣколко мѣсеци.—Графъ фонъ Кевенхилеръ ни развали работата.

Въ една осамотена колиба похапнахме малко хлѣбъ, а сетнѣ продължихме пакъ расходката си къмъ Пиротъ. Край насъ, въ лозята, вървѣха нѣколко румелийски дружини, а на пѫтьтъ настѫпваше главната ни войска. Отъ неприятеля не се виждаше ни най-малка диря. Всичко бѣше тихо около насъ. Ние шибнахме малко коньетѣ си, и за петь минути пристигнахме до челото на авангвардията ни. Около 4 километра предъ Пиротъ възвишенностьта, по която ѣздихме, се навеждаше полегка на равнина, и непосрѣдственно предъ насъ лѣжеше вѣхтия български градъ Пиротъ. Да ѣздимъ още по-далечъ, не считахме за удобно, и за това слѣзохме отъ коньетѣ, за да почакаме пристигванието на пѣхотата. Всѣки отъ насъ бѣше напълно увѣренъ, че ще пристигнемъ още днесь въ Пиротъ и че князьтъ ще има случай да спи пакъ въ лѣглото на краль Милана, както въ Царибродъ. Когато

човѣкъ нѣма работа, тогава той дохожда на различни мисли. Така бѣше и съ насъ. Ние нѣмахме работа, та за това дойдохме на доста смѣшна мисьль, да търсимъ отъ тукъ съ далекогледитѣ си кѫщи въ Пиротъ. Единъ си избере тази, а други онази кѫща за бѫдѫще жилище. Най-много ни се харесаха нѣколко високи кѫщи около църквата, които избрахме за князя и щаба му. Въ това невинно удоволствие ни наруши Христо, тѣлохранительтъ на князя, на когото богатото облѣкло и голѣмитѣ мустаки внушиха такъвъ почетъ и страхъ на единъ сърбски плѣнникъ въ Царибродъ, щото той се приближи при него съ покорно запитване: „Ти ли си, о господине, предводительтъ на ужаснитѣ?“ Христо, който, наистина, не бѣше „предводительтъ на ужаснитѣ,“ а надаренъ съ соколово око, стѫпи къмъ мене и ме замоли да му позайма за минута далекогледътъ си. Азъ му испълнихъ желанието и му дадохъ далекогледътъ. Той го обърна на напредъ и сетнѣ каза: „Господа, тамъ предъ насъ се намѣрва една голѣма сърбска батерия.“ „Гдѣ?“ Всички погледнаха къмъ посоченото направление, безъ обаче да видатъ батерията. „Азъ я виждамъ твърдѣ точно,“ каза Христо, и сърбитѣ, като че искаха да потвърдятъ думитѣ му, — предъ насъ на 1500 метра растояние се издигна внезапно единъ силенъ пушакъ.

Това, наистина, бѣше една батерия, и то една голѣма батерия отъ около 20 топове. Батерията гърмеше направо на нашата група. Предъ насъ, на дѣсно и лѣво, удряха гранатитѣ. Но това не бѣше доста. Въ сжщата минута се демаскира и друга една батерия въ лѣвия фланкъ и ни посипа съ смъртоноснитѣ си гюллета. Сърбитѣ не щядиха гранатитѣ си, а продължаваха непрестанно стрѣлбата. Положението ни стана твърдѣ опасно. Ние бѣхме принудени да се въскачимъ на коньетѣ и да се оттеглимъ бържишкомъ назадъ. И тъкмо когато напущахме мѣстото си, тогава сърбитѣ почнаха да пращатъ и шрапнели къмъ насъ. Всѣка врѣда докарва и своя полза, казва одинъ нѣмски философъ. Това, найстина, е смѣшно изрѣчение, но то е жива истина. Сърбитѣ отъ една страна ни докараха врѣда чрезъ своитѣ гранати и шрапнели, а отъ друга страна тѣ ни докараха голѣма полза, защото ни открихa своитѣ позиции. Ако сърбитѣ не ни бѣха открили тъй скоро позициитѣ си, то ние щѣхме да влѣземъ съ войскитѣ си право въ батериитѣ имъ! Само това ни бѣше жалко, гдѣто останахме излъгани въ надеждата си, че ще влѣземъ още днесь въ Пиротъ. Бѣше вече 3 $^1/_2$ часа, слѣдователно късно, за да се впуснемъ още днесь въ сериозенъ бой съ сърбитѣ. За това и князь Александръ проводи заповѣдь на подпол-

ковникъ Николаева, да спре привременно нападателното дѣйствие на Пирота, и да тури само до толкозъ напредъ войскитѣ си, до колкото това може да стане безъ значително опорство. Всичко друго се отложи за другия день. Резултатътъ на деня, наистина, не бѣше твърдѣ голѣмъ: но все пакъ бѣхме доволни съ него. Ние печелихме първо доста мѣстность и второ надежда, че Гуджевъ и Поповъ ще могѫтъ да ни помогнатъ утрѣ въ битката.

Слѣдъ като сърбитѣ веднъжъ отвориха стрѣлбата, то я и продължаваха съ голѣма дѣятелность, безъ обаче да ни докаратъ голѣмъ ущърбъ. Гранатитѣ и шрапнелитѣ имъ удряха най-много на лѣво отъ пѫтя, а нѣкои отъ тѣхъ достигаха и самия пѫть. Когато пристигнахме тамъ, срѣщнахме пакъ принцъ Франкъ Пасева, Ридезела и Менгеса, които отъ пѫтя наблюдаваха стрѣлбата. Тамъ срѣщнахме тъй сѫщо и Николаева и Петрова, така щото можеха да се постановятъ веднага разпорежданията за другия день. Отъ Гуджева и Попова бѣха пристигнали извѣстия, и ние знаехме, че и двамата настѫпватъ къмъ Пирота. По-точни данни не сѫ могли да се дадѫтъ отъ тукъ на Гуджева и Попова, тъй като не се знаеше, какви обстоятелства ще могѫтъ да продължатъ настѫпателното имъ дѣйствие и съ какви неприятелски си-

ли ще иматъ работа. За главната колона бѣше се предназначило: 1) да усвои на другия день най-напредъ възвишеноститѣ на лѣвото крило и 2) да настжпва отъ тамъ и по пжтя направо къмъ Пиротъ.

Слѣдъ като се постановиха тѣзи распорѣждания, бѣше се вече и смрачило. Сега обаче се състави въпросътъ, гдѣ ще нощува князьтъ съ щаба си. Едно малко село, на дѣсно отъ пжтьтъ, не ни обещаваше голѣми угодности за нощувание. Освѣнь това, селото бѣше изложено съвсѣмъ на неприятелский огънь. Да нощуваме на отвореното поле, сжщо и това не ни обещаваше нѣкоя угодность, защото заради близостьта на неприятеля не бѣше възможно да се запали огънь на полето. Намъ, слѣдователно, не остана друго нищо, освѣнь да помѣстимъ главната квартира въ единъ ханъ, около 6 километра отдалеченъ отъ тукъ. По пжтя намѣрихъ каруцата си — нѣщо, което се показа като особенна щастлива случка. Гърмежътъ на топоветѣ бѣше млжкналъ. На всѣкждѣ владѣеше тишина. Ние ѣздихме спокойно по пжтя и говорихме за приключенията на деньтъ, когато отвѣднжжь се зарумѣни цѣлата околность отъ огнянь блѣсъкъ. Единъ гигантски пламькъ отлете високо къмъ небето, плава нѣколко секунди по въздухътъ и слѣдъ това исчезна. Сетнѣ завладе пакъ тьмна-

та нощь и нѣколко секунди подиръ това чухме единъ силенъ гърмежъ. Това величественно и ужасно явление направи силно впечатление на насъ; че това бѣше една експлозия (взривъ), не се съмняваше никой; но никой не знаеше, гдѣ е станала и какви слѣдствия е докарала. До колко човѣкъ може да се излъже при означавание растоянието на таквизи явления, показаха найдобрѣ различнитѣ оцѣнеиия на мѣстото: едни казваха, че експлозията е станала въ малка една воденица, 500—600 метра задъ насъ, други пренѣсоха зрѣлището на експлозията въ нашитѣ батерии, а трети — на 7 — 8 километра отдалечения отъ насъ Пиротъ. Послѣдното оцѣнение бѣше правилно. Сетнѣ се научихме, че сърбитѣ при напущанието си Пиротъ сж разрушили кулата съ динамитъ. Сжщо така се извѣстихме, че сж погинали при ескплозията около 40 сърби и двама българи — нѣщо, което не се оказа като вѣрно, защото при посѣщението ни кулата не намѣрихме нито слѣди отъ кръвь, нито пъкъ мъртви трупове.

Когато пристигнахме при хана, се показа, че князьтъ съ щаба си ще намѣри твърдѣ малки удобности въ това ново жилище. Пространствата на хана бѣха напълнени съ ранени. Съ голѣма мжка намѣрихме за главната квартира двѣ малки стаички, всичкитѣ мобили на които се

състоѣха: отъ една маса, двѣ скамейки и едно лѣгло.

Чакъ слѣдъ като се установи князьтъ съ щаба си въ хана, се направи жалкото откритие, че ханджията абсолютно нѣма нищо за ядение. За щастие, намѣрихъ въ каруцата си малко хлѣбенъ запасъ. Намѣренитѣ ми нѣща, наистина, не се състоѣха, богъ знай, въ какви богати ястиета; но тѣ бѣха пакъ по-добри, отъ колкото нищо. Въ каруцата намѣрихъ: 6 хлѣба, $^1/_2$ метръ кълбаси, 1 сухъ языкъ, чай и захарь — това бѣше всичко, съ което разполагахъ. Освѣнь това разполагахъ още съ единъ ножь, една вилушка и една чаша. Сетнѣ намѣрихъ въ каруцата още $^1/_2$ килограмъ свѣщи, и тъй можахме да започнемъ вечерята поне въ освѣтлена стая. Отъ начало вървеше всичко добрѣ. Но слѣдъ като се свърши вечерята и донесоха самовара на масата, тогава чакъ се появиха истинскитѣ мжчнотии. Ние разполагахме само съ една чаша, на която, разбира се само по себѣ-си, имаше законно право единственно князьтъ. Но сега идеше въпросътъ, съ какво да пиятъ другитѣ чай? Въ цѣлия ханъ не се намѣрваше нито чаша, нито грьне, нито пъкъ нѣкоя друга сждина, съ която можахме да пиемъ чай. Напослѣдъкъ ханджията ни донесе една счупена паница и я предложи като сждина за чай. Най-

напредъ избухна общи смѣхъ и клюмание съ глави върху това смѣшно предложение на практичния ханджия. Но слѣдъ като ханджията постоянствуваше съ голѣма твърдость на предложението си и ни убѣди съ ораторски думи, че съ счупената паница може да се пие превъсходно чай, взехме напослѣдъкъ това сѫмнително произведение на грънчарското искуство и го наблюдавахме отъ всички страни, като че се касаеше за изслѣдвание на нѣкои моавитически старини. Слѣдъ това строго изслѣдвание се прие едногласно предложението на ханджията и му се съобщи сѫщевременно общата признателность за важното му откритие. И наистина, ханджията имаше право: изъ паницата се пиеше превъсходно чай. Това е най-доброто доказателство, че проститѣ хора сѫ понѣкогашь по-практични, отъ колкото ученитѣ и че може да стане всичко, ако сѫществува съгласие и добра воля между хората. Слѣдъ въпросътъ за ядението идеше въпросътъ за спането. И тукъ ни помогна практичния ханджия. Той отвѣднажь донесе два йоргана, една възглавница и купъ сѣно. Той хвърли йорганътъ и възглавницата просто на лѣглото въ първата стая, а сѣното расхвърли по потонътъ на втората стая —и работата бѣше свършена. Князьтъ си лѣгна на твърдото лѣгло, а принцъ Францъ Иосифъ,

Ридезелъ, Менгесъ, Увалиевъ и азъ си лѣгнахме на сѣното. Слѣдъ като се поразговорихме още малко, заспахме като убити. Но едвамъ бѣхме заспали, когато внезапно чухме единъ викъ въ дѣсното ни кюше, гдѣто лѣжеше Менгесъ. Той именно си избра мѣстото край стѣната до вратата и мислеше, че ще може да почива тамъ спокойно презъ цѣлата нощь. Но той се излъга горчиво. Всичкитѣ хора, които търсѣха прибѣжище въ хана, се опитаха да влѣзатъ въ нашата стая и при тѣхното влизание настжпваха краката на Менгеса. Горкия Менгесъ си триеше краката и охкаше, а ние пъкъ щѣхме да се пукнемъ отъ смѣхъ. За да се не повтори това приключение, Увалиевъ се дигна и постави единъ караулъ предъ портата. Но и това не ни помогна нищо. Ние тъкмо бѣхме заспали пакъ хубавичко, когато извѣднжжь въ срѣдъ стаята ни се чу единъ силенъ викъ. Азъ веднага запалихъ свѣщата — и какво да видж. Началника на щаба, Петровъ, който имаше да съобщи важно нѣщо на княза, влѣзе въ стаята ни, препъна се о насъ и падна врьзъ принцъ Францъ Иосифа. Младия принцъ се уплаши до толкозъ отъ този ненадѣенъ нощенъ карамболажъ, щото испусна онзи глухъ викъ, който всинца ни пробуди отъ сънь. Но съ това не бѣше още свършена работата. Боже, съхрани. Сега се пъкъ за-

почна предъ хана една ужасна гюрюлтия. Г-нъ Менгесъ се въоржжи съ револверъ и излѣзе на вънъ, за да се научи, какво е станало. Той се върна скоро въ стаята и ни съобщи, че гюрюлтията нѣма никъкъ опасенъ характеръ за главната квартира и че тази гюрюлтия произхожда отъ славейковитѣ баши-бозуци, които се занимаватъ съ улаванието на едно прасе. Разбира се само по себѣ-си, че бѣхме много разгнѣвени на славейковитѣ охотници, за гдѣто ни нарушиха спокойствието. Но гнѣвътъ ни исчезна съвсѣмъ на другия день, когато баши-бозуцитѣ ни донесоха нѣколко шиша печенъ кебапъ.

Безъ голѣмо съжаление напуснахме зараньта на 15 ноемврий стария ханъ. Много нѣща бѣха възможни, но само това не бѣше възможно да се повърнемъ пакъ въ хана! Слѣдъ като се умихме съ прѣсна планинска вода и се нахранихме добрѣ съ вкусния „кебапъ,“ опростихме се съ практичния ханджия -- и въ галопъ тръгнахме по пжтя за къмъ Пиротъ. Около 9 часа заранъта срѣщнахме капитанъ Винарова, който ни съобщи една благоприятна новина. Когато именно войскитѣ ни се отправиха да превзематъ възвишеноститѣ на лѣвия фланкъ, тѣ направиха ненадѣйното откритие, че възвишеноститѣ сж вече занѣти отъ българитѣ. Тази новина се съобщи веднага на командантина на

батериитѣ ни. И тъкмо на врѣме я съобщиха, защото батериитѣ ни се готвеха въ сѫщата минута да отворятъ огънь на възвишеноститѣ, гдѣто нашитѣ гранати не щѣха да убиватъ сърби, а българи. Това промѣнение на положението дължи се единственно на храбрия Поповъ. Той пристигна още на 14-ий вечерьта съ дивизията си отъ Трънъ и испѫди веднага, слѣдъ пристигването си, сърбитѣ изъ възвишеноститѣ. Пристигването на Попова ни докара двояка полза: първо, ние се отървахме отъ една твърдѣ трудна работа и второ, главната ни колона се усили още съ 9,000 души. Винаровъ ни още съобщи: че сърбитѣ сѫ напуснали Пиротъ; че този градъ е вече занѣтъ отъ нашата авангвардия, и че сърбитѣ държатъ само още възвишеноститѣ на дѣсно и лѣво отъ Пиротъ. Винаровъ едва бѣше свършилъ съобщението си и батериитѣ ни започнаха стрѣлбата, и веднага слѣдъ това стѫпи въ дѣйствие и нашата пѣхота. Когато пристигнахме въ нашата артиллерийска позиция, тогава чакъ можахме да наблюдаваме отъ тамъ и ходътъ на битката. Около 9 часа една сърбска дивизия нападна Пиротъ и отблъсна слѣдъ кратка борба слабата ни авангардия изъ града. Мнозина расказватъ, че въ Пиротъ сѫ ставали ужасни сцѣни и че българитѣ и сърбитѣ се клали по грозенъ начинъ по улицитѣ въ града. Тѣзи раскази

сѫ преувеличени до най-висшата стъпень. Нашата авангвардия влѣзе въ Пиротъ безъ бой и отстѫпваше сега крачка по крачка предъ двадесеть-кратно по-силенъ неприятель. Тъкмо когато пристигнахме въ нашата артиллерийска позиция, а това бѣше около 11 часа, видѣхме нашитѣ стрѣлкови рѣдове да напредватъ къмъ Пиротъ, за да превзематъ повторно града. Сърбитѣ се бѣха укрѣпили при входа на града и отвориха силенъ огънь на нападателитѣ си. Но това не помогна нищо на сърбитѣ. Нашитѣ войници, подкрѣпени отъ артилерийския огънь, нападнаха неприятеля като разярени львове, изгониха го отъ входа на града и превзеха вторий пѫть Пиротъ. При второто превземание на Пиротъ, наистина, се гърмеше въ града, но не въ таквази стъпень, както се расказваше отъ мнимитѣ очевидци. По-жестока бѣше битката на дѣсния фланкъ, гдѣто се бореше румелийската дивизия. Дивизията намѣри голѣмо опорство при настѫпванието си. Сърбитѣ се бѣха установили по бърдата и посипаха тракийцитѣ съ крушуми. Борбата бѣше много жестока. Това ни потвърдаваше не само силния огънь, ами и голѣмото число на раненитѣ, които дохождаха отъ къмъ пѫтя. Сѫщо и многочисленни сръбски плѣнници се докараха къмъ пѫтя, за да се испрататъ отъ тамъ въ Царибродъ. До пладнѣ тракийцитѣ на-

предваха твърдѣ бавно, тъй като артиллерията ни се занимаваше съ Пиротъ и не е могла да ги подкрѣплява, както трѣбва, при настжпванието имъ. Въ това време стжпиха въ дѣйствие двѣ сърбски батерии срѣщу нашата артиллерия. Но сърбскитѣ батерии не можѣха да противостоятъ на българския артиллерийски огънь, а бѣха принудени да се оттеглатъ слѣдъ кратко време къмъ възвишенноститѣ, които обвладаватъ проходътъ за къмъ Нишъ. Сжщо и по бърдата на дѣсното крило се откри малъкъ огънь. Но този огънь се поддържа много слабо отъ българитѣ, тъй като нѣмаха намѣрение да пресѣкътъ пжтьтъ за къмъ Княжевацъ, до когато не получатъ точно известие, че Гуджевъ е пристигналъ на княжевацкия пжть. Тогава българитѣ щѣха да се опитатъ да отблъснатъ едно по-голѣмо число сърби на този пжть, гдѣто щѣха да влѣзатъ направо въ ржцѣтѣ на гуджевата дивизия. Но за тази дивизия не се чуваше, нито видеше нѣщо.

Около 1 $^1/_2$ часа битката на дѣсния фланкъ прие твърдѣ жестокъ характеръ. Тракийцитѣ настжпваха въ широки стрѣлкови линии къмъ възвишенноститѣ и отблъсваха непрестанно неприятеля. Двѣ малки възвишенности се превзеха слѣдъ силенъ огънь съ пристжпъ — и сърбитѣ отстжпваха къмъ нишския пжть, като защищаваха храбро крачка по крачка землището си. Между

това приститна и Поповъ съ дивизията си и стжпи веднага въ дѣйствието. Тракийцитѣ направиха едно движение на надѣсно, за да заобиколатъ сърбитѣ. Когато тракийцитѣ се намѣрваха още въ това движение, внезапно на една възвишенность край Пиротъ се появиха двѣ батерии и отвориха силенъ огънь на тракийцитѣ. Ненадѣйното появление на двѣтѣ батерии въ фланка ни произведе голѣмо удивление между насъ, защото мислѣхме, че тази мѣстность е съвсѣмъ свободна отъ неприятеля. Отъ начало даже не искахме да вървамe, че сж сърбски топове, защото презъ цѣлата война не бѣше се случило още, щото сърбскитѣ батерии да се приближатъ толкозъ близо до пѣхотата ни, както днесь. Мнозина мислѣха, че тѣзи батерии принадлѣжатъ на гуджевата дивизия и че биятъ, безъ да знаятъ, своитѣ братия! Минутно се испратиха адютанти, за да се извѣстятъ при авангардията, да ли батериитѣ сж наши или сърбски. Сжщевременно се издаде заповѣдь на командантина на кавалерийската бригада да атакува батериитѣ. Бригадата веднага тръгна къмъ батериитѣ и се извѣсти по пжтя, че имаме работа съ сърби, а не съ българи, както мислѣха мнозина. Артиллерията ни отвори сега цѣлия си огънь на сърбскитѣ топове. Но този пжтъ сърбитѣ не се уплашиха отъ нашия огънь, а про-

държаваха съ голѣма смѣлость стрѣлбата на пѣхотата ни. Кавалерийската ни бригада не можа да испълни задачата си поради блатистата мѣстность, и бѣше принудена да спре дѣйствието си. Но тя ни докара поне тази полза, щото чрезъ явяванието си, убѣди сърбитѣ, че се намърватъ въ опасно положение. Сърбскитѣ батерии прекѫснаха стрѣлбата и се оттеглиха на нишския пѫть. Князь Александръ самичакъ ми каза, че се удивлява върху смѣлостьта на тѣзи двѣ сърбски батерии и ме натовари, да спомѣня това въ депешата си на „Келнише Цайтунгъ.“ Азъ направихъ това, безъ да знаяхъ, че командантинътъ на двѣтѣ батерии е нѣмецъ, на име Хорстингъ. Когато се извѣстихъ за това, много ми бѣше жалко, че е имало нѣмци на неприятелската ни страна. Но тъй като тѣ се намърваха вече тамъ, то поне това ме радваше, че се биеха храбро. Сѫщо и майоръ Щурмъ бѣше нѣмецъ, който падна като юнакъ при Трьнъ. Въ българо-румелийската армия служеше, освѣнь казанитѣ нѣмци, и фонъ Махъ, който се отличи тоже въ боя подъ Пиротъ.

Между това стана часа 3. Слѣдователно, не бѣше вече време за бавение, а трѣбваше да превземемъ сърбскитѣ позиции около града, ако искахме да влѣземъ още днесь въ Пиротъ. Вслѣдствие на това, князь Александръ издаде заповѣдь

за общо нападение. Лѣвото ни крило настжпваше къмъ нишския пжть, а центрътъ ни—презъ Пиротъ. Българскитѣ колони се движѣха напредъ, като крѣпостни стѣни и отблъсваха на всѣкждѣ неприятеля. Тогава послѣдва още единъ силенъ напоръ — и сърбитѣ бѣха исхвърлени изъ послѣднитѣ си позиции. Сърбската войска се впусна въ бѣгъ и се распрьсна по вси страни. Една часть отъ сърбската армия се хвърли на нишския, а друга на княжеваческия пжть. Съ това битката при Пиротъ бѣ свършена. Сърбската армия не само че бѣ съвършенно побѣдена, но и распьрстната; ако тя се отърва отъ съвършенното унищожение, то това се дльжи единственно на невременното пристигване на гуджевата дивизия. Дивизията на Гуджева бѣше принудена при настжпването си да се бори съ голѣми препятствия, та за това не е могла да напредва тъй бързо, както главната колона по равния пжть. Всичко това е вѣрно; но Гуджевъ все пакъ е могълъ да пристигне на време съ дивизията си и да участвува въ битката при Пиротъ, стига само да е искалъ. . . . Пустия иватъ. . . . Сжщо и Поповъ се е борилъ още съ по-голѣми препятствия, но той пакъ рѣши славно задачата си.—Гуджевъ се присъедини слѣдъ пладнѣ съ „харамийската бригада“ на храбрия

Паница и пристигна чакъ надвечерь съ войскитѣ си въ Пиротъ.

Слѣдъ свършванието на битката веднага се отправихъ въ Пиротъ, за да намѣра още презъ деня нѣкоя кѫща за жилище. По пѫтя срѣщнахъ единъ раненъ фелдшеръ, натоварихъ го на каруцата си и го откарахъ въ болницата. И това бѣше мое щастие. Въ болницата срѣщнахъ приятеля си Кауфмана, чиновникъ при германския „Червенъ Кръстъ,“ който ме посрѣщна братски и ме закара сетнѣ въ домътъ на д-ра Валента, гдѣто се настанихме и двама. Въ домътъ на д-ра Валента намѣрихме всичкитѣ удобности: прелестни стаи, богати мобили и княжеска храна. Но това наше щастие не трая дълго време, на другия день бѣхме дигнати изъ домътъ.

XIX.

Въ Пиротъ.

Действителностьта за плячкосванието на Пиротъ. Предизвикванието му. Пристиганието на графъ Кевенхилера. Принудителното примирие. Положението въ Сърбия.

Щомъ се пробудихме заранъта на 16 ноемврий, домашнитѣ хора веднага ни извѣстиха, че градътъ презъ нощьта билъ оплячканъ отъ „македонскитѣ разбойници.“ Отъ начало не искахъ да повѣрвамъ на тѣзи думи. Сетнѣ, обаче, се научихъ отъ вѣрно мѣсто, че наистина е станало плячкание по градътъ, но не отъ „македонскитѣ разбойници,“ както ги наричаха пиротчанцитѣ, а отъ една тълпа мѣстни жители. Македонскитѣ разбойници, наистина, сѫ участвували при тази работа; но не като съучастници на плячканието, а като въцарители на рѣдътъ и тишината въ Пиротъ. Когато Паница при надвечеря пристигна съ „харамийската си бригада“ въ Пиротъ, той по улицитѣ на града срѣщна една тълпа хора, които се занимаваха

съ плячкосвание. Паница обкръжи тълпата съ своитѣ „харамии,“ излови виновницитѣ и ги простре на рѣдъ по пѫтя. На всѣкой отъ лѣжащитѣ стѫпиха по двама „харамии,“ въоръжени съ сопи, и имъ наложиха по задницата по двѣста оки бой. Сѫщевременно Паница проводи патрули по града, за да препятствуватъ плячкосванието по други мѣста. И тъй, „македонскитѣ разбойници“ въцариха рѣдътъ и тишината въ Пиротъ и избавиха населѣнието на града отъ окончателно оплячкване и други звѣрства. — Очевидци ми расказваха, че „македонскитѣ харамии“ сѫ дѣйствували съ неисказана ревность, защото бѣха много наскърбени, гдѣто незвани гости се намѣсиха въ една работа, която принадлѣжеше исключително на тѣхния занаятъ.

Мнозина злосторни хора изопачаватъ истината и расказватъ, че презъ нощьта на 15 ноемврий сѫ станали ужасни нѣща въ Пиротъ. Това не е вѣрно. Истина е, че сѫ биле исплячкани нѣколко тютюнени дюкени въ Пиротъ; но това не е нѣщо до тамъ ужасно и се е случвало и по други държави въ военно време. Съ една дума: за станалитѣ малки безрѣдици въ Пиротъ се подигна по-голѣмъ шумъ, отъ колкото е трѣбвало.

Да дойдемъ сега на предмѣта. Тъкмо се готвихъ да напустна жилището си, когато не-

надѣйно адютантинътъ Стояновъ стъпи въ стаята ми и ми съобщи, че трѣбва да испразня домътъ на д-ра Валента. Безъ да питамъ Стоянова, веднага се сѣтихъ, че този домъ трѣбва да е избранъ за жилище на Негово Височество, князъ Александра, та за това му казахъ, че ще испраздня дома слѣдъ 15 минути. „Толкозъ скоро не е нуждно, защото князътъ пристигва чакъ слѣдъ ½ часъ въ Пиротъ." ми отговори Стояновъ. „Между друго, азъ намѣрихъ вече другъ домъ за Васъ: Вие ще се премѣстите въ отсрѣщната кѫща."—И така стана: слѣдъ 20 минути се намѣрвахъ вече въ новото си жилище, наедно съ адютантитѣ Винаровъ, Увалиевъ, Стояновъ и Таневъ; а князъ Александръ, принцъ Францъ Иосифъ, Ридезелъ и Менгесъ занѣха испразнения отъ насъ домъ на д-ра Валента. Този домъ не бѣше, богъ знай, какъвъ великолѣпенъ палатъ, а просто гражданска кѫща, каквито има много въ България. Сетнѣ четохъ въ сърбскитѣ вѣстници, че князъ Александръ се е отнасялъ до толкова варварски, щото е унищожилъ великолѣпния „натураленъ кабинетъ" на д-ра Валента. Това, разбира се, произведе голѣмъ шумъ между образования свѣтъ, макаръ и да не е било истина. За да утѣшя трогнатото ужъ общество, щото да не говори и подиръ 1000 години за унищожение на този „на-

тураленъ кабинетъ," както се говори сега за унищожението на александрийската библиотека, то ще кажа, отъ какво се състоеше „великолѣпния натураленъ кабинетъ" на д-ра Валента. Въ цѣлия „натураленъ кабинетъ" се намѣрваха около 10—12 натъпкани малки животни: катерици, съсели, малки птиченца и единъ голѣмъ орелъ съ расперени крила надъ масата, гдѣто обикновенно сѣдеше князьтъ. Картината, наистина, бѣше хубава, но имаше този недостатъкъ, че орелътъ миришеше много на мишеморъ, тъй щото князьтъ бѣше неволно принуденъ да натовари единъ отъ домашнитѣ слуги, за да го изнесе на вънъ. Слугата изнесе орела на двора, гдѣто стоя нѣколко деня. Но въ една прекрасна сутринь орелътъ бѣ исчезналъ изъ дворътъ. На кждѣ той отлете, не зная; но само това зная точно, че не е отлетелъ въ софийския палатъ. Малкитѣ натъпкани животинки напротивъ се туриха въ единъ долапъ, гдѣто и останаха. Ето, тази е историята на варварското унищожение на „великолѣпния натураленъ кабинетъ" на д-ра Валента.

Напълно бѣхъ увѣренъ, че българитѣ ще употрѣбятъ 16 ноемврий за преслѣдвание сърбската армия, за да ѝ нанесатъ послѣдния ударъ. За това именно и запитахъ кабинетния съвѣтникъ, Менгеса, при първото ми срѣщание съ

него въ новата главна квартира: кога ще нападаме сърбитѣ? — „Не зная, кога," ми отговори кабинетния съвѣтникъ. При това се научихъ, че презъ нощьта е пристигнало едно писмо отъ графъ Кевенхилера въ главната ни квартира, въ което умолява княза, да се срѣщне съ него, тъй като има да му съобщи желанията отъ господаря си. По-вече отъ това писмото не съдържеше; но и това бѣше много! Единъ чуждъ дипломатъ въ главната ни квартира, а при това още и графъ Кевенхилеръ! Ние всички знаяхме, че Кевенхилеръ нѣма да иска друго нищо, освѣнь да избави разбитата сърбска армия отъ съвършенното ѝ унищожение и да отнъме по хитръ начинъ плодоветѣ на българскитѣ побѣдоносни войски. Князь Александръ и всичкитѣ българи бѣха твърдо рѣшени да защищаватъ строго спечеленитѣ съ кръвь успѣхи на българскитѣ войски и противъ австрийската дипломация. Въ случай ако Кевенхилеръ донася истински предложения за миръ, така говорѣха българитѣ, тогава ще му кажемъ: добрѣ дошелъ; но ако пакъ донася предложения за гнило примирие, тогава ще му кажемъ: върви, отъ гдѣто си дошелъ.

Около 8 $^1/_2$ часа пристигна Кевенхилеръ въ главната ни квартира, а около 9$^1/_2$ часа князь

Александръ бѣ принуденъ да спре военнитѣ дѣйствия противъ сърбитѣ безъ всѣкакви условия.

Какъ стана това?! — Какъ бѣ възможно да се оборятъ твърдитѣ рѣшения на князьтъ въ единъ само часъ?! Това ще разяснимъ по-обширно на друго мѣсто; за сега ще опишемъ само впечатлението, което направи принудителното примирие отъ австрийския пратенникъ на главната ни квартира и цѣлата българска армия. Впечатлението бѣше чувство на най-ужасно възмущение, което обвладава всинца ни. Никой не поговори дума, когато сърбитѣ дѣбнишкомъ и подло нападнаха съсѣдната си братска държава; сега обаче, когато този дѣбнишкомъ нападнатъ народъ отблъсна геройски врагътъ си и го смаза до кракъ, — дохожда дипломацията на онази държава, която слѣдъ Руссия носеше главната вина за войната, и да казва „стой“ на побѣдоноснитѣ българи, за да имъ отнѣме плодоветѣ на успѣхътъ. Това чувство бѣше толкозъ по-горчиво, защото българитѣ дължаха свойтѣ успѣхи само на собствената си народна сила. Ако сърбската армия днесь лѣжеше смазана по земята, то на кого българитѣ дължѣха това? — На единъ младъ князь отъ нѣмска школа, на младитѣ си офицери и на храбрата си войска! Николаевци, Поповци, Гуджевци, Паницовци и пр. гонѣха на всѣкж-

дѣ сърбитѣ, като овци предъ себѣ-си, а Петровци, Паприковци и пр. водѣха съ такава гениалность операциитѣ, като че сѫ служили 50 години на генералния щабъ на прочутия стратегикъ Молтке. Двадесеть-дневната война ще представлява до вѣки вѣковъ една отъ най-свѣтливитѣ страници въ българската история и ще свѣти като пѫтеводителна звѣзда на българския народъ за бѫдѫщитѣ му велики подвизи; тя доказа на цѣлия свѣтъ, че българския народъ умѣе да защищава геройски отечеството си и свободата си противъ всѣкой похититель; тя найсетнѣ доказа по блѣскавъ начинъ, че българския народъ е достоенъ за самостоятеленъ политически животъ и че на българския народъ предстои славна бѫдѫщность. Удивителната храбрость и достоинството на българския народъ му спечелиха симпатиитѣ на всичкитѣ образовани народи въ свѣтътъ. Това е фактъ, когото не може обори никой. Но сега иде въпроса: защо тогава европейската дипломация се отнасея тъй враждебно къмъ този храбръ и достоенъ народъ? — Защо тя не симпатизира къмъ този славенъ народъ, както другитѣ смъртни? — Въ всемирната история има гатанки, които могѫтъ да се разрѣшатъ само тогава, когато човѣкъ се откаже отъ глупавитѣ вѣхти предубѣждения и започва да смѣта съ нови фак-

тори — нѣща, които европейската дипломация не иска да направи. Тя ѣзди още винаги на старото си куцо магаре и избѣгва отъ всичко ново. Ето, тази е причината, за гдѣто европейската дипломация се отнася враждебно къмъ достойния български народъ.

Преди да се впусна въ лабиринтътъ на политиката, искамъ да приведа, какъ се образувало положението въ Сърбия презъ време на войната. Щомъ Сърбия обяви война на България, замлъкнаха и вѫтрѣшнитѣ раздори въ тази страна, и сърбския народъ испращаше съ голѣмо въсхищение войскитѣ си къмъ бойното поле. Когато пристигнаха първитѣ побѣдоносни извѣстия, сърбската столица бѣше зрѣлище на голѣми тържества. Сърбския народъ бѣше въодушевенъ отъ храбростьта на синоветѣ си, които на всѣкждѣ побѣдяваха българитѣ! Тукъ-тамъ се вече говореше, че София се намѣрва въ сърбски рѫцѣ. Други пъкъ казваха: днесь, утрѣ или въ други день кралъ Миланъ ще влѣзе въ българската столица. Тия, които не искаха да вѣрватъ на това и казваха, че до гдѣ влѣзе кралъ Миланъ въ българската столица много още вода ще истиче изъ рѣката Сава, тѣ се считаха за подлеци, а ако сѫ биле странни, наричаха ги шпиони и пр. Но отвѣднѫжь работата се преобърна. Очакванитѣ побѣдоносни извѣстия не

пристигваха вече. Цензурата започна да спира отъ день на день независимитѣ вѣстници и ги държеше немилостиво въ ноктетѣ си. Нещастнитѣ абонати започнаха да се отчайватъ върху храбростьта на сърбската армия и гениалнитѣ ѝ предводители. Въ градътъ тукъ-тамъ започна да се говори, че Сливница не е превзета, а напротивъ, че сърбската армия е отблъсната отъ българитѣ. Други опровергаваха този слухъ и казваха, че Сливница се намѣрва вече отдавна въ сърбски ржцѣ и че една сърбска дивизия е пристигнала предъ портитѣ на София. Официялнитѣ извѣстия се прецѣждаха презъ цѣдило и се даваха капка по капка на нещастния сърбски народъ. Сърбското правителство се мжчеше да затвори истината въ канцеларията на цензурата! Слѣдъ това започнаха да пристигватъ транспорти отъ ранени. Числото на тѣзи нещастни се уголѣмяваше отъ день на день до таквази стъпень, щото напослѣдъкъ нѣмаше вече мѣсто за тѣхъ. Сега започна да се открива полека-лека истината. Раненитѣ негодуваха силно противъ правителството и говорѣха открито за сполетеното нещастие на сърбската армия. Положението стана критическо. Народътъ се извѣсти, че сърбската армия е разбита и отблъсната къмъ границата и че главната квартира се намѣрва въ Пиротъ; но сърбското правителство се помжчи

и този пжтъ да излъже народа, като му съобщаваше: че главната квартира се намърва въ Царибродъ; че генералъ Лешянинъ се е съединилъ съ главната армия, и че ходътъ на операциитѣ върви, както и преди. Но това официялно известие не утѣши народа; напротивъ, то го развълнува още по-много, защото между рѣдоветѣ му се криеше известната фраза: „Tout peut se rétablir.“ Страннитѣ вѣстници непрестанно се конфискуваха, и най-сетнѣ извѣсти официялния бюлетинъ съ нещастния № 13, че сърбската армия отстжпва къмъ границата и че главната квартира се намърва дѣйствително въ Царибродъ. Отъ какъ пристигна това известие въ Бѣлградъ, смущението между народа премина всѣка граница. Най-разумнитѣ хора изгубиха умътъ си и казваха, че извѣстието за оттеглюванието на сърбската армия не може да бжде вѣрно, а е само военна хитрость, съ която военното началство иска да се въсползува и пр. Пусто заблуждение! Сърбския народъ чакаше, чакаше, но напусто: побѣдоноснитѣ извѣстия не пристигваха. Напослѣдъкъ народа отрѣзни и преклони глава предъ немилостивата сждба. Сърбското правителство употрѣби най-нискитѣ срѣдства, за да укрие истината предъ народа. Когато пристигнаха въ Пиротъ първитѣ сърбски вѣстници, ние бѣхме смаяни отъ лъжитѣ, които срѣщахме въ тѣзи

вѣстници. Българския князъ билъ тѣжко раненъ; мнозина български офицери, които се наслаждаваха отъ най-доброто здравие, биле убити; подполковникъ Николаевъ билъ убитъ три пѫти, и то на три различни мѣста; българскитѣ загуби биле възлизали на 60,000 души, а числото на българскитѣ плѣнници на 100,000 души! Тѣзи опашати лъжи направиха такова впечатление на мене, щото дойдохъ до заключение, че сърбското военно началство не е смѣяло да каже нито една истинска дума предъ народа.

Ето, по този начинъ сърбското правителство е просвѣщавало своя народъ, като го е хранило само съ лъжи и измислици. Наистина, чуденъ способъ за народно просвѣщение! Горкия сърбски народъ! Ако въ страната се удържа мирътъ и слѣдъ извѣстието на побѣдяванието, то това трѣбва да се приписва на едно обстоятелство, на което сърбското правителство нѣмаше никакво влияние. Не краль Миланъ и правителството му спре въстанието въ Сърбия, а князь Александръ, който отказа всѣка подпорка на сърбскитѣ въстанически елементи—не отъ любовъ къмъ краль Милана, а по други важни политически причини.

XX.

Австро-Унгарската източна политика.

Могжщественното положение на Австрия преди и слѣдъ българо-сърбската война. Дѣятелностьта на графъ Кевенхилера въ Бѣлградъ. Участието му въ обявяванието на войната и произволното му поведение въ Пиротъ. Застрашаванието на европейския миръ. Какво трѣбваше и можеше да направи Австрия. за да запази интереситѣ си на истокъ.

При всичко, че тази книга не е писана за дипломацията, а—за народа, то пакъ искамъ да посвѣтя тази глава нарочно за австрийската дипломация, и ще туря на чело, като мотто, значителнитѣ думи на стария Оксенщирна:

„Nescis, mi fili, quanta stultitia mundus regitur!“

Води ли Австрия източна политика, или не? — Окупиранието на Босна и Херцеговина отъ Австрия; стаpанията ѝ да спечели влияние въ Бѣлградъ,—всичко това показва сжществуванието на таквази политика. Но поведението на австрийската дипломация при заплитванието на

българскитѣ работи ни пъкъ посочва, че Австрия се е отказала за напредъ отъ тази политика. Да ли е станало това съ волята на Австрия, или подъ логиката на политическитѣ ѝ погрѣшки, това е все еднакво, и показва въ двата случая едно ослабление на могжщественното ѝ положение на истокъ. Какво бѣше положението на Австрия на истокъ преди избухването на пловдивския превратъ? — Тя владѣеше, токо-рѣчи, en maître въ Сърбия, и ако България бѣше политическо отстранена отъ кржгътъ на могжществото ѝ, то тя съ тази страна бѣше пакъ свързана по най-тѣсенъ начинъ чрезъ търговски интереси — нѣща, които въ днешното време сж тъй важни, щото ставатъ политически фактори, щомъ се появатъ негдѣ съ голѣма сила.

Но какво влияние има днесь Австрия на истокъ? — Почти никакво. Слѣдъ като тя наскърби и ущърби България по безчеловѣченъ начинъ, тя сжщевременно изгуби влиянието си и предъ тия хора въ Сърбия, които вървaха, че спасението на Сърбия дохожда единственно отъ Австрия. Тя бѣше лоша съвѣтница и недостатъчна покровителка за тази страна: тя насърдчи Сърбия къмъ нещастната война, безъ обаче да е могла сетнѣ да удовлетвори честолюбивитѣ желания на сърбския народъ. Истина е, че Австрия е избавила сърбската армия отъ

окончателното унищожение; но тя пожена малка благодарность за тази важна услуга, и ако политическата магнитна игла на сърбското правителство се колебае още, да ли да се обърне къмъ Виена или Петерсбургъ, то тя на сърбския народъ показва вече положително къмъ столицата на бѣлия царь.

Какъ е станало това, ще раскажа. Румелийския превратъ имаше за слѣдствие, да пробуди и въ сърбитѣ желанието за увеличение държавата имъ. Сърбия веднага повика войската си подъ оржжието съ цѣль, да откжсне своята часть отъ тѣлото на Турция, т. е. да усвои тъй наречената Стара-Сърбия. Но мобилизацията и и войната сж двѣ нѣща, за които сж нуждни много пари, а пъкъ Сърбия тъкмо отъ тѣхъ боледуваше. Тя се обърна къмъ съсѣдката си — Австрия — съ просба, да ѝ позайми пари. Просбата ѝ се удовлетвори, и тя получи въ заемъ 25 миллиона фиорина отъ Лендеръ-Банкъ, на която тѣснитѣ сношения съ австрийското правителство сж извѣстни всѣкому. Азъ мисля, че Австрия е дѣйствувала до тукъ съвсѣмъ справедливо. Тя именно е искала да даде възможность на храненицата си — Сърбия, да се приготви за всички непредвидени случаи. Но слѣдъ това се забълѣжи въ Сърбия едно нещастно влияние, което бѣше пагубно за стра-

ната и опасно за самата Австрия и европейския миръ. Тогасъ Европа за първъ пжтъ чу за графъ Кевенхилера, за честитѣ му разговори съ краль Милана и за голѣмото му влияние въ Сърбия. Сжщевременно виенскитѣ вѣстници донасяха извѣстия отъ Бѣлградъ, че Сърбия има намѣрение да се възнагради за увеличението на България отъ самата България, сир. да ѝ вземе насилствено нѣколко окржга. Слѣдъ това, Сърбия проводи дипломатическа нота до великитѣ сили, въ която казваше, че подъ никакъвъ начинъ не може да допустне създаването на една Велика България. А най-сетнѣ, въ знакъ на неприятелскитѣ си намѣрения, Сърбия съсрѣдоточи войската си покрай българската граница.

Азъ съмъ напълно убѣденъ, че това промѣнение на сърбската политика може да се припише единственно на кевенхилеровото влияние, и то по слѣдующитѣ причини: Когато Кевенхилеръ бѣше дипломатически агентъ въ София, той се показа като най-върлий неприятель на русситѣ и правяше всичко, за да противодѣйствува на русското влияние въ България. Тази умраза противъ русситѣ бѣше толкозъ джлбоко посадена въ Кевенхилера, щото право заслужва да го нарѣчемъ „руссофобъ надъ руссофобитѣ.“ Тогава Кевенхилеръ, въ всичко що ставало въ България, съзиралъ намѣсена русска ржка. Въ

това време всичко, що ставало въ България, бѣше, споредъ Кевенхилера, русска интрига. За това и не трѣбва да се чудиме, ако графъ Кевенхилеръ е считалъ пловдивския превратъ за русска интрига, а князь Александра за русско орѫдие. Отъ начало е могло да се извини това убѣждение на графъ Кевенхилера, защото и мнозина други мислѣха, че България играе русска роль; но сетнѣ, когато Руссия повика своитѣ офицери изъ България и исчисли българския князь отъ русската армия, отъ тогава стана непонятно за мене: какъ този мѫжь е могълъ да вѣрва, че между България и Руссия сѫществуватъ тайни споразумения. Вижда се, че умразата къмъ русситѣ и всичко русско заслѣпи до толкозъ Кевенхилера, щото и тѣзи очевидни фактови не сѫ били достатъчни да измѣнятъ кривото му убѣждение. Умразата му къмъ русситѣ бѣше се обьрнала въ него на страсть, и едничкото му стрѣмление бѣше, да унищожи русското орѫдие, за което той считаше князя и България, и да попречи чрезъ това на понататъшното распространение на русското влияние въ Балканския-Полуостровъ. Но сега иде въпросътъ: какъ е могълъ Кевенхилеръ да съедини своитѣ убѣждения и желания съ наставленията на своето правителство? — На този въпросъ може да се отговори само така: Ке-

венхилеръ е злоупотрѣбилъ довѣрието на правителството си и не е съобщилъ миролюбивитѣ съвѣти и желания отъ графъ Калноки на краль Милана, но го е насърдчавалъ къмъ война. Така избухна войната противъ „русското орждие,“ и графъ Кевенхилеръ направи чрезъ глупостьта си най-голѣма услуга на неприятелитѣ си — русси; защото, ако сърбитѣ бѣха побѣдили българитѣ, тогава и князь Александръ трѣбваше да напустне България, и мѣстото му, навѣрно, щеше да се завземе отъ нѣкой русски генералъ. За щастие, желанието на Кевенхилера не се осжществи: сърбитѣ бѣха разбити, и политиката на Кевенхилера се обърна на мжгла. Сега не бѣше вече работа, да се унищожи „русското орждие,“ а да се избави отъ крайното съсипвание „австрийското орждие.“ Не само графъ Кевенхилеръ, но и графъ Калноки желаеше да се избави Сърбия и кральтъ ѝ отъ тази явна пропасть; за това Кевенхилеръ получи телеграфическа заповѣдь отъ правителството си, да се отправи въ българската главна квартира и да помоли князь Александра, да сключи примирие съ сърбитѣ. Сжщо така той бѣше опълномощенъ да съобщи на князя, че Австрия нѣма да допустне съвършенното съсипвание на Сърбия. До тукъ се простираха инструкциитѣ на графъ Кевенхилера.

Но какъ се отърва Кевенхилеръ отъ тѣзи инструкции? — Най-напрѣдъ той говореше на княза за ужаситѣ на войната, за человѣколюбие и великодушие, както и за много други безполезни нѣща. Сетнѣ, той стжпи на по-здрава почва, като каза на княза, че България нѣма да има и най-малката облага, ако продължава войната противъ Сърбия; защото Австрия никога нѣма да допустне съсипванието на сърбското кралство. — Князьтъ поблагодари Кевенхилеру за съвѣтитѣ му и му каза, че е готовъ да сключи миръ съ Сърбия, но за желаемото примирие не може да бжде и дума. Миссията на австрийския пратенникъ, слѣдователно, се срути о постоянството на българския князь. Но сега се появи вмѣсто австрийския пратенникъ, г-нъ фонъ Кевенхилеръ, съ собственното си пълномощно, и заяви на княза: „че, ако той продължи войната противъ Сърбия, то не ще има работа вече съ сърбската, а съ австрийската войска.“ Къмъ това той прибави още и туй: „че австрийската войска е готова да премине още презъ вечерьта на 16 ноемврий сърбската граница.“

Слѣдователно, Австрия обяви война на България! Князьтъ не е можалъ да се сжмнява нито най-малко въ това, че Кевенхилеръ не е говорилъ въ името на царя си; сжщо така той не е можалъ да помисли, да води война съ Австрия

— и така послѣдва прѣмахнението на примири-ето, и то не прѣзъ посрѣдничеството на Австрия, а по волята на графъ Кевенхилера, който зло-употрѣби довѣрието на правителството си. Виен-скитѣ вѣстници остро сѫ опровъргавали слухътъ, че Кевенхилеръ е упрѣквалъ князь Александра въ обявяванието на войната: но азъ знаж добрѣ, че е ставало това и могѫ даже да го докажа чрѣзъ необорими факти. Слѣдъ и графъ Кал-ноки знае това твърдѣ добрѣ, и Кевенхилеръ си остава пакъ австрийски посланикъ въ Бѣлградъ. Това не прави честь на австрийското прави-телство. . . .

Истина е, че Кевенхилеръ е въздѣйствувалъ това, което желаеше правителството му; но на-чинътъ, по който го е въздѣйствувалъ, е мо-жалъ да докара твърдѣ лесно всемирна война на Европа. При всичкитѣ упрѣквания на Ав-стрия, князь Александръ спокойно е моглъ да си прѣвъзгласи за краль на Българи и Сърбия, и Австрия пакъ не би била прѣминала границата, защото тя щеше да има работа на друго мѣсто. Графъ Калноки, вѣроятно, не е забравилъ още депешата на г-нъ фонъ Гирса отъ 17 ноем-врий, въ която му бѣ съобщилъ, че влизането на австрийската войска въ Сърбия ще има за слѣдствие и минутното раскъсвание на догово-рътъ, на който се основава съразумението на

сѣвернитѣ сили. Князь Александръ е можалъ да отмъсти на Австрия по най-ужасенъ начинъ. Какво щеше да стане, ако да е капитулиралъ просто князь Александръ предъ Руссия и ѝ донесалъ, като даръ за помирението, една Велика България съ столицитѣ: София, Пловдивъ и Бѣлградъ? Гдѣ щеше да остане тогава австро-унгарската источна политика? А гдѣ — европейския миръ? — Мисъльта за съединението България съ Сърбия, не бѣше тогава празна фантазия, а жива идея. Храброто и мѫдрото поведение на князь Александра, му принесе симпатии и въ Сърбия, и слѣдъ битката предъ Пиротъ бѣше лесно за него да подигне въ Сърбия въстание противъ краль Милана и правителството му. Князь Александръ бѣше поканенъ отъ множина сърби да направи това, и азъ съмь напълно убѣденъ, че въстанието щеше да успѣе, тъй като на разбитата и деморализираната сърбска армия не е могло да се расчита вече. Може ли нѣкой да повърва въ Австрия, че Руссия не би била приела този безцѣненъ даръ отъ князь Александра? — Азъ съмь напълно убѣденъ, че Руссия би го приела съ двѣ рѫцѣ; защото чрезъ него тя щеше да стане господарка надъ цѣлия Балкански-Полуостровъ. И тогава щѣхме да видимъ, на кѫдѣ легкомисленнитѣ и недостойнитѣ дипломати, като графъ фонъ Кевенхилера, мо-

гжтъ да докаратъ държавитѣ. . . . Не на дипломатитѣ и не на тѫй наречения европейски концертъ народитѣ трѣбва да благодарятъ, че се поддържа тогава мирътъ въ Европа, а единственно на младия български князь.

Много е лесно въобще да се критикува; но въ този случай е още по-лесно да се каже, какво е трѣбвало да прави Австрия, за да се въсползува по-много отъ пловдивския превратъ, отъ колкото се е въсползувала Руссия отъ всичкитѣ си турски походи. Разбира се само по себѣ-си, че никой не е можалъ да изисква отъ Австрия, щото да подкрѣплява България въ опорството ѝ противъ Руссия. Това щеше да бѫде противно съ сѫществующитѣ споразумѣния на двѣтѣ държави, споредъ които Руссия е отстѫпила на Австрия влиянието въ Сърбия, а Австрия на Руссия влиянието въ България, разбира се, безъ да се наруши старото положение на истокъ. Ролята на Австрия бѣше твърдѣ проста и предначъртана чрезъ най-яснитѣ ѝ интереси. Никой здравомислящъ австриецъ или маджаринъ не може да откаже, че неограниченото властувание на русситѣ на югъ отъ Дунава не е гибелно за държавата му. Слѣдователно, цѣлото му стрѣмление трѣбва да се състои въ това, да подкрѣпява образуванието на независими държави на Балканския-Полуостровъ, или поне

да не дѣйствува противъ образуванието на таквизи държави. На Австрия се одаде случай въ 1885 г., щото е могла, да помогне на единъ достоенъ и храбръ народъ, за да заеме сжщо такова политическо положение, какво заема днесь Романия на северния брѣгъ отъ Дунава. За туй нѣщо на Австрия не бѣше нуждно друго нищо, освѣнь да мълчи, или поне да удържи Сърбия отъ необмисленнитѣ ѝ глупави постжпки. Това е могло да стане даже безъ да се нарушатъ интерситѣ на Сърбия. Какъ е могло да се постигне туй нѣщо, това е могло да се узнае твърдѣ лесно, ако да е приелъ краль Миланъ пратенникътъ на князь Александра, г-на Грекова. Грековъ бѣше натоваренъ съ такава миссия, която е могла да удовлетвори и сърбскитѣ желания; но сърбитѣ и съвѣтникатъ имъ не сж искали да се спогодятъ съ българитѣ, и отвориха война противъ „русското орждие.“ Ако Австрия бѣше разбрала задачата си на истокъ, то тя не трѣбваше да се покаже враждебна противъ съединението на българитѣ, а трѣбваше просто да мълчи. Това мълчание щеше да принесе полза и за Австрия и за България, защото тогава и другитѣ държави биха мълчали. На Дунаватъ щѣха да станатъ тогазъ три независими държави: Романия, Сърбия и България, едничката цѣль на които щеше да бжде, да бра-

нятъ независимостьта и сѫществуванието си противъ всѣкиго, който ги заплашва. Тѣзи три държави биха останали тъй тѣсно свързани съ Австрия чрезъ търговски интереси, щото е могла да има най-голѣмо влияние въ тѣхъ. Ако не е станало туй нѣщо, то е виновна австрийската дипломация.

Азъ предвиждамъ, че ще кажатъ, че сьмь пристрастенъ и неприятель на Австро-Унгария. 'Това не е истина; азъ сьмь открилъ само кривитѣ пѫтища, по които върви австрийската дипломация за ущьрбъ на държавата си. И даже самата австрийска дипломация нѣма право да се сърди на мене; напротивъ, тя трѣбваше да ми благодари: защото азъ не сьмь всичко казалъ, което зная.

XXI.

Примирието.

Неоткровенностьта на сърбитѣ при преговоритѣ. Нарушението на примирието чрезъ нападванието на Виддинъ. Гнили извинения. Появяванието на Турция и великттѣ сили. Международната военна комисия.

Когато графъ Кевенхилеръ напустна Пиротъ, не бѣше сключено истинско примирие, а само се отложиха неприятелскитѣ дѣйствия за неопредѣлено време. Това отлагание на неприятелскитѣ дѣйствия е могло да се прекжсне отъ двѣтѣ страни чрезъ просто изгърмявание на нѣколко топове. А четири часа слѣдъ това, неприятелскитѣ дѣйствия сж могли да се започнатъ пакъ отново. За сключавание истинско примирие трѣбваше да пристигне единъ сърбски пълномощникъ въ българската главна квартира; но сърбитѣ не побързаха съ испращанието на пълномощникътъ си. На първия день узнахме само това, че краль Миланъ е назначилъ полковникъ Миловановича за пълномощникъ. Слѣдъ

това се изминаха още нѣколко дни, безъ да се яви назначения сърбски пълномощникъ. Чакъ слѣдъ дълги преписки и сериозни напомнювания се удостои негова милость — сърбски пълномощникъ — да дойде въ българската главна квартира. Но какво да видимъ! Полковникъ Миловановичъ ни донесе такова своеобразно предложение отъ господарьтъ си, което за всѣки справедливъ и здравомислящъ човѣкъ не бѣше друго нищо, освѣнь просто поругание за България. Сърбитѣ искаха да играятъ ролята на побѣдитель и да диктуватъ на българитѣ примирието. Сърбското предложение гласеше така: „Сърбитѣ и българитѣ иматъ право, или да останатъ въ занѣтитѣ си позиции до сключвание мирътъ, или да испразнатъ въ едно и сѫщо време освоената неприятелска територия." Слѣдователно, българитѣ трѣбваше да напустнатъ пиротския окрѫгъ, а сърбитѣ виддинския—. Подъ тия условия Сърбия желаеше да сключи примирие до 20 декемврий. Българитѣ, разбира се, отблъснаха това своеобразно предложение и изискваха, щото войската имъ да остане въ усвоенитѣ позиции около Пиротъ, а сърбитѣ да испразнятъ виддинското окрѫжие. Сърбитѣ се показаха толкозъ злобни при преговоритѣ, щото българитѣ бѣха почти принудени пакъ да почнатъ военнитѣ дѣйствия. Всѣки виждаше, че

сърбитѣ нѣматъ намѣрение да сключатъ трайно примирие, а искатъ само да прибератъ разбитата си войска, за да могжтъ повторно да нападнатъ българитѣ. Въ време на преговоритѣ се случи едно приключение, което показа явно злосторнитѣ намѣрения на сърбитѣ. — Презъ вечерьта на 16 ноемврий, 12 часа слѣдъ приемание на примирието, нашитѣ аванпости по брьдата ни извѣстиха, че сж чули топовни гърмежи въ направление къмъ Виддинъ. Още презъ нощьта пристигна телеграфическо извѣстие отъ капитанъ Узунова, че генералъ Лешянинъ предъ вечерьта се билъ опиталъ да превземе съ пристжпъ Виддинъ. Когато той, Узуновъ, забѣлѣжилъ приготовленията за нападението, то веднага билъ проводилъ единъ парламентеръ до сърбский командантинъ, за да го извѣсти за спирането на военнитѣ дѣйствия; но командантътъ, въпреки извѣстието, билъ нападналъ пакъ на Виддинъ и бѣ отблъснатъ съ голѣми загуби. Узуновъ молеше за инструкции и прибави, че е въ състояние да нападне сърбитѣ, тъй като е получилъ достатъчни подкрѣпления. Сжщо така той съобщи, че и въ Бѣлоградчикъ е пристигнало едно доста силно българско отдѣление, което е готово да подкрѣплява операциитѣ му. Азъ съмь напълно убѣденъ, че, ако българитѣ на 17-й бѣха нападнали сърбския корпусъ предъ

Виддинъ, то тѣ щѣха да го разбиятъ до кракъ. — Всѣки може да си представи, съ какво чувство се прие това извѣстие въ българската главна квартира. Негодуванието противъ сърбитѣ бѣше тъй голѣмо, щото мнозина офицери съвѣтваха княза да поднови веднага военното дѣйствие противъ вѣроломнитѣ сърби. Князь Александръ не послуша съвѣтитѣ на офицеритѣ си, а само проводи единъ парламентеръ въ главната сърбска квартира, за да съобщи на краль Милана станалото приключение при Виддинъ. Сѫщо така той предаде на парламентера едно писмо за графъ Кевенхилера, въ което му съобщаваше, че сърбитѣ сѫ нарушили издѣйствуваното отъ него примирие. Нѣколко часа слѣдъ испращанието на парламентера, князьтъ получи една депеша отъ Нишъ, въ която се казваше: че краль Миланъ крайно съжалява за станалото приключение и моли извинение, гдѣто генералъ Лешянинъ не е можалъ да се извѣсти на време за сключване на примирието, тъй като квартирата на рѣчения генералъ и главната квартира въ Нишъ не сѫ съединени чрезъ телеграфъ; че княза нека бѫде твърдѣ увѣренъ, щото генералъ Лешянинъ не би нападналъ Виддинъ, ако бѣше извѣстенъ за сключеното примирие, и че сърбското военно началство е направило нуждниттѣ распорѣждания, за да се не повторятъ

вече подобни приключения. Ние знаѣхме добрѣ, какво значатъ тѣзи лъжовни извинения и, че генералъ Лешянинъ бѣше извѣстенъ за сключеното примирие. Но какво да се правеше? Намъ не остана друго нищо, освѣнь да приемемъ сърбскитѣ извинения.

Тукъ трѣбва да приведа още и друго приключение, което на 17-й и 18-й ноемврий предизвика голѣмо вълнение въ главната ни квартира. Въ тѣзи два деня именно се чу въ направление отъ къмъ Нишъ доста силенъ топовенъ гърмежъ. Най-напредъ мислѣхме, че въ сърбската армия е избухнало въстание и че сърбитѣ употрѣбляватъ позволеното имъ примирие, за да се биятъ помежду си. Сетнѣ други пъкъ дойдоха на мисьль, че сърбитѣ сѫ получили отъ Франция поржченитѣ си бангови топове и че сърбската артиллерия прави упражнения съ тѣхъ. Истинската причина за гърменето не сме могли да узнаемъ, защото сърбитѣ я таиха предъ насъ. Кое е вѣрно отъ двѣтѣ предполагания, не зная; но само зная това, че сърбитѣ не сѫ гърмели безъ причина.

Всѣки день добивахме нови доказателства, че сърбската армия бѣше избавена отъ окончателно съсипвание само чрезъ посрѣдничеството на графъ Кевенхилера. Сърбскитѣ бѣгалци ни расказваха, че войскитѣ имъ не искали вече да

се бийтъ и че нѣмали муниция. Подъ тия обстоятелства боятъ на 16 ноемврий не щеше да прилича вече на битка, а просто на зайча охота. Но сърбитѣ пакъ потвърдяватъ, че не сѫ били побѣдени и че сѫ били въ състояние да продължатъ войната съ успѣхъ. Да, имало и таквизи, които казватъ, че само Кевенхилеръ е виновенъ, гдѣто не сѫ могли да измѣтатъ българитѣ съ желѣзни мѣтли изъ Сърбия!

Враждебното поведение на сърбитѣ при преговоритѣ за примирието; военственнитѣ манифестации на сърбскитѣ студенти въ Бѣлградъ, — всичко това показваше, че сърбитѣ иматъ намѣрение да подновятъ войната. Българитѣ, разбира се, бѣха готови да посрѣщнатъ сърбитѣ и да имъ докажатъ още веднѫжь, че сѫ достойни потомци на Крума и Симеона, и че умѣятъ да побѣдяватъ. И Богъ знай, какво щеше да стане съ Сърбия, ако Австрия не бѣше дала твърдо обѣщание на българитѣ, че подъ никакви обстоятелства нѣма да допустне на сърбитѣ да подновятъ войната. Само това обѣщание бѣше причината, гдѣто българитѣ се показаха хладнокръвни спрямо вѣроломнитѣ постѫпки на сърбитѣ. Не се изминаваше день, въ който да не доказваха сърбитѣ враждебнитѣ си намѣрения противъ българитѣ. Почти ежедневно се случаваха малки сблъсквания между аванпоститѣ,

предизвикани отъ сърбитѣ. — Тукъ ще приведа едно доста смѣшно приключение, което предизвика голѣмъ шумъ. Единъ сърбски патрулъ се приближи съ „добра вечерь“ къмъ българската стража и помоли началникътъ на стражата да му позволи да се огрѣе на огъньтъ. Добродушния началникъ покани придошлитѣ гости да сѣднатъ около огъньтъ и си огрѣятъ замързналитѣ членове. Сетнѣ, той си извади изъ джоба тютюнената кутийка и я даде на гоститѣ, за да си направатъ цигари отъ български тютюнъ. Слѣдъ запалвание на цигаритѣ започна неутраленъ разговоръ. Сърбитѣ и българитѣ говорѣха за теготитѣ и мжкитѣ на войната. Сетнѣ разговорътъ премина на политическа почва. Сега стана дума за безполезностьта и причината на тази братоубийственна война, и единъ сърбски войникъ се забрави и изрази нѣколко недостойни думи противъ князь Александра. Найближний българинъ подигна кракътъ си и ритна тъй силно неприличния гостъ, щото се търкалеше, като кълбо по снѣгътъ. Минутно се промѣни образецътъ. Цѣлото дружество скочи на крака и грабна оржжието. Но при гостоприемния огънь не дойде до бой. Сърбския патрулъ се оттегли 100 крачки назадъ и отвори стрѣлба. Българитѣ отговориха на сърбската стрѣлба съ залпъ, и трима сърби се

търкаляха по снѣгътъ. Сетнѣ се продължи стрълбата. На дѣсно и на лѣво, отвѫдъ и оттатъкъ гърмѣха пушкитѣ. Подкрѣпленията пристигваха отъ всички страни. Главния отрядъ на аванпоститѣ стѫпи подъ орѫжие. На всѣкѫдѣ се чуваше сигналътъ на тревогата. Дружини и баталиони марширование насамъ нататъкъ. Ординарци тичаха къмъ Пиротъ и Нишъ. Дълги рапорти се писаха и провождаха въ двѣтѣ главни квартири. И отъ смѣшното приключение напослѣдъкъ стана сериозна работа, която бѣше съобщена даже и на великитѣ сили. Но всѣкога работата не бѣше до тамъ невинна.

Не се измина много време и ние бѣхме честити да чуемъ пакъ нѣщо ново за Турция и великитѣ сили. Турция проводи Лебивъ Ефенди въ Пловдивъ, за да приготви тамъ почвата за извънрѣдния комисаръ, който бѣше назначенъ да приеме управлението на Источна-Румелия. Но Лебивъ Ефенди се убѣди скоро, че испращанието на извънрѣдния комисаръ е свързано съ голѣми опасности. Той посъвѣтва за това високата порта да отложи испращанието на извънрѣдния комисаръ—нѣщо, което тя и направи. Слѣдъ това пристигнаха въ България двама посланника на високата порта, Маджидъ Паша и Гадбанъ Ефенди. Първий бѣше опредѣленъ да дѣйствува наедно съ Шакиръ Паша

за сключване миръ съ сърбитѣ; а вторий бѣше назначенъ като вакуфенъ комисаръ. Така се пишеше; но азъ сьмь на пълно убѣденъ, че Гадбанъ Ефенди не се е грижилъ нито петь минути за вакуфскитѣ работи. Въ дѣйствителность, двамата посланника бѣха пратени въ България съ цѣль, да изслѣдватъ, да ли и подъ кои обстоятелства може да стане едно прямо споразумѣние между Турция и България. Въ България бѣха твьрдѣ зарадвани отъ това благородно рѣшение на Турция. Още въ мѣсецъ септемврий българитѣ исказаха желание да стжпатъ въ преговори съ високата порта; но за зла честь, желанието имъ бѣ отблъснато, и то по диктовката на Руссия и Австрия. Сега, обаче, Турция се показа готова да стжпи въ преговори съ България и да сключи миръ за васалинътъ си. При всичко, че Турция не се погрижи нито най-малко за васалинътъ си въ време на войната, то българитѣ пакъ приеха предложението ѝ, за да сключи миръ за тѣхъ. Тѣ знаѣха твьрдѣ добрѣ, че ще могжтъ да се споразумеятъ по-напредъ съ Турция, отъ колкото съ великитѣ сили, та за това и не глѣдаха на формата, а само на дѣлото. Вслѣдствие на това се и прие Маджитъ Паша съ голѣма почеть въ София. Той бѣше толкозъ въсхитенъ отъ блѣскавия приемъ, щото веднага, слѣдъ пристигва-

нието си въ София, отправи дълга телеграмма до султана, който отъ своя страна отговори на князя съ благодарителна телеграмма. Подъ тия приятелски обстоятелства започнаха преговорить между Турция и България, и българить постигнаха онова, което желаъха.

Въ сжщо време се появиха и великить сили, но не тъй враждебни, както преди два мъсеца. —За възстановление но стария рѣдъ въ Източна-Румелия не бъше вече думата. Да, нѣколко отъ великитѣ сили даже признаха явно, че българитѣ сж завоювали Източна-Румелия при Сливница и, че сж се били излъгали въ България и князь Александра. Австрия, Англия и Италия помолиха даже князя по най-приятелски начинъ чрезъ представителитѣ си въ София, да се смили надъ бѣдната Сърбия и да се откаже отъ воинното обезпечение, тъй като България ще получи вмѣсто обезпечението Източна-Румелия. При всичко това, че българитѣ се показаха готови да поднесятъ и тази жъртва и да се откажатъ отъ воинно обезпечение, то сърбитѣ пакъ не искаха да се съгласятъ на българското предложение и да сключатъ миръ. Тъй като това положение бѣше несносно и опасно за европейския миръ, то великитѣ сили се съгласиха да проводятъ една международна военна комисия въ Пиротъ, за да изслѣди, кой е побѣденъ

и кой трѣбва да приклони главата си. Макаръ че . нѣколко европейски вѣстници похваляваха това рѣшение на великитѣ сили, но пакъ ще кажа, че то бѣше крайна глупость. Всѣко дѣте знаеше, че сърбитѣ сж побѣдени; слѣдователно, и великитѣ сили знаяха това твърдѣ добрѣ, за това и не трѣбваше да се омаскаратъ предъ свѣтътъ съ международната си военна комисия, която се показа сжщо така пристрастна, както и тѣ.

XXII.

Международната военна комисия.

Неблагонадеждни изглѣди. Военната комисия приема сърбскитѣ изисквания. Негодуванието въ българската армия противъ пристрастното поведение на военната комисия. Генералъ Каулбарсъ и възванието на князя къмъ българската войска. Два милиона свини.

На малкия градецъ Пиротъ бѣ орисано да види истинска международна военна комисия на великитѣ сили. Слѣдъ като г-да офицеритѣ изслушаха просбитѣ на нещастния краль Миланъ въ Нишъ, тѣ пристигнаха въ Пиротъ, гдѣто князь Александръ веднага ги прие на аудиенция. Князьтъ имъ каза съ свойственната нему откровенность, че знае твърдѣ добрѣ, гдѣто сѫ дошле само за това въ Пиротъ, за да защищаватъ интереситѣ на Сърбия въ ущърбъ на България и да му отнѣматъ плодоветѣ на побѣдитѣ. Приемътъ, както се вижда, бѣше доста хладенъ, и за това единъ отъ страннитѣ офицери забѣлѣжи, че самото поведение на князь Александра показва, че е побѣдительтъ. Военната коммисия

пристигна слѣдъ пладнѣ въ Пиротъ и пристѫпи веднага къмъ първото засѣдание. Въ това засѣдание се избра италиянския пълномощникъ, Церути, за предсѣдатель на комисията и се рѣши, щото военната комисия на другия день (на 8 декемврий) да прегледа позициитѣ около Пиротъ и сетнѣ да се започнатъ прeговоритѣ за примирието. Но на другия день времето бѣше лошо, за това комисията рѣши да остане въ домътъ си и да започне преговоритѣ. България бѣше представлявана чрезъ Шакиръ Паша и капитанъ Панова, а Сърбия — чрезъ генералъ Топаловича. Въ този день комисията не можа да дойде до никакъвъ резултатъ и отложи засѣданието за другия день. На другия день започнаха пакъ преговоритѣ, и то безъ да присѫтствува сърбския и българския пълномощникъ. Ние узнахме само това: че комисията по всѣки начинъ иска да свърши работитѣ си още въ този день; че италиянский и австрийский пълномощници, Церути и Розенбергъ-Орсини, се показаха крайно враждебно спрямо българското дѣло, и че само Шакиръ Паша говори за въ полза на България. Но Шакиръ Паша говореше напраздно: всичкитѣ му предложения се отблъснаха отъ австрийския пълномощникъ, Розенбергъ-Орсини. Това пристрастно поведение на международната военна комисия произведе голѣмо негодувание

между българскитѣ офицери и войници. Третото засѣдание на военната комисия започна въ 3 часа following обѣдъ, а въ $4^1/_2$ часа се повика сърбския и българския пълномощникъ. Комисията имъ прочете протоколътъ, въ който бѣха одобрени всичкитѣ изисквания на сърбитѣ. Само тази малка почеть се направи на българитѣ, щото сърбитѣ споредъ „considérant les avantages remportés par l'armée bulgare“ трѣбваха да започнатъ два деня по-преди съ испразнуванието на занѣтата неприятелска територия; ще рече: сърбитѣ бѣха принудени да напустнатъ два деня по-преди виддинския окрѫгъ, отъ колкото българитѣ пиротския. — Примирието бѣше сключено до 18 февруарий 1886 г., а преговоритѣ за дефинитивенъ миръ трѣбваха да започнатъ веднага слѣдъ приеманието на примирието. Така гласеше протоколътъ на международната военна комисия. Но тукъ сърбинътъ, Топаловичъ, се отказа да подпише протоколътъ! Отъ начало всички мислѣха, че сърбския генералъ се шегува; но слѣдъ като заяви, че сърбитѣ не сѫ побѣдени, слѣдователно, не могѫтъ да приематъ и несправедливото рѣшение на международната военна комисия, тогава страннитѣ офицери излѣзоха отъ търпение и казаха на Топаловича, че той не е повиканъ въ Пиротъ, за да говори глупости, а просто за това, да подпише протоколътъ на ко-

мисията. Азъ съмь напълно убѣденъ, че странитѣ офицери съ голѣмо вѫтрѣшно негодувание се покориха на заповѣдитѣ отъ правителството си и подписаха съ отвращение този несправедливъ протоколъ, чрезъ който се наскърби по безчеловѣченъ начинъ храбрата и достойната българска армия, и то въ полза на една недостойна държава, на която нито политиката, нито пъкъ армията не заслужваше симпатия. Около 5 часа слѣдъ пладнѣ се подписа протоколътъ отъ всичкитѣ пълномощници на тази техническа комисия, която можаше да свърши работата си и въ Виена. Споредъ мене, тази международна военна комисия не бѣше друго нищо, освѣнь гнусна комедия, турена въ дѣйствие отъ европейската дипломация, за да излъже общото мнение, което бѣ подигнало високо своя гласъ въ полза на храбрия български народъ.

„Considérant les avantages remportés par l'armée bulgare“ — това, наистина, бѣше нищожно удовлетворение за побѣдоносната българска армия; но българитѣ все пакъ бѣха задоволни отъ него, защото мислѣха, че поне ще имъ се удовлетворятъ желанията, относително Източна-Румелия. „Българитѣ по всѣки начинъ ще получатъ Източна-Румелия,“ така говорѣха страннитѣ офицери и дадоха най-хубави обѣщания на князя. Пуста лъжа! Когато военната коми-

ския напустна Пиротъ, се научихме, че единъ чески вѣстникъ, на който тѣснитѣ сношения съ генералъ Каулбарса сѫ извѣстни на цѣлия свѣтъ, билъ обнародвалъ още три дни преди пристигването военната комисия въ Пиротъ буквално така условията за примирието, както се и приеха. Слѣдователно, международната военна комисия бѣше просто руско орѫдие, съ което тя искаше да постигне мрѫсенитѣ си цѣли.

Особенно интересно бѣше поведението на генералъ Наулбарса. Той каза, че Русия е слѣдвала съ голѣма симпатия побѣдитѣ на българитѣ и, че въпрѣки натѣгнатото положение, все пакъ сѫществуватъ старитѣ братски връзки между двѣтѣ държави. На генералътъ се забѣлѣжи, че царьтъ въ възванието си къмъ армията високо въсхвалявалъ заслугитѣ на русскитѣ офицери, които служили въ българската армия, безъ да е казалъ дума за храбростьта на българската войска. Слѣдователно, ако царьтъ приписва успѣхътъ на българскитѣ побѣди само на русскитѣ офицери, то възванието му може да се счита като ново доказателство за враждебностьта спрямо българитѣ. Каулбарсъ протестира противъ тая забѣлѣжка и прибави, че българитѣ тълкуватъ криво възванието на господарьтъ му; царьтъ за това именно не е могълъ да каже нищо за българската войска въ

възванието си, защото не е господарь надъ нея. Но ако царьтъ въ минутата на българскитѣ побѣди похвали русскитѣ офицери, които служаха въ българската армия, то не е ли това отличие и за българитѣ? Между рѣдоветѣ на възванието ясно се вижда, че царя храни желание, да се помири съ българитѣ и господарьтъ имъ. Нека българитѣ се опитатъ и направятъ първа крачка за помирение, то ще видятъ, че втората — веднага ще послѣдва отъ страна на Руссия. Тъй като се виждаше, че Каулбарсъ е добрѣ извѣстенъ върху желанията на господарьтъ си, то князь Александръ, въ интерессъ на страната, приклони си главата предъ русския царь и издаде едно възвание къмъ своята армия, въ което се похваляваха заслугитѣ на русскитѣ офицери за възпитанието на българската войска.— Това бѣше първата крачка за помирението, но втората — отъ страна на Руссия не послѣдва — и обѣщанията на Каулбарса се показаха лъжливи. Какво искаше да издѣйствува Каулбарсъ чрезъ лъжливитѣ си обѣщания, — това не могж да си разясна и до днесь.

Два деня слѣдъ сключванието на примирието напуснахъ и азъ наедно съ войската Пиротъ. При всичко, че несправедливото рѣшение на международната военна комисия предизвика негодувание въ българската войска, то тя пакъ

съ веселие напустна Пиротъ. Българската войска бѣше напълно убѣдена, че ще се удовлетворятъ желанията на България, относително Източна-Румелия и, че ще се сключи траенъ миръ съ съсѣдната държава — Сърбия. За воинното обезпечение тоже никой не мисляше вече—и единъ отъ държавнитѣ мѫже на България каза на шега: „Пари нѣматъ сърбитѣ, слѣдователно, не ще могѫтъ и да ни дадатъ пари: но сърбитѣ иматъ много свине, за това тѣ би могли да ни отпуснатъ поне два милиона отъ народнитѣ си животни като воинно обезпечение." Отъ тукъ се вижда, че българитѣ не бѣха лошо расположени при напусканието Пиротъ.

XXIII.

Тържественното стъпване на побѣдоносния български князь въ столицата си.

Въодушевления приемъ чрезъ населѣнието. Присѫтствието на дипломатическото тѣло при тържеството. Неочакваното участие на една бригада при тържественното шествие въ столицата. Благодарение на князя за доброто поглѣждание на раненитѣ. Нови задачи.

Когато на 14 декемврий сутриньта слънцето се смѣеше съ умилната си свѣтлина надъ българската столица—София и освѣтляваше ясно трицвѣтнитѣ флагове (пандери), накиченитѣ кѫщи и хората, тогава неволно сравнихъ тази тържественна картина съ друга една, която видѣхъ предъ петь недѣли, на 7 ноемврий, въ сѫщата тази София. Сѫщо и въ този день времето бѣше прекрасно, и въ този день улицитѣ бѣха напълнени съ народъ; сѫщо и въ този день князь Александръ по сѫщия пѫть идеше отъ Сливница въ София, — но подъ съвсѣмъ други обстоятелства. Тогазъ столицата бѣше за-

плашена отъ неприятельтъ, който настжпваше презъ Брезникъ къмъ София; тогазъ князьтъ бѣше принуденъ да остави сливнишкитѣ си герои, за да защищава заплашената си столица. И тогазъ времето бѣше тихо и хубаво, тъй щото въ София ясно се чуваше ревението на топоветѣ. Уплашеното населeние се отправи къмъ сливнишкия пжть, за да види, какво е станало; а въ София нѣколко пъклени души се приготовляваха да посрѣщнатъ „побѣдоноснитѣ сърби“ съ добрѣ дошле и да тържествуватъ надъ гробътъ на България. Това бѣше въ 7 ноемврий въ време на най-жестокитѣ битки около Сливница и Брезникъ — битки, които принесоха честь и слава на България.

Отъ онзи 7 ноемврий станаха толкозъ голѣми промѣнения, щото сега София имаше право да изглѣжда съвсѣмъ друго-яче, отъ колкото тогазъ. Отъ два деня насамъ изъ столицата се работеше неуморимо, за да се окраси достойно града за тържествения приемъ на князя и побѣдоносната му армия. Хиляди и хиляди трицвѣтни флагове се развѣваха по кжщитѣ и изъ улицитѣ на градътъ; въ главната улица се издигаха триумфални порти, накичени съ безбройни вѣнци и пандери; а двѣтѣ страни на улицата бѣха препълнени отъ множество народъ. Мнозина граждани излѣзоха далечъ отъ предъ

градътъ, за да поздравать тамъ князьтъ и побѣдоносната му войска. Сжщо и нѣколко дипломати се отправиха къмъ сливнишкия пжть, за да посрѣщнатъ княза; но дипломатитѣ не отидоха предъ княза, за да му вржчатъ дипломатическа нота, въ която се поканва да напустне и предаде София безъ бой на сърбитѣ въ интересъ на гражданство; не, тѣ отидоха съ цѣль предъ княза, да му поднесатъ честиткитѣ си за извоюванитѣ му славни побѣди.

Съ войнишка акоратность се приближи войската точно въ 11 часа къмъ портата на градътъ, гдѣто я чакаше многочисленъ народъ. Предъ войската ѣздеше князь Александръ въ проста полевоева форма, слѣдъ него началникътъ на щаба, Петровъ, капитанъ Пановъ, принцъ Францъ Иосифъ, адютантитѣ и цѣлия щабъ. Щомъ народътъ съзре любимия си господаръ и вождъ, то веднага се издигнаха хиляда и хиляда калпаци—и гърмогласно ура растрепера въздухътъ и земята. Всичко се натискаше къмъ княза, и въ единъ мигъ той бѣ обкржженъ отъ хиляди и хиляди човѣци и обсипанъ съ безбройни вѣнци и китки. Макаръ че България не е страната на тържественна церемония, но приемътъ бѣше пакъ тъй тържественъ, тъй сърдеченъ и откровенъ, щото князь бѣ джлбоко трогнатъ. Съ една дума: това бѣше великолѣпно тържество, което бъл-

гарския народъ направи тукъ за своя князь и храбрата му войска. Князa, слѣдъ като изслуша депутациитѣ и имъ поблагодари за блѣскавия приемъ, той се отправи къмъ градътъ, гдѣто народътъ го поздрави съ бурно въсклицание. Предъ палатътъ князa бѣше приетъ отъ представителитѣ на великитѣ сили въ парадна форма, между които се намѣрваше и представительтъ на русския царъ. Сетнѣ започна шествието на побѣдоносната българска войска. Три полка пѣхота, една румелийска дружина, единъ кавалерийски полкъ и двѣ батерии пристигнаха съ князa въ София. Гордо и весело героитѣ отъ Сливница, Драгоманъ, Царибродъ и Пиротъ минаваха край доблѣстния си вождъ. Шествието не се свърши скоро. Когато, именно, мислихме, че се е свършило шествието, внезапно загърме пакъ „Шуми Марица," и нови дружини започнаха да минаватъ край князa и го поздравляваха съ гърмогласно ура. Князьтъ бѣ много зачуденъ върху внезапното появяване на тази неочаквана войска. Сетнѣ се извѣстихме, че два полка пѣхота и единъ ескадронъ кавалерия напустнали тази заранъ Драгоманъ и направили единъ походъ отъ 50 километра, само и само да присѫтствуватъ при тържеството. Тъй като тази войска се е борила съ голѣмо отличие противъ сърбитѣ, то князьтъ ѝ извини малкото престѫпле-

ние за своеволното дохождание и я поздрави съ-що така сърдечно, както и другата.

Слѣдъ като минаха послѣднитѣ войски и князa се увѣри, че отзадъ не се намѣрва вече друга войска, той слѣзе отъ коньтъ и се отправи къмъ представителитѣ на различнитѣ общества и ги поздрави по най-сърдеченъ начинъ. Особенно благодарение той исказа на представителитѣ отъ „Червения Кръстъ" и имъ поблагодари за наглѣжданието на раненитѣ и болнитѣ войници.

Тържественното стѫпвание на князa въ столицата образуваше токо-рѣчи заключението на войната. При всичко, че мирътъ не бѣше още сключенъ, то пакъ се уволни запасната войска и милицията. А това за туй именно стана, защото се знаеше, че уволненитѣ войници при първото повикание на князa ще се съберать съ орловска бързина повторно около знамената си. Дѣйствително, че кървавата работа бѣше вече свършена, но на князa оставаше да рѣши още една твърдѣ важна военна задача. Той именно трѣбваше да слѣе румелийската войска съ българската, да я подигне на сѫщата стъпень въ военното образование, както българската, и да даде на съединенната армия здрава организация. Само тогава, ако стане това, България можеше да отблъсне всѣко нападение на

вънкашнитѣ си врагове. Князьтъ и офицеритѣ му познаваха добрѣ важностьта на тази задача, та за това я и рѣшиха по блѣскавъ начинъ.

Сега остава на българскитѣ държавни мѫже дипломатическата работа. Какъ ще свършатъ тази работа българскитѣ държавници, това ще ни покаже бѫдѫщето.

XXIV.

Причинитѣ за българскитѣ побѣди.

Различнитѣ мнения за причинитѣ на българскитѣ побѣди. Личната заслуга на княза и правилния му изборъ на сътрудницитѣ си. Общата готовность и жьртволюбивость на народа за народната си идея.

Кратко време слѣдъ блѣскавитѣ български побѣди въ Европа си съставиха въпросътъ: кои бѣха причинитѣ, гдѣто войната взе такъвъ неочакванъ исходъ. Отговорътъ бѣше твърдѣ простъ и гласеше горѣ-долѣ така: причината за българскитѣ побѣди трѣбва да се припише единственно на по-голѣмата храбрость на българитѣ и на личното достоинство на князь Александра. Този отговоръ е правиленъ, но той все пакъ е толкозъ общъ и лишенъ отъ всѣко вжтрѣшно основание, щото мисля, че не ще направя зле, ако поговоря нѣщо по-обширно върху този предмѣтъ.

Необорима истина е, че България приготвя превъсходни войници. Българинътъ е храбръ, пъргавъ, постоянственъ, крайно умѣ-

ренъ, приученъ на голѣми теготи и се повинява съ неизказана интелигентность на военната дисциплина. Тѣзи свойственни качества бѣха причината, гдѣто българитѣ се бориха тъй храбро противъ сърбитѣ. Освѣнь това подѣйствува на българитѣ и моралното съзнание, че се борятъ за народно дѣло и, че защищаватъ огнищата си противъ разбойническото нападение на вънкашния врагъ. Най-сѣтнѣ повлия много и личното поведение на князь Александра преди и въ време на войната. Това поведение именно даде силата и волята на българската войска да се бори съ онази нечувана храбрость, съ която се е борила. — Мнозина въ Европа сѫ на мнение, че голѣмитѣ погрѣшки на сърбитѣ и различната организация на двѣтѣ армии бѣха причинитѣ за българскитѣ побѣди. Това не е вѣрно. Истина е, че сърбитѣ сѫ правили погрѣшки при операциитѣ си; истина е и това, че българската войска е имала до негдѣ по-здрава организация, отъ колкото сърбската; но ако помислимъ, въ кое положение се е намѣрвала българската войска въ начало на войната и съ какви нищожни сили е располагало българското военно началство при първитѣ битки около Царибродъ, Драгоманъ и Сливница, то това мнение се показва крайно глупаво и пада, разбира се, само по себѣ-си.

Единъ извѣстенъ генералъ и доста прочутъ

стратегикъ ми каза: „Българитѣ могѫтъ да припишатъ побѣдитѣ си само на това обстоятелство, че сѫ се намѣрвали въ отбранително положение. Сърбската армия се е срутила единственно чрезъ нападенията на силно окрѣпленитѣ български позиции около Сливница. Българитѣ просто сѫ се въсползували отъ несполукитѣ на сърбитѣ, преминали отъ отбранително положение къмъ нападателно и отблъснали сърбитѣ къмъ Пиротъ. По-голѣмата сила на българската армия щеше да се укаже само тогава, ако тя бѣше се намѣрвала въ положението на сърбитѣ, сир. ако бѣше останала побѣдитель и въ нападателно положение. Азъ сьмь напълно убѣденъ, че на българитѣ щеше да се случи сѫщото предъ окрѣпленитѣ позиции около Нишъ, което се случи на сърбитѣ предъ Сливница.“ При всичко, че думитѣ на генералътъ сѫ до негдѣ вѣрни, то пакъ трѣбва да кажа, че сърбската армия не се е срутила предъ окрѣпленитѣ позиции около Сливница, а предъ буйнитѣ български нападения на дѣсното крило. Сѫщо и това не е вѣрно, че ужъ на българитѣ предстоеше предъ Нишъ сѫщата сѫдба, която сполети сърбитѣ предъ Сливница. Напротивъ, българитѣ нѣмаха никъкъ намѣрение да нападнатъ окрѣпленитѣ позиции предъ Нишъ. Планътъ на българитѣ бѣше: да оставятъ предъ Нишъ просто единъ наблюдателенъ

отрядъ и да настъпватъ по [illegible] пѫть направо къмъ Бѣлградъ; а Ужичкия отрядъ бѣше опредѣленъ да образува лѣвото крило на настѫпателната българска армия и да напредва по край Дунава къмъ Бѣлградъ. Тогава сърбитѣ трѣбваше сами да напуснатъ Нишъ.

Успѣхътъ въ една война зависи най-много отъ предводителството. Това, мисля, знае всѣкой. При всичко, че българската армия имаше исклю-чително само млади офицери, то тѣ пакъ се показаха много по-способни въ предвождането на войната, отъ колкото старитѣ сръбски генерали и полковници. Но коя е причината за това удивително явление? Азъ нѣма да отида тъй далечь, както извѣстния генералъ, който ми отговори на този въпросъ съ слѣдующата парадоксална фраза: „Всѣкога тая армия ще остане побѣдителна, която притежава смѣлостьта, да отстрани въ минутата на обявяването войната всичкитѣ си стари офицери." Тази фраза, наистина, стои въ противорѣчие съ общото мнение, но тя пакъ се показа до нейдѣ вѣрна. Всѣки трѣбва да признае, че младитѣ български офицери притежаваха двѣ качества, които не могѫтъ да се намератъ тъй лесно при старитѣ офицери. Тѣ именно притежаваха: неуморима дѣятелность и крайно честолюбие — нѣща, които помогнаха много за блѣскавия изходъ на войната.

Военния министръ, Никифоровъ и началникътъ на щаба, Петровъ, бѣха натоварени съ такава огромна работа, която не би могли да свършатъ стари офицери. Въ старитѣ европейски армии е урѣденъ тъй точно механизмътъ на военната машина, щото главнокомандующия на армията трѣбва да пристигне само съ прьстътъ си двигательтъ отъ машината—и тя веднага започва да се движи сама отъ себѣ-си. Отъ всички тѣзи удобности българската армия бѣше лишена. Младия Петровъ и другаритѣ му бѣха принудени да въведатъ този механизмъ въ българската военна машина на бойното поле при ревението на топоветѣ и при пушакътъ на барутътъ. Това бѣше твърдѣ трудно дѣло, и азъ сьмь напълно убѣденъ, че то не щеше да се свърши никогашь тъй успѣшно, ако да бѣха останали рускитѣ офицери въ българската армия. Сѫщо и предводителитѣ: Гуджевъ, Бендеревъ, Николаевъ, Поповъ, Узуновъ, Паница и пр. бѣха натоварени съ трудни задачи и трѣбваше отъ начало да опорствуватъ съ шепа хора противъ нападенията на двадесеть кратно по-силния неприятель. Тѣ всички знаѣха твърдѣ добрѣ, въ какво критическо положение се намърваха; но тѣ не глѣдаха на това, защото честолюбието имъ казваше, че ги очаква слава, честь и награда, ако сполучатъ да рѣшатъ задачитѣ си. Тѣ бѣха

млади капитани и поручици, слѣдователно, непознати личности, и за това тѣ искаха да се прославятъ, за да станатъ прочути. Ако единъ старъ генералъ спечели битката, то това е нѣщо обикновенно: но ако единъ младъ капитанъ се извади отъ фронтътъ на ротата и се тури на чело на 20.000 войници, и, ако той тогава спечели побѣди, за които могжтъ да му завиждатъ най-старитѣ генерали, то това е вече нѣщо съвсѣмъ извънрѣдно. Колкото е по-голѣма изложената награда за едно дѣло, толкова по-голѣми сж и напрѣгванията на тия, които се борятъ за нея. За това и не трѣбва да се чудиме, ако младитѣ български офицери сж жъртвували всичко, което притѣжаваха, за да постигнатъ изложената награда. Ако сж сполучили да я постигнатъ, това бѣше личната имъ заслуга; но това, че опасното предприятие на младитѣ офицери е докарало къмъ побѣдата, а не къмъ съвършенното съсипване, — е пъкъ личната заслуга на князь Александра, който е умѣлъ да тури способнитѣ мжже на отговорящитѣ имъ мѣста. Храбрость и честолюбие притѣжаваха всичкитѣ български офицери, но силата и енергията за предприеманието на това опасно дѣло притѣжаваха само малцина; и тъкмо тѣзи малцина бѣха извадени и турени на най-опаснитѣ мѣста. Гуджевъ, Поповъ, Бендеревъ, Узуновъ и Паница

бѣха принудени да работятъ самостоятелно, и, ако операциитѣ имъ не бѣха сполучили, то изходътъ на войната щеше да вземе нещастенъ край за българското оржжие. Ако да е ималъ князь Александръ нещастие въ изборътъ на предводителитѣ, то всичкото мждро распорѣждание на главното предводителство и всичката лична храбрость на княза не биха могли да принесатъ побѣдоносни успѣхи за българското оржжие. Слѣдователно, щастливия изборъ на предводителитѣ е голѣма заслуга за князь Александра. Ако монархътъ отъ нѣкоя велика държава е принуденъ да избира предводителитѣ на войската си, то той между генералитѣ си ще намѣри таквизи личности, на които миналото имъ му дава достатъчно поржчителство за способностьта имъ. Всѣки отъ тѣхъ има токо-рѣчи една история задъ себѣ-си, спорѣдъ която могжтъ да се оцѣнятъ способноститѣ му; но князь Александръ не е располагалъ съ такива личности; той е ималъ работа съ непознати мжже, безъ никакво минало. Капитанъ X може да бжде превъсходенъ ротни командиръ; да, той може би, че ще бжде и добръ полководецъ, но кой знае това; той никогашь още не е ималъ случай да покаже висшитѣ си способности. Въ положението на капитанътъ X се намѣрваха всичкитѣ български офицери, и тукъ трѣбваше проницателно око и извънрѣдно

остръ умъ, за да се изберать способнитѣ мѫже за предводители между непознатитѣ млади офицери. Освѣнь това, князь Александръ бѣше и оживотворящия елементъ за всичкитѣ подвизи на предводителитѣ и войницитѣ си. Съ една дума: той бѣше душата на армията си. Неговитѣ заслуги за военното и политическото управление на страната сѫ тъй блѣскави, щото спокойно можемъ да отдадемъ една голѣма часть отъ този блѣсъкъ на сътрудницитѣ и войницитѣ му, безъ обаче да ущърбимъ чрезъ това личностьта на князя. Но за да могѫ да разясна съвсѣмъ причинитѣ за българскитѣ побѣди, то трѣбва да приведа тукъ още и другъ единъ важенъ факторъ. А този факторъ бѣше крайната жъртволюбивость на народа. Всичко, младо и старо, богато и бѣдно, принасаше жъртва на народния олтаръ. — Презъ цѣлата страна вѣеше ясенъ патриотизмъ. Всичко се стрѣмеше да помогне на народното дѣло. Отъ всичкитѣ части на страната се принасаше храна къмъ бойното поле. Отъ всички страни тичаха доброволцитѣ подъ знамената, поканени и непоканени, облѣчени и полуголи, съ орѫжие и безъ орѫжие; но тѣ всички дохождаха съ твърдо намѣрение, да посвѣтатъ животътъ си за милото и драгото си отечество.

Князьтъ, сътрудницитѣ му, крайната жърт-

волюбивость и патриотизмътъ на българския народъ, — това сж причинитѣ за славнитѣ успѣхи на българското оржжие, и сжщевременно най-блѣскавото доказателство, че българския народъ е достоенъ за самостоятеленъ политически животъ.

XXV.

Бѫдѫщностьта на България.

Приключенията до сключванието на сърбско-българский миръ и дѣятелностьта на европейската конференция. Князь Александръ като олицетворение на българската народна идея. Сравнение на развитието на страната безъ князьтъ и подъ руското управление съ бѫдѫщностьта ѝ като свободна и независима държава, подъ управлението на князь Александра. Въ първий случай распадванието на страната и създаванне на ново нихилистическо гнѣздо; въ вторий случай богато и мирно процъвтяване на младата българска държава.

Въ минутата, когато тази книга се свършва, българския въпросъ, за жалость, не може още да се счита като окончателно рѣшенъ. Слѣдъ дълги препирни и расправии, непосрѣдственно слѣдъ истичванието на примирието въ Букурещъ се подписа единъ договоръ, на който едничкия членъ казва, че нарушения миръ чрезъ войната се постановлява отного. Слѣдователно, Сърбия не претърпя никакво наказание за хайдушкото си нахлуване въ България. Едничкото ѝ наказание бѣше поражението при Сливница, Драгоманъ, Цариı бродъ и Пиротъ, чрезъ което тя, раз-

бира се, изгуби съвършенно своето морално и политическо влияние на Балканския-Полуостровъ. Българския господарь и народътъ му само съ вжтрѣшно негодувание приеха този несправедливъ, отъ Европа натрапанъ, договоръ. Българитѣ го приеха единственно само за това, за да постигнатъ желаемото съединение между княжеството България и тъй кръстената Източна-Румелия.

Обаче, преговоритѣ съ Турция бѣха много по-сполучливи, отъ колкото съ Сърбия. Тѣзи преговори се наченаха въ началото на мѣсецъ януарий въ Цариградъ и се водѣха отъ великия везиръ, Киамилъ Паша и Саидъ Паша, министръ на вънкашнитѣ работи, въ името на султанътъ; а отъ страна на българския господарь бѣше назначенъ за тази цѣль г-нъ Илия Цановъ. Него време се случихъ въ Цариградъ, та забѣлѣжихъ още на първий день, какъ преговоритѣ слѣдватъ успѣшно къмъ желаемата цѣль. Тукъ работата бѣше съвсѣмъ друга, отъ колкото въ Букурещъ; тукъ си стояха на срѣщу двѣ еднакво заинтересувани страни, едничкото стрѣмление на които бѣше, да създадътъ основа за едно трайно дѣло. Подъ тѣзи обстоятелства е било твърдѣ лесно да се водятъ преговори и да се постигне желаемата цѣль. Вслѣдствие на това турцитѣ и българитѣ се споразумѣха твърдѣ скоро и склю-

чиха помежду си една спогодба. Азъ, наистина, не считамъ тази спогодба за идеялъ, но тя все пакъ образуваше доста задоволително рѣшение на този заплѣтенъ въпросъ. Споредъ тази спогодба султанътъ назначаваше князь Александра за живенъ генералъ губернаторъ на Источна-Румелия и се съгласяваше да се прегледа органическия уставъ отъ една турско-българска комисия. А двѣ околии отъ Источна-Румелия Кърджали и непокоренитѣ села отъ Родопитѣ, населени преимущественно отъ мюсюлмани, се присъединиха пакъ къмъ турската империя. Най-главното въ спогодбата бѣше това, гдѣто се сключи единъ взаимно защитителенъ и отбранителенъ съюзъ между Турция и България. Споредъ този съюзъ двѣтѣ страни се обвързваха, да се бранятъ взаимно отъ външни нападения. Въ случай ако се нападнеше България, то щѣха да ѝ дадатъ на помощь турски войски подъ командата на князь Александра; а въ другъ случай българскитѣ войски трѣбваше да отидатъ въ Турция и да се борятъ подъ командата на турскитѣ генерали.

Макаръ че тази спогодба и да не удовлетворяваше народнитѣ желания на българитѣ, но тя все пакъ имъ даваше [illegible] възнаграждение за [illegible] жертви, които тѣ направиха презъ войната. И турцитѣ и българитѣ си правиха смѣтка безъ руситѣ. Щомъ руско-

българската спогодба се предложи за удобрение на великитѣ сили, то веднага Руссия подигна такава гирюлтия противъ България, като че тя има намѣрение да съсипи русската империя. Русскитѣ вѣстници бълваха ядъ и огънь противъ българитѣ и господарътъ имъ. До тогава представителитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ говоряха горѣ-долу предъ турцитѣ и г-нъ Цанова на слѣдующия языкъ: „Вий глѣдайте, да сключите каква годѣ спогодба по между си! Ние вече се наситихме на българскитѣ бъркотии, та не щемъ дори и да знаемъ за тѣхъ; ние желаемъ часъ по-скоро да се тури край на това несносно положение. Ние ще удобримъ всичко, което ни се предложи. Ние не знаемъ, какви ще бѫдѫтъ преговоритѣ Ви, но ги удобряваме и преди да сте ги сключили. Вий само глѣдайте, да се свърши туй дѣло!“ Языкътъ на представителитѣ на великитѣ сили бѣше тъй сериозенъ, щото Киамилъ Паша, Саидъ Паша и г-нъ Цановъ бѣха напълно убѣдени, че силитѣ нѣма да се противатъ на сключената спогодба. Наистина, всѣкой знаеше, че тази спогодба нѣма да се хареса на русситѣ, но се мислеше, че тѣ най-послѣ ще да я приематъ. Русската дипломация, вмѣсто да се съгласи съ тази спогодба, тя напротивъ се показа силно враждебна противъ защитителния и отбранителния договоръ въ съюзътъ. Въз-

можно е, казваха русситѣ, щото българитѣ и турцитѣ въ единъ прекрасенъ день да отворятъ война срѣщу нѣкой християнски народъ, а това щеше да бжде ужасенъ позоръ за християнството. Именно за това Руссия не може да удобри турско-българската спогодба. Турцитѣ и българитѣ, за да угодятъ на Руссия, исключиха този членъ отъ спогодбата, който опредѣляваше защитителния и отбранителния съюзъ между Турция и България. Тѣ знаяха твърдѣ добрѣ, че писменитѣ договори иматъ малка сила, и че сж по-силни междуособнитѣ интереси на държавитѣ. Но Руссия не се показа задоволна и отъ исключванието на този членъ. Тя веднага заяви и друго едно искание, т. е. тя искаше да се заличи името на князь Александра изъ спогодбата. Слѣдователно, тя не искаше да стане князь Александръ жизненъ генералъ губернаторъ на Източна-Румелия, а българския князь, та кой и да билъ той. Сжщо и тази жъртва принесе князь Александръ, та се съгласи и съ туй русско искание. Но и отъ това Руссия не бѣше задоволна. Тя поиска да се назначи князь Александръ само за петьгодишенъ срокъ на постътъ генералъ губернаторъ, а повторното му назначение да става съ съгласието на всичкитѣ велики сили. Сжщевременно русскитѣ агенти подстрѣкаваха народътъ противъ князьтъ, като го об-

виняваха, че иска да продаде България на Турция, и то само и само да се докопа до губернаторския постъ. Подъ тѣзи обстоятелства князьтъ се намѣрваше въ твърдѣ опасно положение. Русситѣ докараха работитѣ до тамъ, щото народа почена сериозно да негодува срѣщу княза и противъ отстжпчивата му политика. За това, той бѣше принуденъ да отблъсне исканието на Руссия и на великитѣ сили, относително до петьгодишното му преизбиранис. Великитѣ сили забравиха съвсѣмъ даденитѣ си обѣщания и играяха по гайдата на сѣверната мечка. По тази причина тѣ дори и не зачитаха опорство на князьтъ, а заповѣдаха на посланницитѣ си въ Цариградъ, да подпишатъ на 24 мартъ 1886 г. единъ протоколъ, въ който бѣха удобрени почти всичкитѣ искания на Руссия. Князь Александръ бѣше назначенъ за генералъ губернаторъ на петьгодишенъ срокъ, и то въпреки всичкитѣ му протести.

Тукъ трѣбва да се спомни и за тази турско-българска комисия, която бѣше опредѣлена да разглѣда органическия уставъ на Източна-Румелия. Въ цариградския протоколъ именно се прибави туй, че дѣлото на комисията трѣбва да се предаде на удобрение на великитѣ сили. А това се приложи най-много за туй, за да

добие Руссия ново оръдие въ ръцѣтѣ си за постигание нечиститѣ си планове.

При всичкитѣ недостатъци на протоколътъ князьтъ е билъ неволно принуденъ да го приеме и да си примълчи. Слѣдъ това единъ султански ферманъ го назначаваше за генералъ губернаторъ на Източна-Румелия съ петьгодишенъ срокъ, а съ това се ужъ довършаше края на българската криза.

Ако се попитаме сега: какъ ще се развие бъдъщностьта на България, то споредъ днешното критическо положение можемъ да си отговориме само така: князь Александръ, или ще го испъдятъ отъ страната, или ще се задържи на положението си. И подъ двата случая българското дѣло ще мине въ единъ или други пъть. Азъ не вѣрвамъ на необходимостьта на личноститѣ; напротивъ, азъ сьмь на мнение, че всичкитѣ личности могѫтъ да се замѣнятъ съ нови. Ако има мѫже, които сѫ дали на времето и на народътъ си особенни направления, то тѣзи мѫже сѫ били само произведения на времето си. Въпросътъ, да ли великитѣ времена сѫ създали велики мѫже, или великитѣ мѫже сѫ създали велики времена, не е можалъ да се рѣши и до днесь. Между времената и великитѣ мѫже владѣе една нераздѣлима свързска. Една личность само тогава е нераздѣлима отъ сѫдбата

на страната си, ако тя притѣжава нѣщо по-вече отъ обикновенна личность; тя трѣбва да е, или олитцетворителка на една идея, или пъкъ застѫпница на нѣкоя система. Князь Александръ не е само мѫдръ и справедливъ владетель, храбръ и щастливъ пълководецъ, — той е по-вече отъ обикновенна личность,—той е олицетворитель на българската народна идея. Тази идея се задържа и пада заедно съ него, и за това бѫдѫщностьта на България зависи отъ стоението или паданието му.

Да приемемъ, че Руссия ще прибѣгне къмъ крайность и ще свали насилственно князьтъ отъ българския престолъ, та ще разсѣче съ мечъ гордиевий вѫзелъ, когото тя сама е завързала въ 1877 г. Една русска армия пристигва въ Варна, за да въдвори „рѣдътъ и тишината“ въ България, т. е., да испъди князьтъ и да преобърне България на „задунайска губерния.“ Може-би около Варна ще стои българската армия, за да посрѣщне русситѣ съ орѫжие въ рѫка; възможно е и това, че българитѣ нѣма да опорствуватъ противъ русского нахлувание и, че князь Александръ, при пристигванието на русситѣ въ Варна, ще напустне страната и ще се отрѣче отъ българската корона въ полза на нѣкой русски принцъ. Азъ не зная, какво има да стане, но и въ двата случая резултатътъ ще бѫде този: България и Източна-Румелия ще се обър-

натъ на русски губернии. Възможно е тоже, че самото появявание на руситѣ въ Варна ще раскрие цѣлия источенъ въпросъ, та може-би и минутно да докара една всеобща война. Но азъ искамъ да покажа, какъ ще се образуватъ обстоятелствата въ България подъ новото русско господарство и ще приемемъ, че Европа ще бѫде до тамъ заслѣпена, щото да глѣда хладнокръвно на събитията въ България.

Най-напредъ ще се появатъ слѣдствията на русското господаруване вънъ отъ България. Руссия на Прутъ, на Дунава и на Марица ще диктува, разбира се само по себѣ-си, и въ Бѣлградъ и Букурещъ. Тѣзи двѣ малки държави неволно ще бѫдѫтъ принудени да се прилѣпятъ къмъ Руссия. Сѫдбата на България ще служи за тѣхъ като горчивъ урокъ, че всѣко опорство срѣщу Руссия е неполезно и че народната имъ самостоятелность и сѫществуванието имъ е само тогава възможно, ако прибѣгнатъ подъ крилото на бѣлия царь. Може ли нѣкой да помисли, че тѣзи двѣ малки държави ще се осмѣлятъ до опорствуватъ противъ една сила, предъ която цѣла Европа се показва покорна, като овца!

Съ появяванието на русскитѣ казаци въ България е рѣшенъ и въпросътъ за Цариградъ. Тогазъ русския царь нѣма вече да прекарва пролѣтнитѣ си дни въ Ливадия, а ще ги пре-

карва по брѣговетѣ на Босфорътъ. Но какво ще правятъ грьцитѣ, които днесь помагатъ на русскитѣ планове? Гдѣ ще имъ останатъ сънуванията за Велика Елада? Грьция ще стане русска провинция, а грьцката идея ще са преобьрне на мѫгла. Грьцитѣ дори и до днесь не могѫтъ да се борятъ срѣщу българщината въ Македония, която тѣ считатъ за грьцка страна; а какво ли би тѣ напралиле срѣщу русския колосъ? Този колосъ ще ги смачка, като мрави, и Грьция ще престане да сѫществува. Руссия отъ Срѣдиземното-Море до Карпатитѣ: това е образецътъ на бѫдѫщностьта, ако Европа допустне на Руссия да усвои България.

Но какъ ще се развиятъ вѫтрѣшнитѣ обстоятелства въ България подъ русското робство? — България, покорена чрезъ грубата сила на русскитѣ щикове, ще може да се владѣе само чрезъ крайното тиранство. Тази свободолюбива България отъ днесь не влиза никъкъ въ крѫгътъ на деспотическата русска империя. България ще трѣбва да се прекрои по-скоро, за да стане достойна за русска губерния. Руссия има сила да смаже България, слѣдователно, тя ще я и смаже. Руссия ще лиши българитѣ отъ всичкитѣ човѣшки правдини, както е лишила поляцитѣ; тя ще изгони всичкитѣ интелигентни елементи изъ България, а Сибиръ и Сахалинъ

ще се посътятъ отъ нѣколко десетини хиляди нови преселѣнници. Но да ли мисли Руссия, че всичко това ще може да стане безъ бой и кръвопролитие? — Ако Руссия мисли това, то тя не познава българския народъ. Тази деспотическа държава трѣбва да знае, че този, който е вкусилъ веднѫжь свободата, той вече не я дава тъй лесно. Въ 1878 г. е било възможно да се обработи България за русска провинция, но днесь това вече не е възможно. Българитѣ не сѫ туркменци или татари, които се покоряватъ на камшикътъ. Не, тѣ сѫ свободюбивъ народъ, който обича по-вече свободата, отъ колкото животътъ си. Българитѣ дори и на народнитѣ си управници трудно се покоряватъ. Слѣдователно, чужденцитѣ ще могѫтъ да владатъ българитѣ само съ най-груба тирания, и слѣдствието на това ще бѫде, че Руссия ще си създаде въ България едно грозно „нихилистическо гнѣздо,“ което ще произвожда много по-рѣшителни и по-опасни нихилисти, отъ колкото тия въ Руссия. Този русски генералъ, който ще положи предъ краката на царя си ново-завоюваната страна, България, той ще предаде нещастенъ и опасенъ подаръкъ на господаря си. Завоюванието на България, наистина, ще принесе на Руссия неограничена власть на Балканския-Полуостровъ, но отъ друга страна ще докара за русския държавенъ ор-

ганизмъ таквизи отровни елементи, които ще отровятъ самата руска държава. А страната, за която е била предназначена блѣстяща бѫдщность, ще пропадне по грозенъ начинъ.

Единъ другъ образецъ за бѫдѫщностьта на България! Ако князь Александръ успѣе да се задържи на престола, т. е. ако Европа попречи на руското нахлуване въ България, то за тази страна предстои славна бѫдѫщность. Тя ще се подигне за кѫсо време до една висока стъпень въ образователно и икономическо отношение. България външно ще се опита да стѫпи въ добри и приятелски сношения съ съсѣдитѣ си държави, за да спечели време за вѫтрѣшното си развитие и оягкчение. България нѣма никъкъ намѣрение да освоява чужди земи, било то отъ Сърбия или Романия. Слѣдователно, ако тѣзи три малки държави познаватъ интереситѣ си, то тѣ трѣбва да се съединятъ, за да съставятъ едно цѣло противъ всѣкой външенъ нападатель. По-сетнѣ, може-би, тѣзи държави ще сключатъ помежду си единъ взаимно отбранителенъ съюзъ — нѣщо, което ще бѫде най-добрата гаранция за тѣхното сѫществувание. Тогазъ великитѣ сили не ще бѫдѫтъ вече принудени да държатъ конференции въ Цариградъ и да се обезпокояватъ за европейския миръ. България ще си остане мирна, тя ще обърне всичкото си

внимание само върху бждящето си развитие; а великитѣ сили ще си останатъ, като зрители. Това е общето желание на цѣлия български народъ, който знае твърдѣ добрѣ, че има голѣма нужда отъ миръ и рѣдъ.

Най-важното за общата политика е въпросътъ, какво повѣдение ще вземе България спротивъ Руссия и Турция. Истина е, че днесь отношенията къмъ Руссия сж враждебни; но това никъкъ не ще рѣче, че тѣ ще останатъ и за напредъ такива. Щомъ Руссия се откаже отъ вжтрѣшнитѣ си намѣси въ българскитѣ работи, то веднага ще се поправятъ и отношенията между двѣтѣ държави. Политиката на угнѣтаванието и на грубото властолюбие е вече родила плодове за Руссия. Ако днесь има въ Източна-Румелия още 5 или 10 на % жители, които да симпатизиратъ на русситѣ, то тѣхнитѣ привърженици въ Сѣверна-България могжтъ да се изброятъ лесно на прьсти. При огромнитѣ жьртви, които русситѣ принесоха за освобождението на България, при сходностьта на язикътъ, племето и вѣрата, намъ се вижда почти за невѣроятно, че русситѣ за осемь години сж изгубили всичкото си влияние въ България. Но туй може да се обясни отъ това, гдѣто Руссия е омаскарила съ сурова жестокость най-скжпото съкровище за България, т. е. князьтъ и народ-

ната ѝ самостоятелность. За да стане това, не е билъ причината князь Александръ, когото руситѣ сж навикнали да обвиняватъ за всичко, а сж биле причината самитѣ русси. Само русситѣ сж биле въ състояние да направятъ туй чудо. То се роди само отъ слѣпата политика на руситѣ. Тѣ не искаха да припознаятъ българитѣ за самостоятеленъ народъ, а ги считаха за руски робове. Ако Руссия, прочее, се откаже да владѣе тамъ, гдѣто съ отвращение глѣдатъ на властьта ѝ, то българския народъ скоро ще забрави старата си ненависть към нея. Князь Александръ е най-малката пречка за сприятеляванието на двата народа; той е държавенъ мжжь и знае, че трѣбва да забрави личнитѣ си убиди за благото на страната си. По мое мнение щеше да бжде най-добро, ако Руссия се откажеше отъ звѣрската си политика и ако почнеше да се отнася по-човѣшки спрямо българитѣ. Само по този начинъ Руссия може да придобие пакъ това въ България, което е изгубила чрезъ неспособнитѣ си представители. Руссия е искала всичко, та за това не е добила нищо.

Положението на България къмъ Турция е твърдѣ свойственно; но азъ мисля, че, до като князь Александръ е въ България, до тогава ще могжтъ да се премахнатъ всичкитѣ трудности, и, че ще може да се укрѣпи приятелското отно-

шение между България и Турция. Освѣнъ Англия, Турция е била единственната държава, която се е отнесла благородно спрямо България. Това именно е било и причината, гдѣто е станало едно сближение между султанътъ и князь Александра. А освѣнь това, за туй сближение много подѣйствува и сходностьта на интереситѣ на двѣтѣ държави и глупостьта на русската дипломация. Въ София добрѣ знаятъ, че Турция нѣма намѣрение да унищожи самостоятелностьта на България, та и нейното суверенство малко се осѣща за сега въ тази страна. Въ Цариградъ сѫ твърдѣ убѣдени, че българската политика се не стрѣми за нищо друго, освѣнь за свободата на страната, и, че тази свобода не се заплашва отъ другиго никого, освѣнь отъ Руссия. Турцитѣ знаятъ много добрѣ, че една силна България е най-здравата крѣпостна стѣна срѣщу завоевателната жадность на Руссия. Истина е, че между Турция и България има доста тъмни пятна, а най-опасното пятно е Македония. Всѣки знае, че България храни надеждата да наслѣди нѣкогашь тази турска провинция; но всичкитѣ политически личности въ България сѫ се убѣдили вече достатъчно въ послѣднитѣ години, че не е още дошло времето за рѣшавание на този въпросъ. Ако Турция падне, т. е. ако дойде деньтъ за общото ѝ раздѣлявание, то българитѣ, разбира се,

ще се подигнатъ, за да заявятъ справедливитѣ си претенции за Македония. Но преди да стане това, българитѣ нѣма никъкъ да се впуснатъ да усвоятъ тази страна. Едничката цѣль на българитѣ е: да се усилатъ вжтрѣшно чрезъ мирното развитие. България, прочее, е доста млада страна, та за това може и да чака.

Ако българитѣ сполучатъ да отблъснатъ чуждата намѣса, то отъ сега човѣкъ може да предвиди, какъ ще се развие бждащностьта на България. Нито тѣзи иматъ право, които мислятъ, че князь Александръ ще се хвьрли въ ржцѣтѣ на радикалнитѣ мечтатели; нито пъкъ тѣзи—, които казватъ, че той ималъ намѣрение да въведе абсолютно управление. Парламентарното правителство на страната, наистина, ще срѣщне доста мжчнотии, както и другитѣ парламентарни правителства въ Европа; но при все това азъ сьмь увѣренъ, че ще престанатъ разрушителнитѣ партизански борби въ страната. За туй нѣщо има три причини, отъ които всѣка една е вече достатъчна, за да препятствува появяванието на предишното положение. Пьрво, русситѣ не ще могжтъ да раздразняватъ вече партиитѣ една срѣщу друга, и, ако това тѣ направятъ, то тѣ не ще иматъ вече тази сполука, както преди, гдѣто тѣ дигаха и сваляваха министритѣ отъ постоветѣ имъ. Второ, въ полити-

ческия животъ на България ще стане голѣмо промѣнение, тъй като се очаква едно сближение между партиитѣ. Радикалитѣ, съ течение на времената, сѫ станали по-умѣрени и нѣма вече да срѣщнатъ такова голѣмо опорство отъ страна на консерваторитѣ, както преди. Труднитѣ времена, презъ които мина България, сѫ имъ дали едно по-правилно понятие за длъжноститѣ на гражданитѣ спрямо държавата, и представителитѣ вече нѣма да се каратъ въ камарата по цѣли дни за нищожни нѣща, както преди. Азъ чрезъ това не искамъ да кажа, че отъ сега нататъкъ България ще има образцовъ парламентъ; но все пакъ ще има доста голѣмъ напредъкъ. А третата причина за подобряванието на обстоятелствата е тази, че положението на княза въ България е станало по-твърдо, отъ колкото преди. Князь Александръ, наистина, и преди войната е билъ обичанъ отъ народътъ си, но при все това, той се нападаше силно отъ страна на противната партия и отъ русситѣ. Той преди войната не бѣше до толкозъ познатъ на цѣлата народна масса, както стана слѣдъ войната. Рѣшителното му участие при общото народно движение въ 1885 г., умното водяние на политиката и най-сѣтнѣ, блѣскавитѣ побѣди надъ сърбитѣ сѫ съединили княза, армията и народа съ нераздѣлима връзска. Ако въ България имаше палати, то би мо-

гълъ да кажа, че князь Александръ е най-славния мѫжь, както въ палатътъ на най-голѣмия богаташъ, така и въ колибата на най-долния сиромахъ. Отъ когато князьтъ доказа, че умѣе да владѣе и да побѣдява, отъ тогази българитѣ не му вече препятствуватъ отъ да участвува при дѣлото на урѣжданието страната. Всички безъ исключение признаватъ, че князь Александръ има голѣмо влияние на различнитѣ религиозни общини, които сѫществуватъ въ страната. Поведението на мухамеданцитѣ презъ войната показва доста ясно, че племената въ България нѣма вече за въ бѫдѫще да се каратъ и колятъ по между си, а ще си живѣятъ мирно, като братия. Спиранието на русскитѣ интриги, съгласието на народнитѣ представители за постиганието на народната идея, осилванието влиянието на князя,—това сѫ прочее причинитѣ, които ни даватъ надежда за бѫдѫщето благополучно укрѣпявание и развитие на България.

Ако съ внимателно око наблюдаваме, какво е станало до сега въ България отъ освобождението ѝ, и какво се е постигнало за поддиганието на народното благосъстояние, то твърдѣ лесно ще можемъ да направимъ и едно по-нататъшно заключение за развитието на страната. Съ една дума: всичко се е промѣнило отъ времето на освобождението до сега. България има доста

добро сждопроизводство, което гарантира животътъ и имотътъ въ страната: тя има добра администрация и добрѣ уредени училища. България не е била въ сила да създаде нѣщо по-вече въ течение на тѣзи осемь години, отъ колкото е тя направила. Турция въ течение на петьстотинъ години не е била въ състояние да направи това, което България е направила само за тѣзи 8 години. България днесь има народни музеи и библиотеки въ София и Пловдивъ, земледѣлчески и търговски училища: да, тя има намѣрение да основе и единъ български университетъ съ три специални факултета по медицината, правоведението и естественнитѣ науки. А построяванието на проектиранитѣ желѣзници ще подигне търговията и занаятитѣ на страната, та ще улеснятъ искарванието на вжтрѣшнитѣ произведения за странство. Всичко това показва, че България има силно стрѣмление къмъ напредъкътъ и къмъ съвременний новъ животъ.

България ще трѣбва да жъртвува по-голѣмата часть отъ доходитѣ си за поддържанието на войската. Това е необходимо нужно. България се нуждае отъ силна армия, за да може да посрѣщне хладнокръвно всичкитѣ непредвидени случки.

Азъ се надѣвамъ, че нѣма да се осжществятъ тъмнитѣ руски планове, и че България

ще си остане самостоятелна и свободна държава. Азъ сжщо се надявамъ, че Европа найсетнѣ ще се убѣди, че е по-полезно да има на Балканския-Полуостровъ една силна и самостоятелна България, отъ колкото една дива русска губерния. Единъ младъ и непознатъ народъ е показалъ таково достоинство, което е зачудило цѣлия свѣтъ, и му дава пълно право за самостоятеленъ животъ. Българския народъ и князьтъ му сж показали чрезъ дѣла, че заслужватъ много по-вече симпатиитѣ на Европа, отъ колкото адскитѣ кроежи на русситѣ. Българитѣ дадоха най-милото и най-скжпото си за своето народно обединение, за свободата и за независимостьта си, и слѣдователно, заслужватъ и подпорката отъ всичкитѣ тѣзи просвѣтени народи, които сж се борили за сжщата свѣта цѣль и които твърдѣ добрѣ знаятъ, какво нѣщо е чуждо иго.

Азъ отъ моя страна желая на българитѣ щастие за постиганието имъ великитѣ подвизи и славна бждждност.

СПИСЪКЪ

на

книгитѣ, които се намиратъ за проданъ въ книжарницата на Ст. Ив. Роглева въ Руссе.

„Изъ българскитѣ бурни времена“

отъ А. фонъ Хуна

превелъ **Др. Валтеръ.**

Книгата е отъ 20 печатни коли, цѣната ѝ е 3 л. и 50 ст.

„Исповѣдьта на графа Н. Л. Толстой.“

Книгата е едно отъ най-първитѣ произведения на този прочутъ русски списатель и е преведена на всичкитѣ европейски язици. Цената ѝ е 1 л. 20 ст.

„Свѣтътъ въ една капка вода.“

отъ

Др. Валтера.

Тази книга ни открива тайнитѣ на невидимия свѣтъ и описва най малкитѣ сѫщестба на свѣтътѣ, нарѣчени микроби. Цената ѝ е 60 ст.

„Първа помощь противъ ненадѣйнитѣ поболявания и неестественни умирания.“

и

„Причинитѣ за поболяванията и предпазителнитѣ мѣрки противъ тѣхъ.“

Авторътъ на тѣзи двѣ твърдѣ полезни книжги е прочутий Д-ръ Нусбаумъ, царски таенъ

съвѣтникъ и профессоръ на университета въ Мюнхенъ. Цѣната имъ е 1 л. 10 ст.

„Първа помощь противъ шарката, гърлоболиото и сипанцата.“

отъ

Профессоръ Д-ръ Лаубе.

Самото заглавие на тази книжка показва, че е полезна за всѣкиго. Цѣната ѝ е 30 ст.

„Мара Хубавата Българка“

или

Софийскитѣ потайности

Съвременненъ романъ отъ Ретклифъ.

превелъ **Др. Валтеръ.**

Отъ този романъ ще излѣзатъ 50 книжки, на всѣка книжка цѣната е 60 ст.

Цѣли тѣла подвързани „Народенъ Учитель“ отъ 83, 84 и 85 г. Цѣна 7 л., за въ брой по 5 л.

Дженгисъ-Ханъ, единъ татарски юнакъ. 30 ст.

Максимилияновото убийство . . . . 30 ст.

Морский приливъ и отливъ. . . . . 30 ст.

Нилъ и неговата областъ . . . . . 30 „

Астрономически очеркъ или кръготечението по небето . . . . 30 ст.

Жизненното испълнение на човѣшкото тѣло . . . . 20 ст.

Борбата между огана и водата . . 20 ст.

Сърбско-Българска война . . . . . . 50 ст.

Съновници . . . . 20 ст.

Врѣда отъ пиянството . . . . 30 ст.

Коралнитѣ животинки . . . . 30 ст.

Сборникъ Аритмет. и геометр. задачи отъ Д. Алексиева . . . . 2 л. 60 ст.

СПИСЪКЪ

на

книгитѣ, които се намиратъ за продань въ книжарницата на Ст. Ив. Р[illegible] въ Русе.

„Изъ българскитѣ бурни времена“

отъ А. фонъ Хуна

превелъ **Др. Валтеръ.**

Книгата е [illegible] печатни [illegible] цѣната ѝ [illegible] ст.

„Исповѣдьта на графа Н. Л. Толстой.“

Книгата е [illegible] произведения на [illegible] и е [illegible] Цената [illegible]

„Свѣтътъ въ една капка вода.“

отъ

Др. Валтера.

Тази книга ни [illegible] за невидимия свѣтъ и [illegible] най малкитѣ [illegible] на [illegible] микроби. Цѣната [illegible] ст.

„Първа помощь противъ ненадѣйнитѣ поболявания и неестествении умирания.“

и

„Причинитѣ за поболяванията и предпазителнитѣ мѣрки противъ тѣхъ.“

Авторътъ на тѣзи двѣ твърдѣ полезни книжки е прочутий Д-ръ Нусбаумъ, царски [illegible]

съвѣтникъ и профессоръ на университета въ Мюнхенъ. Цѣната имъ е 1 л. 10 ст.

„Първа помощь противъ шарката, гърлоболиото и сипанцата.“

отъ

Профессоръ Д-ръ Лаубе.

Самото заглавие на тази книжка показва, че е полезна за всѣкиго. Цѣната ѝ е 30 ст.

„Мара Хубавата Българка“

или

Софийскитѣ потайности

Съвременненъ романъ отъ Ретклифъ.

превелъ **Др. Валтеръ.**

Отъ този романъ ще излѣзатъ 50 книжки, на всѣка книжка цѣната е 60 ст.

Цѣли тѣла подвързани „Народенъ Учитель“ отъ 83, 84 и 85 г. Цѣна 7 л., за въ брой по 5 л.

Дженгисъ-Ханъ, единъ татарски юнакъ. 30 ст.

Максимилияновото убийство . . . . 30 ст.

Морский приливъ и отливъ. . . . . 30 ст.

Нилъ и неговата областъ . . . . . 30 „

Астрономически очеркъ или кръготечението по небето . . . . 30 ст.

Жизненното испълнение на човѣшкото тѣло . . . . 20 ст.

Борбата между огання и водата . . 20 ст.

Сърбско-Българска война . . . . . . 50 ст.

Съновници . . . . 20 ст.

Врѣда отъ пиянството . . . . 30 ст.

Коралнитѣ животинки . . . . 30 ст.

Сборникъ Аритмет. и геометр. задачи отъ Д. Алексиева . . . . 2 л. 60 ст.